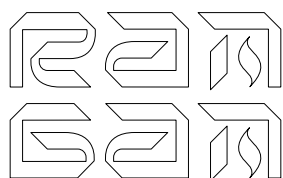

RAM
BAM

RAMBAM

TIDSSKRIFT FOR JØDISK KULTUR OG FORSKNING

NUMMER 19 / 2010

UDGIVET AF
SELSKABET FOR DANSK JØDISK HISTORIE

RAMBAM

Tidsskrift for jødisk kultur og forskning
19 / 2010

RAMBAM er et akronym for
Rabbi Moshe ben Maimun
(Maimonides) 1135-1204

Udgives med støtte fra Kultur-
ministeriets Tidsskriftsstøtteudvalg,
Helga Melchior's Familiefond,
Tiger-butikkerne og

Redaktion

Vilhjålmur Örn Vilhjálmsson (ansv.)
Bent Blüdnikow
Silvia Goldbaum Tarabini Fracapane
Ulf Haxen

Redaktionelt panel

Erik Henriques Bing
Helen Krag
Margit Warburg
Karin Weinholt

Redaktionelle konsulenter

Birgit Blegvad Stenz
Anna Haxen
Irene Bang Møller

Billedredaktion og -indsamling

Vilhjålmur Örn Vilhjálmsson

Udgivet af

Selskabet for Dansk Jødisk Historie

Redaktionens adresse

Tidsskriftet RAMBAM
Jelsbuen 1
2620 Albertslund
rambam@mailme.dk

Grafisk design og layout

Frank Ruszkai

Billedbehandling

Tom Jersø

Tryk

AKA-PRINT A/S, Tilst

ISSN 0907-2160

ISBN 978-87-92282-02-6

Forside

*Gul stjerne af papir som danske nazister klæbede
på jøders huse i København i begyndelsen af 1942.
Opbevares på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-
Falster & Bornholm.*

Bagside

*Den vandrende Jøde
– fra dansk skillingsvise.*

Indhold

FORORD.....	7	ANMELDELSER	
Henri Nathansens familie <i>Bent Blüdnikow</i>	9	Gideon Greif Vi græd uden tårer <i>Torben Jørgensen</i>	125
"... gaden, det er mit Vatican" – Maleren Ernst Meyer i Rom <i>Ulla Pedersen</i>	46	Tadeusz Borowski Hos os i Auschwitz <i>Bodil Kruse</i>	128
Christian X og jøderne – Hovedrolleindehavere i dansk krigspropaganda <i>Vilhjålmur Örn Vilhjálmsson</i>	68	Erik Henriques Bing Hallelujah #4 <i>Bent Blüdnikow</i>	130
Københavns mosaiske menighed hjemme <i>Fra Billed Bladet, 1945</i>	86	Janina Katz Tilbage til æblerne <i>Esther Kvetny Jarløv</i>	131
Afstanden var som mellem himmel og jord <i>Flemming Cohn og Magda Goldschmidt</i>	94	Mark Roseman Wannsee Konferencen <i>Aksel Haaning</i>	132
Cimbrettyren – et kort, men brutalt kapitel af dansk-jødisk historie under besættelsen <i>Vibeke Boolsen</i>	102	Solvej Berlau og Stine Thuge i samarbejde med Minerva Film AS Theresienstadt – danske børn i nazistisk fangenskab <i>Vilhjålmur Örn Vilhjálmsson</i>	135
En mangelfuld fortælling <i>Vilhjålmur Örn Vilhjálmsson</i>	108	Klaus Wagenbach Franz Kafka <i>Bodil Kruse</i>	138
Antisemitisme i nutidige danske karikaturer <i>Silke H. Cohen</i>	117	ABSTRACTS.....	140
Snublesten <i>Redaktionen</i>	121	BIDRAGYDERE.....	146
Øresundsjudaistik før og nu – et debatindlæg <i>Ulf Haxen</i>	123	PRAKTISK INFORMATION.....	147

Jøder i Horsørød 1943, umiddelbart før deportationen til Theresienstadt, sådan som Rigsarkivet ønsker at vi ser dem – ugenkendelige og tildækkede. Rigsarkivet tolker arkivloven således, at man ved maskeringen beskytter privatlivets fred. Er der nogen som har spurgt jøderne i Theresienstadt om de føler sig skamfulde over at blive vist under sit livs største nedværdigelse? En uniformeret embedsmand fra det styre, som Danmark udøvede samarbejdspolitikken sammen med, har vi valgt ikke at maskere. Samarbejdspolitikken reddede jo jøderne – hvis vi skal tro en fløj i moderne dansk historieforskning. Filmens dårlige kvalitet tillader ikke udelukkelsen af, at det netop kunne være Søren Kam der står og vinker til os. Originalfilmen opbevares på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster & Bornholm: Københavns Nordre Birks Politi: XII:e: Straffeakt nr. 3379. B.

Forord

Årets Rambam, den 19. årgang, er både varieret og vidtfavnende i tid og rum, helt i mester Maimonides' ånd. Bind 19 byder således på en rigt illustreret familie-saga, som bringer læseren sandheden om en af de gamle danske jødiske slægter. Bent Blüdnikow inviterer os på en tidsvandring i familien Nathansens univers, med dens mange farverige medlemmer. Særlig spændende er Gale-Nathansen, som var noget for sig selv, til tider kolerisk, men helt uundværlig i dansk jødisk historie, og måske ikke så tosset endda. Farverig og elegant er også Ulla Pedersens fremstilling af Ernst Meyers univers. Den danske mestermaler var, som så mange af hans samtids kunstnere, mest af alt en sand romer, men Ulla Pedersen vover at analysere den "jødiske kunstner" Meyer. Maleriet og bohemetilværelsen var måske Meyers emancipation. Ditlev Bluncks maleri fra osteriet i Rom (se side 46 og 50) er særdeles hjertevarmende. Her sidder Meyer ved siden af redaktørens fjerne slægtning, Bertel Thorvaldsen, hvis far stammede fra Nordisland, ligesom hans kunstneriske anlæg. Men kunsten kender ingen grænser, så det jødiske eller det islandske lyser ikke just ud af de to romeres, Thorvaldsens og Meyers, kunst.

Anden verdenskrig bliver ved med at spøge, og det gør den nok et stykke tid endnu, så længe man i Danmark ikke kan erkende visse besværlige aspekter af landets nyere historie. Denne gang handler hele fire artikler om besættelsestiden og jøderne i Danmark under krigen, alle indeholdende nye opdagelser som ikke tidligere er overvejet eller set i forskningen. For eksempel var jødestjernen, helt magen til den som jøderne i flere lande i Europa skulle bære efter 19. september 1941, velkendt i Danmark i februar 1942. De blev klæbet på jødernes huse i København eller ved deres døre, antageligt af

danske nazister. Myter og sagn, som under krigen blev kreeret om kong Christian X og jøderne bliver gennemgået og optrevet.

Desuden bringes helt enestående billeder fra en gudstjeneste i synagogen i Læderstræde i juni 1945. Fotografierne var tæt på at gå tabt. De blev oprindeligt bragt i Billed Bladet. De, der er bevaret, bringes med Billed Bladets beskrivelse og to af de tilstedeværendes erindringer. For første gang hører vi i Danmark om fru Geertruida Wijismuller-Meijer, en hollandsk reddende engel, som hjalp med at sluse jødiske flygtningebørn til og ud af Danmark i 1939-40. Fru Wijismuller-Meijer anslås at have reddet ialt 10.000 individer under Anden Verdenskrig, også i Danmark. Ukendt er hun forblevet, mens man her til lands stadig hylder Duckwitz, en opportunistisk nazist i Danmark (se Rambam 15/2006), samtidig med at man nærmest prædiker, at kollaborationspolitikken med tyskerne var en velsignelse for danskerne og i særdeleshed jøderne. At antisemitismen lever i bedste velgående i Danmark og bekræfter tendensen i resten af Europa, giver Silke Cohen os nogle håndfaste eksempler på. Flemming Cohn og Magda Goldschmidt fortæller os så om det uselvviske hjælpearbejde for jødiske dissidenter i Sovjet og jøderne i Skt. Petersborg.

Jeg får tit stillet det spørgsmål, hvordan det er at være redaktør af Rambam? Det er en meget tidskrævende og problemfuld fritidsbeskæftigelse. Når jeg bliver spurgt, hvortil sommerferien bragte mig, må svaret være, til endnu et manuskript til Rambam. Men vi finder som regel altid løsninger til sidst, bortset fra i et aspekt. Rigsarkivet – arkivforvalteren for de danske myndigheder – har stadig enorme problemer med at åbne arkiverne for forskerne. Efter at

have kæmpet en sej kamp med myndighederne og deres papirhyrder – og vundet over dem, dengang jeg skulle have adgang til at forske i udviste jøders skæbner under besættelsen, er det fuldstændigt uforståeligt, at Rigsarkivet nægter at give Rambam, et tidsskrift for dansk jødisk kultur og forskning et enkelt billede af et citat fra kong Christian Xs dagbog. Vel at mærke et citat, som allerede er blevet publiceret. Dog et fuldstændigt uforståeligt citat, vores viden om tiden taget i betragtning, og åbenbart så ømfindtligt, at det ikke kan affotograferes og bringes i et tidsskrift som specialiserer sig i dansk jødisk historie. Netop dette citat (se side 71), kan dog med gode grunde siges at være af betydning for dansk jødisk historie. Men Rigsarkivet mener det er for farligt at bekræfte forskningen og har nægtet at viderebringe Rambams ønske til Kabinetssekretariatet, og har dermed forpurret muligheden for vores læsere til at se, sort på hvidt, hvad kongen skrev om jøderne i Danmark i september 1941.

Billeder af jødiske fanger i Horserød i oktober 1943 kan heller ikke bringes i Rambam i 2010. I Danmark er der udkommet bøger om alle afskyninger af Shoah, billeder af terror, deportationer, muselmænd og lig i bunker. Rigsarkivet nægter os derimod tilladelse til at bringe et par billeder fra en nylig afsløret film medmindre de er manipulerede. For eksempel et billede af MTs bibliotekar, Josef Fischer, i Horserød før han blev deporteret til The-

resienstadt. Han skal maskeres, for at beskytte ham og hans familie. Alle ved, at Fischer blev deporteret, og alle ved at han kom tilbage fra fangenskabet i Theresienstadt. Hvorfor må vi ikke bringe et billede af Josef Fischer og andre jøder i en af de mest nedværdigende situationer som de er blevet bragt i i Danmark? Hvad har Rigsarkivet gang i – i hvilket århundrede befinder vi os? Man henviser til arkivloven, men Danmark er det eneste land i verden, hvor en arkivlov kan medvirke til, at man bliver nødt til at offentliggøre billeder fra deportationen af danske jøder under Anden Verdenskrig, som om jøderne var forbryderne. Er det samarbejdspolitikken som spørger?

Kulturminister Per Stig Møller har i Politiken den 3. september 2010 lagt vægt på at videnskabelighed og saglighed giver adgang til kongehusets arkiver. Hvis kulturministeren og Rigsarkivet ønsker det, kan de venligst forklare os, hvad der forårsager Rigsarkivets forbud mod bedre at belyse et publiceret citat, og samtidigt forklare, hvorfor nogle forskere får lov til at bringe citater om jøderne ført med kong Christian Xs pen, mens et videnskabeligt tidsskrift med speciale i dansk jødisk historie ikke kan få lov til det. Arkivlovgivningen i Danmark har endnu en gang vist sig som et oldtidslevn og desværre må forskningen i jødisk historie lide under det som så ofte før.

Den ansvarshavende redaktør, september 2010

Henri Nathansens familie

Af Bent Blüdnikow

En junidag i 1944 begik Henri Nathansen selvmord i Lund, hvor han boede under sin tid som flygtning. Han gjorde det samme som andre jødiske forfattere som f.eks. Stefan Zweig, der i fortvivelse over nazisternes jødeforfølgelser blev drevet ud i depression. Man vidste, at Nathansen var dybt deprimeret og der var sat vagt på ham for at sikre, at han ikke forsøgte at tage livet af sig, men i et ubevogtet øjeblik kastede han sig ud af vinduet. Nathansen overlevede faldet, men døde få dage efter. Henri Nathansen er i dag mest kendt for sit skuespil *Indenfor Murene*, der er blevet et nationalstykke og det mest opførte på Det kgl. Teater af alle danske teaterstykker. Men han skrev meget andet, der også i dag kan læses med udbytte. Hans kæmperoman

Af Hugo Davids Liv er en slags modstykke til Henrik Pontoppidans roman om *Lykke Per*. Hans skuespil *Daniel Hertz* fra 1908 er som hans andre stykker og romaner et stykke om jødisk identitet, hvor Daniel er fanget mellem den traditionelle jødiske verden med den trygge familie og en ny tids visioner. I Daniels tilfælde er det socialismen, der lover en ny verden, hvor alle er lige, mens det i *Indenfor Murene* er Georg Brandes' tanker om en moderne verden uden skel og religioner, der tiltrækker den unge hovedperson. Nathansens charmerende familiekronike *Mendel Philipsen og søn* skildrer det københavnske jødiske borgerskab og blev i 1993 filmatiseret af Liv Ullmann under titlen *Sofie*, som den kvindelige hovedperson hedder. Også hun er

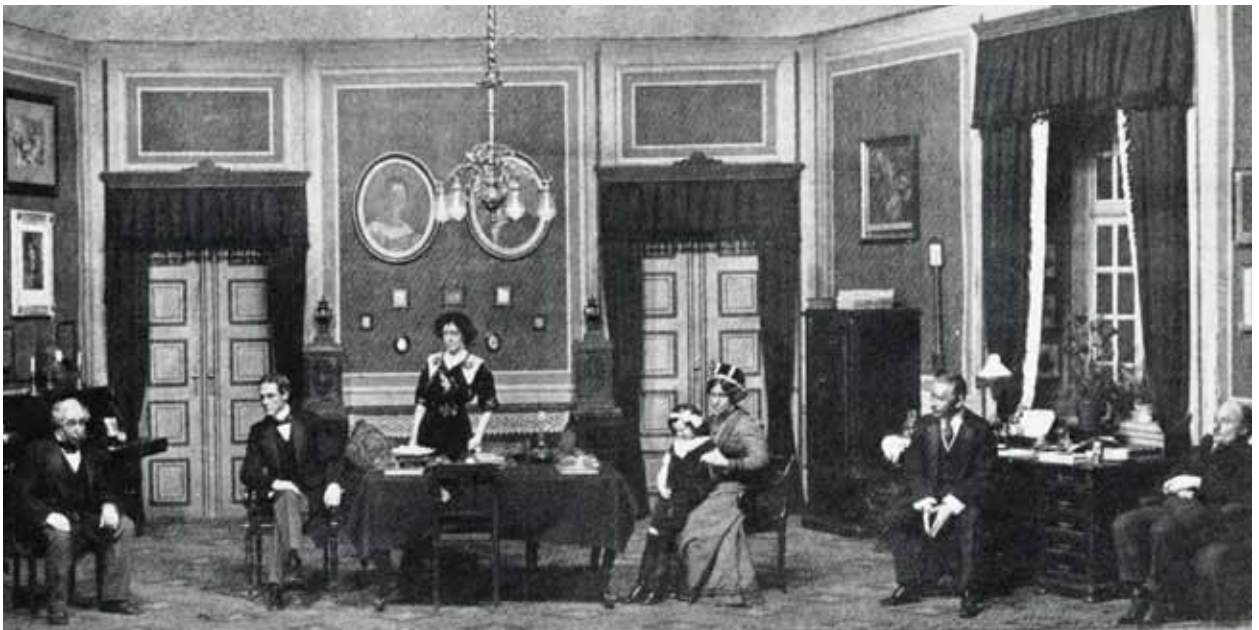

Fig. 1. Fra førsteopførelsen af Indenfor Murene på Det kongelige Teater i 1912. Henri Nathansen havde selv instrueret. Billedet viser 2. akt med Gamle Levin (Karl Mantzius), Jørgen Herming (Thorkild Roose), Esther (Anna Bloch), Lille Sara (Karla Møller), fru Levin (Sigrid Neiiendam), Hugo (Nicolai Neiiendam) og Jacob (Johannes Poulsen). Foto: Georg Lindstrøm.

*Fig. 2. Malerier af Michael Nathan Minden og hustru Krese.
Tilhører Inge Merete Nathansen. Foto: Marian Hirschorn.*

fanget i dilemmaet mellem den gamle verden med det trygge jødiske familiemønster og en ny tids udfordringer, som er temaet i de fleste af hans stykker og romaner.¹

Henri Nathansen var ikke blot en af vore fine forfattere, hvis statue med god grund pryder Pile Allé side om side med en statue af M.A. Goldschmidt, han var også aktiv i det jødiske samfund. Hurtigt sluttede han en alliance med de østeuropæiske jøder, der var kommet til landet siden det 20. århundredes begyndelse og han kritiserede stærkt den jødiske menigheds ledelse for passivitet i mødet med en ny tids udfordringer i begyndelsen af 1930'erne. Henri Nathansen bør få en renæssance og lad os begynde med hans familiebaggrund.

Henri Nathansens familie

Henri Nathansen var født i Hjørring, men hans store familie boede hovedsagelig i Randers, hvorfra hans far også stammede. *Indenfor Murenes* handling foregår i forældrenes spisestue og på væggen

hænger ovale billeder af familiens stamfædre. De ovale billeder skulle forestille Michael Nathan Minden og hans hustru Krese og som vi gengiver i dette nummer af Rambam, fordi de oprindelige malerier af ægteparret stadig findes i familiens eje.²

Det er klart, at Henri Nathansen i sine romaner brugte både generelle træk fra det jødiske samfund og også specifikke elementer fra sin egen familie. Der er ikke skrevet en samlet biografi om Henri Nathansen, men der er dog i en række artikler skrevet om hans familie og så har han i øvrigt efterladt sig et stort og næsten ubenyttet privatarkiv, der i dag findes på Det kgl. Bibliotek.³ Imidlertid er der netop dukket et familiealbum op, som giver mulighed for at fortælle mere om familien. Albummet blev lavet i 1930 og har billeder af størstedelen af familiens medlemmer helt tilbage fra 1700-tallets slutning. Dette fantastiske album er ganske unikt og billederne i denne artikel stammer hovedsagelig derfra.⁴

Vi ved en del om det jødiske samfund i Randers og endda om Henri Nathansens egen nærmeste familie, fordi hans far, Herman Nathansen, efterlod sig erindringer, der i dag findes på Det kgl. Bibliotek.⁵

I denne artikel vil jeg skildre familien Nathansen og det jødiske liv i Randers samt en række af de mere interessante skikkelser i familien, som indeholdt så farverige personer som hestehandleren Isaac Nathansen også kaldet *Gale-Nathansen* eller *Fuldblods-Nathansen*, der blev den brasilianske kong Dom Pedro IIs hesteråd giver, soldaten Michael Nathansen, der var med i krigen 1848-1851 og reddede en majors liv og skuespilleren Ludvig Nathansen, der skød sin berømte skuespillerhustru og derpå sig selv. Artiklen fører os igennem Anden Verdenskrig og den skæbne, der ramte familiens medlemmer.

Fig. 3. Herman Nathansen var yngste barn af Nathan Nathansen. Hans erindringer er en fin kilde til livet i Randers. Han var far til Henri Nathansen. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Fig. 4. Fotografi af den unge Henri Nathansen sammen med sin ven David (uidentificeret). 1893. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Familiehistorien er ikke kun et kulørt persongalleri med interessante personer og tragiske skæbner, men er også en nøgle til den provinsjødedom, som Henri Nathansen savnede, elskede og digtede om.

Familiebaggrunden

Den første af slægten, der dukkede op i Danmark, stammede fra det nuværende Tyskland. Michel Nathan Minden var født i Preussen i byen Minden. Han kom til Fredericia sammen med sin bror Salomon i 1780.⁶ I denne friby fik han arbejde som slagtersvend hos den jødiske slagter Simon Joseph. Efter godt halvandet år drog han til København, hvor han fik arbejde hos kristne slagtere, der leverede kød til jøderne i storbyen. Inden han forlod

Fig. 5. Justus Nathansen (1861-1935) som barn. Justus var barn af guldsmed Julius Nathansen, der var ældste søn af Nathan. Justus var født i Randers, men flyttede til København og blev senere direktør for det store Varde Slakteri og Vejle Privatslagteri, som efter 1909 blev Vejle og Omegns Andels-Svineslagteri og i 1971 Tulip Slakterierne. Det var til hans fødselsdag, at familien lavede et fotoalbum som gave. Fotografi fra familiens fotoalbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Fredericia havde han forlovet sig med Krese eller Gerda, som var datter af lærer Julius Abraham og som han giftede sig med efter en tid i København. Efter godt 3 år i København vendte han og Krese tilbage til Fredericia, hvor han fik borgerskab som slagter. Alt synes at tyde på, at Michael og Kreses ægteskab var godt og frugtbart. De fik 6 børn og desuden havde de Michaels gamle mor Hanna, der var kommet fra Tyskland, boende i huset.⁷

I 1800-tallet viste Randers sig snart som en driftig by. Randers var centrum for kvæg- og hestehandel og snart skabtes en stor jødisk menighed. De fleste af Michael og Kreses børn flyttede til Randers. Da Michael selv døde som 59-årig i 1814, besluttede Krese sig efter 5 år for at flytte til Randers og bo hos sine børn dér. Den ældste af sønnerne, Nathan, boede først i Fredericia, og slog sig så et stykke tid ned i Odense som slagter, men endte dog i Randers. Her boede han fra 1822 med sin hustru Betty, der efter alt at dømme var en uhyre flittig og sparsomlig kone, der sørgede for alt i hjemmet. Og der var nok at sørge for, for ægteparret fik efter sigende 21 børn, selv om tallet ikke er sikkert. Familiebilledalbummet i familiens eje fortæller netop om familien med de mange børn og Herman Nathansen, Henris far, var den yngste af børnene. Herman kendte ikke alle sine søskende personligt, for flere af dem var døde, da han voksede op. I alt døde 8 af børnene, skriver Herman i sine erindringer. Helt vidnefast er antallet 21 som sagt ikke og familiestamtræet opgiver kun 17, så lad os holde os til det tal.⁸

Jødisk liv i Randers

Det var kongen, der uddelte specielle privilegier til jøder, der var ønskværdige i Danmark og de første jøder fik privilegium på at nedsætte sig i Randers i midten af 1700-tallet.⁹ Jøderne flyttede til Randers fra både indland og udland og i perioden 1758-1814 er der registreret 114 jøder som bosatte i byen. Men jøderne var mobile og flere flyttede også væk. I 1803 fik jøderne tilladelse til at oprette en synagoge, der kom til at ligge i Snaregade 448 og i 1806 købte man jord til en begravelsesplads, der stadig ligger der. Der var i begyndelsen af 1800-tallet en sanger (kantor) og en rituel slagter (schächter), en kirkebetjent og en lærer i byen.

I 1814 var tallet på jøder i Randers nede på 18 familier og 4 enlige voksne – i alt godt 40 personer, men det var også lige efter finans- og landbrugskrisen, som havde ødelagt en del af handlen. Derefter gik det atter fremad med den jødiske befolkningsgruppe. De bosatte sig i byens midte i Rosengade og

Fig. 6. Nathan Nathansen og Betty Nathansen (født Dessauer). Nathan var ældste søn af Michael Nathan Minden og Krese. De havde 17 børn. Nathan var slagter i Randers og farfar til Henri Nathansen. Nathan og Betty blev begge meget gamle og kunne med hele Randers fejre deres diamanbryllup. Fotografi fra familiealbummet. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Torvegade. Det centrale torv i Randers var et spillelevende handelsmiljø, hvor både rige og fattige jøder kunne drive handel, og de udgjorde et markant indslag i byens handelsliv. I midten af 1800-tallet oplevede det jødiske liv i Randers en gevaldig opblomstring. Der var på det tidspunkt godt 200 medlemmer af menigheden, som var den største uden for hovedstaden. Man fik brug for en større synagoge og man finansierede byggeriet gennem aktietegning. Kongelig bygningsinspektør C.G.F. Thieleman stod for arkitekturen, kommunen lagde grund til i Nordregrave og murermester Hirsch Nathansen byggede synagogen. Murermesteren, der var søn af Michael Nathan Minden, havde også aktier i sagen og i 1858 stod bygningen færdig.¹⁰

Samme år som bygningen blev indviet fungerede Meyer Abraham Wreschner som rabbiner, selv om

hans indsættelse formelt først skete 8 år efter. Rabbineren boede i Middelgade og var gift med Betty Oppenheim og havde 9 børn.

Det var altså en livlig jødisk menighed, som Betty og Nathan kunne opdrage deres 17 børn i. Vi ved, at Betty var datter af Hirsch Dessauer, der var købmand i bl.a. Graasten og her blev hofleverandør til Hertug Frederik Christian af Augustenborg. Betty blev endda legekammerat med hans datter Caroline Amalie. Det var den Caroline Amalie, der blev gift med prins Christian Frederik, den senere Christian VIII. Når det nævnes her er det ikke for snobbeeffektens skyld, men fordi forbindelsen muligvis havde betydning for en af historiens centrale personer, nemlig Isaac Nathansen eller Gale-Nathansen eller M.L. Nathanson som han senere kaldte sig. At bekendtskabet med prinsessen var sand, finder man

Fig. 7. Familiebillede fra Randers. Fotografiet er sandsynligvis fra 1870erne og viser Magnus Nathansen, der var 7. barn af Nathan og Betty Nathansen. Her ses han sammen med sin første hustru Clara født Haurowitz og børnene Valentine, Margretha og Michael. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

bevis på i Herman Nathansens erindringer, hvor han skriver: "Da Far og Mor var i København til Broder Julius Bryllup kom jeg med Julius derover, og var jeg kommet et par Dage tidligere, var jeg kommet med Mor til Dronningen, som boede på Sorgenfri og hvor Mor var tilsagt til Besøg."

Af Herman Nathansens erindringer

Herman Nathansen, der var født i 1836, fortæller i sine erindringer fra 1912-13 om tiden i Randers: "Vor Menighed, der dengang talte op mod 50 Familier, indbefattede mange interessante og sikkert originale Personligheder. Af saadanne erindrer jeg tydeligt mange. Mausche Prag var indvandret fra

Prag og levede af at sælge Merskumpiber, hvorfor han ogsaa blev kaldt Mausche Pibenkopf. I det hele gik det i gamle Dage, navnlig i vor Menighed og sikkert overalt hos vore Trosfæller, svært med Til- og Øgenavne. David Pollak var indvandret fra Polen. Hvad han levede af erindrer jeg ikke, kun at han altid gjorde vrøvl i Kirken, men var en gemytlig gammel Mand. Han gik altid og gumlede, jeg tror han skraaede Tobak. Itzig Schammes var Schammes (Kirketjener) i Menigheden og var en brillant gammel Mand, men forfærdelig hidsig. Han og min salig Fader, der ogsaa var hidsig, tog sig af og til adskillige Omgange navnlig i Kirken, thi dengang var Kirkegangen anderledes end nu og hele Menigheden

levede ortodokst. Vi havde Religionslærer, Syskind, en meget dannet og studeret Mand, der på Helligdagen prædikede på dansk. Ortodoksien var dengang saa stor, at da min Bror Wulff engang havde nævnt Jesus og en Kammerat Jacob Schammes ville sladre til Syskind herom, turde han ikke nævne Navnet Jesus igen. ...Vi havde en rigtig pæn Kirke og Menigheden benyttede den stærkt. Lørdag og Helligdage blev der paa en Maade holdt Auktion over de forskellige Mitzves (betalte æresbevis til menighedens medlemmer), men da der ikke turde skrives, havde Forstanderen Herr Valentin en Bog. Paa hvert Blad stod altsaa et af Medlemmernes Navne og langs Siden det Beløb, som evt. blev budt, naar Budet saa blev antaget, var der smaa Udclip i Bogen, som blev bøjet ud for det Beløb, der var antaget. Vi havde et ganske pænt Kor af Drengene, og jeg var deriblandt.

Abraham Metz var Lotterikollektor, Løjtnant af Reserven og besørgede Matzebagningen (det flade brød, der spises til pesach). Han var en storartet, gemytlig Mand og Bedstefader til David Metz. Rabbi Pfeiffel var en enestaaende elskværdig Mand, en rigtig Personifikation af en Patriark. Hans borgerlige Navn var Philipsen. Rabbinen var Chasen (sanger) og Schächter (slagter) i Menigheden. Han var for mig Indbegrebet af alt helligt og ærværdigt. Han var en Kæmpeskikkelse med hvidt Haar og stort hvidt Skæg. Han læste hebraisk med os Drengene og sad altid og røg noget dejlig Tobak af en lang Pibe.

Hinche var fra Viborg og hed derfor Hinche fra Viborg. Han var en yderst soigneret, lille, fin Mand og gik altid med hvidt Halstørklæde; han mødte til alle Helligdage i Randers. Han hed egentlig Marcussen, men blev kaldt Hinche. Dengang kom der til de store Helligdage mange Trosfæller fra omkringliggende Byer, som ogsaa en del Polakker. Avrom Elmshorn var en ualmindelig høj og mager Mand. Han boede i Fredericia og kom altid gaaende derfra til Randers og tilbage igen. Han havde ogsaa meget lange Ben og gik altid med Strømperne langt oppe over Knæene og kunde skridte enormt ud.

Fig. 8. Hirsch Nathansen var søn af Nathan Nathansen og udmærkede sig under krigen mod tysskerne i 1848-51. Han var murermester og stod for opførelsen af synagogen i Randers. Han giftede sig med Regitze Simon fra Randers. De fik ingen børn. Fotograf fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Der fandtes dengang mange rige og ansete Familier i Randers f.eks. Julius Ree, saa vidt jeg husker var han i Landstinget. Jeg kommer til at mindes en Episode, mens jeg boede i Hjørring og drev lidt en gros Forretning med svenske Silketørklæder, som Bønderne brugte til Hovedtørklæder. Jeg berejste de omkringliggende Byer og kom engang til Løgstør, hvor jeg handlede med en gammel Købmand Back, for øvrigt en elskværdig gammel Mand. Han udtalte til Afsked, at Konkurrencen ikke var til at udholde "Og ved De hvad, gode Nathansen, hvori det ligger? Det skal jeg sige Dem, se lille Far, i gamle Dage var saa godt som al Manufakturhandel i deres Trosfællers Hænder og de Folk vilde tjene og tjente godt

Fig. 9. Dette pragtfulde familiefoto fra familiealbummet er sandsynligvis fra 1860'erne. Personerne er desværre ikke alle identificeret, men Betty Nathansen er sandsynligvis kvinden i midten stående, mens Nathan Nathansen sandsynligvis er manden med den høje hat. Fotograf fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

og blev næsten alle rige Folk. Men nu om Stunder er der kommet saa mange af mine Trosfæller til denne Handel og mange af dem kludrer og forværrer Handlen for os alle.”¹¹

Af de 17 børn deltog to af dem i kampene mod tyskerne i 1848 og dem skal vi vende tilbage til. Herman Nathansen husker følgende fra krigens tid: ”I 1848 eller 1849, da Tyskerne var i Jylland, var de naaet til mellem Aarhus og Randers. Op ad Formiddagen ankom 6 Dragoner i dansk Uniform, men med sortmalede Hjelme og hvidt Bind om Armen. Det var Oprørerne af Dragonerne i Itzehoe og de skulle formodentlig bestille Kvarter til Troppepen. Men de fik aabenbart Kontraordre, for der

kom ingen Tyskere den Gang. Senere kom de dog og brandskattede Byen og slæbte tre af Byens bedre Borgere, nemlig A.S. Philipson, Menke Simon og vor Præst Dr. Wreschner, til Rendsburg, hvor de maatte blive en Tid.”

Herman Nathansen fortæller videre om livet i Randers: ”Ihvorvel vi jo altid kom fra Hjemmet, saa tidligt som muligt, som oftest for Drengenes Vedkommende straks efter Barmitzwo (barmitzva er jødernes konfirmation) og Pigerne saasart de kunne staa paa egne Ben, var der dog altid Guds Velsignelse af Unger i Hjemmet. Det har sikkert været drøje Tider for Far og Mor at kæmpe sig igennem paa nogenlunde bekovet (anstændig) Maade

Fig. 10. Herman Nathansen fotograferet sammen med sin hustru Henriette (født Mendel). Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

for saavel Far som Mor, og navnlig Mor, var fra pæne og velstaaende Hjem.”

Betty og Nathan blev gamle og var agtet og æret i hele Randers. Da de havde guldbryllup i 1860 blev de hyldet af store dele af byen og pressen og de havde i alt på det tidspunkt 83 børn og børnebørn. De opnåede også at fejre diamantbryllup i 1870. Den lokale amtsavis gav dette indtryk af festen: *”I gaar var vor By det deltagende Vidne til en ligesaa sjælden som smuk Familiefest: Dagens Festelighed begyndte allerede tidligt, thi om Morgenen kl. 5 ½ overraskedes de Gamle med Musik af 5de Dragon-Regiments Musikkorps. Kl. 10 ½ afholdtes højtidelig Gudstjeneste i den Mosaiske Kirke, hvor Dr. Wreschner talte over Teksten af Salomons Ordsprog. Og Sange forfattede i Dagens Anledning blev af*

sungne. Det korte Stykke Vei fra de Gamles Boli på Nordregrave til Kirken var indhegnet af smaa Dannebrogflag, mellem hvilke Brudeskaren, dvs. den hele samlede Familie, ledsagede Brudeparret i Procession fra og til Gudshuset. Efter Gudstjenesten modtog de Gamle i Hjemmet Lykønskninger af det samlede Byraad, af forskellige Foreningers Bestyrelser samt af en meget stor Mængde af Byens Borgere og Embedsmænd. Om Middagen blæste det Bechske Musikkorps udenfor Boligen og om Aftenen bragte atter Haandværkerforeningen og Regimentsmusikken Brudeparret en Hilsen.”

Det kan da kaldes en succesfuld integration.

Det fremgår af et familiemanuskript, at man talte en gebrokket blanding af dansk, tysk og jiddisch

Fig. 11. Michael Nathansen var en af de eventyrlystne i familien. Han drog tidligt ud og blev soldat i pavens hær. Hans soldaterpapirer er bevaret og tilhører Ira Hartogsohns arkiv. Han blev dødeligt såret i krigen mod tyskerne og døde på hospital i København. Han modtog Dannebrogordenen. Fotograf fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

med enkelte hebraiske ord i familien, men i det almindelige byliv selvfølgelig slog over i dansk.¹²

Betty døde i 1874, mens Nathan først døde i 1879 og altså blev 94 år gammel. Det siges, at Nathan savnede sin hustru stærkt og at han som enkemand udtalte, at han ville ønske hende tilbage – også selv om det blev med de mange børn.¹³

Soldat for Danmark

Det var ikke almindeligt, at jøder blev soldater i kongens hær. Under Englandskrigene i 1801 og 1807 havde flere jøder meldt sig som frivillige, men jøder i den danske hær var konverteret til kristendommen, som den senere berømte general Christian de Meza, der i 1864 tog den tunge beslutning at

rømme Dannevirke. Han havde allerede som 6-årig rømmet jødedommen. Faderen havde foretaget samme tilbagetog.

Dermed ikke sagt, at jøder ikke drog i krig. Der var i Europa en romantisk strømning i kølvandet på den franske revolution. I M.A. Goldschmidts klassiske roman *En Jøde* drager romanens helt Jacob Bendixen ud i verden for at kæmpe for revolutionens sag i troen på et universelt broderskab. Han endte som mange af Henri Nathansens skikkelser i det snævre jødiske miljø efter at have opgivet de store idealer om et større broderskab. På den led er Henri Nathansens forfatterskab en klar videreførelse af M.A. Goldschmidts.

Vi ved ikke, hvad der drev Michael Nathansen (fig.11), der var søn af Nathan Nathansen, men ganske tidligt drog han af sted for at blive soldat i Pavens Hær. Hans rekrutteringspapir findes endnu.¹⁴ Da Michael kom hjem til Danmark, meldte han sig som frivillig, da krigen mod tyskerne brød ud. Han udmærkede sig, ifølge Herman Nathansens erindringer, ved at redde en major – den senere general Wilster, der var lige ved at blive skudt ned af en tysk soldat, men tyskeren blev skudt først af Michael Nathansen. Major Wilster indstillede derefter Michael til at blive Dannebrogsmænd og han blev forfremmet til overjæger. Imidlertid gik det Michael ilde, idet han ved slaget ved Isted i 1850 blev hårdt såret og blev ført til København, hvor han døde som følge af sine sår godt et halvt år efter. Wilster var en af heltene fra krigen 1848-1851 og redningsdåden var god nok, idet Michael Nathansen, ifølge Ordenskapitlets protokoller, er noteret som en af dem, der modtog Dannebrogshæderen.¹⁵ Michael Nathansen er begravet på Mosaisk Nordre Kirkegård. Ifølge Julius Margolinskys liste over jødiske dødsfald var han underofficer og døde 4. juli 1851.

En anden bror, muremester Hirsch Nathansen, deltog også i krigen 1848-1851. Om hans indsats ved man desværre ikke andet, end han ifølge register over erindringsmedaljerne for soldater i krigen

modtog denne. Det var samme Hirsch Nathansen, der stod for byggeriet af synagogen og senere satte sit præg på egnen gennem byggeri af mange af jernbanestationsbygningerne.¹⁶ Hirsch Nathansen ligger begravet på Randers jødiske begravelsesplads.

Isaac Nathansen *alias* Gale-Nathansen *alias* Fuldblods Nathansen *alias* M.L. Nathanson

Den mest kendte af hele familien Nathansen, altså ud over Henri Nathansen, var Isaac Nathansen alias Gale-Nathansen alias Fuldblods-Nathansen. Formelt tog han også navneforandring til Michael Leonard Nathanson, hvilket havde den effekt, at M.L. Nathanson blev forvekslet med sin berømte navnebror Mendel Levin Nathanson. Den velanskrevne Mendel Levin Nathanson var den jødiske menigheds formand, den jødiske skoles grundlægger, en rig finansmand, 20 år chefredaktør for Berlingske Tidende, kongens fortrolige og meget andet. De to havde imidlertid ingen fælles familie, men det var sikkert ikke Isaac Nathansen ukært at blive forvekslet med sin velansete trosfælle efter navneforandringen.

Danmarkshistorien er fuld af smågale, overspændte eller blot anderledes personer, der har sat kulør på vort lands historie. Desværre glider den slags karakterer ofte ud af de akademiske værker, fordi de ikke anses for at være fine nok, men her skal slås et slag for Isaac Nathansen. Uden ham ville den danske historie have været kedeligere.

Isaac Nathansen var en kendt skikkelse i sin samtid. Der blev skrevet om ham i aviser og magasiner og langt senere skrev en af Danmarks kendte forfattere Nis Petersen, hvis hovedværk er Sandalmargernes Gade, en fortælling om ham. Vi ved meget om Isaac, for han skrev en selvbiografi og der findes mange kilder til hans usædvanlige liv. Hans modstandere skrev pamfletter om ham, retterne var løbende i gang med hans sager og endelig er der i Rigsarkivet righoldige dokumentssamlinger om hans gerninger.¹⁷

En vigtig kilde til Isaac Nathansens liv er psykologen Harald Selmers biografi ”Isaak Nathansen”, der udkom i 1848 og er på hele 130 sider. Harald Selmer var fornyeren af dansk psykologi og han brugte Isaacs liv til at argumentere for nye skærpede regler over for forrykte personer. Biografien var udpræget negativt stemt over for Isaac og tegnede et billede af ham som en moralsk belastet galning, hvis ”*pølse-snak*” i diverse pamfletter ikke hang sammen. Selvom Selmers biografi altså var stærkt subjektiv, er den en væsentlig kilde. Selmer havde selv som læge på Sankt Hans observeret Isaac, han mødte ham tillige adskillige gange senere og interviewede hans hustru under udarbejdelsen af biografien. Selmer blev 1800-tallets store læge-psykologiske autoritet og hans interesse for Isaacs tilfælde vidner i sig selv om, hvor stor interesse samtiden havde for Isaacs person.¹⁸

Isaac og hestesagen

Lad os starte med Isaac Nathansens egen beretning, som han udgav i 1859. Denne selvbiografi fortalte, at han var født i 1795 og var søn af slagtermester Michael Nathan Minden og at han selv i 1817 blev gift med Rosa Bonefang, der var fra Elmshorn. Så langt så godt. Han gik i skole i Fredericia og lærte både tysk, fransk, dansk og hebraisk - han gik altså i jødisk skole. Som 13-årig kom han i handelslære hos Abraham Simon i Randers. Efter 4 år kom han til Århus i lære i det jødiske handelshus Bendix Davidsen. Han tog tilbage til Randers og blev ansat i firmaet Meyer, Simon & Comp., men efter nogle år blev han selvstændig med købmandsvarer. Hestehandlen udviklede sig hastigt i området og hesteopdræt og hestevæddeløb var en ren dille. Vi kan smile en smule af det nu, men i 1800-tallet var hestevidenskab og alt hvad der havde at gøre med heste af væsentlig samfundsøkonomisk betydning. For at forstå det postyr og de vilde intriger, som Isaac blev involveret i, er det vigtigt at vide, at denne hippologiske ildhu gav sig udtryk i det rene vilde Western. Markedet var i opblomstring, men domineredes af ret uvidende jyske bønder med deres tunge heste, som netop Randers-hesten er et eksempel på. Imid-

lertid var der penge i hestesagen og snart forsøgte man efter engelsk og tysk forbillede at fremavle halve og hele fuldblodsheste. For at fremme de bedste heste for pengenes og morskabens skyld opstod nu hestemarkeder og ikke mindst hestevæddeløb, hvor de hurtigste heste blev avlsdyr. Der var meget store beløb på spil både i væddeløbene og til køb af de bedste heste. Hertugen af Augustenborg var en ivrig foregangsmand i fremavlen af fuldblodsheste og kilder tyder på, at Isaac havde en eller anden form for samarbejde med hertugen. Om denne forbindelse blev oprettet, fordi Isaacs svigerinde kendte familien eller om der var andre grunde, vides ikke. Men hertugen og Isaac havde også mægtige fjender blandt hestekenderne, der mente, at deres fokusering på fuldblodsheste var uvidenskabelig og at de førte sig alt for meget frem. Så Isaacs historie skal forstås på baggrund af denne meget betændte hipologiske situation.¹⁹

Isaac påstod, at han vandt store penge på hestevæddeløb med sin egne heste i begyndelsen af 1830'erne. Dette kan bekræftes af artikler i *Randers Amts Avis*.²⁰ Spørgsmålet melder sig, om Isaac Nathansen spillede en central rolle i udviklingen af hesteavlens udvikling i Jylland i denne periode og om han havde samarbejde med Hertugen af Augustenborg. Der er næppe tvivl om, at Isaac Nathansen i et samarbejde med Hertugen af Augustenborg førte fuldblodsheste-sagen kraftigt frem både ved indlæg i aviserne og gennem hestevæddeløb og hestemarkeder. Ved gennemgang af tidens aviser hævder forfatteren Henning Hall, der har skrevet bogen *På gennemrejse – en fortælling om jøderne i Randers*, at det var Isaacs fortjeneste at hesteavlens sag blev fremmet og at han gjorde hestemarkedet i Randers til et tilløbsstykke. Hesteavlere drog sammen med Isaac til Als hos Hertugen af Augustenborg og blev overbevist om fuldblodssagen. Væddeløbene, som Isaac var dybt involveret i både som organisator og jockey, trak ifølge *Randers Amts Avis* store menneskemængder til – ja op imod 5.000 mennesker til et hestevæddeløb i 1833. Isaacs helt store triumf skete samme år, hvor overkammerherre og overstaldmes-

Fig 12. Litografi af Isaac Nathansen fra hans selvbiografi fra 1859. Kunstneren er muligvis tyskeren Peter Suhr, som ifølge Isaac selv litograferede ham i 1843. Isaac opgav i selvbiografien kunstnerens navn som Führmann, men dette kan næppe passe, idet ingen tysk kunstner af præcis dette navn er kendt. Men Isaac skrev, at kunstneren var kendt for sine Hamborg-billeder af byens brand i 1842 og dette passer med litografen Peter Suhr, hvis værksted producerede billeder af netop denne brand.

ter Adam Wilhelm Hauch i København foreslog et hestevæddeløb mellem Randers og Viborg for at vurdere, om der var noget om snakken om fuldblodshestene, idet fuldblodsheste skulle løbe mod almindelige heste. Kongen udsatte en præmie på 400 rigsdaler i sølv. Isaac stillede med Augusta, en trekvartblods hoppe, der var ejet af hertugen af Augustenborg. Isaacs hest viste sig klart stærkest og Isaac blev en lokal helt. Han købte hoppen af Hertugen og vandt flere løb med den.

I Herman Nathansens erindringer er der en omtale af Isaac, der var Hermans onkel og som han

kendte personligt. Herman skriver: *”Onkel Isaac var tillige en stor Hippolog og en sjælden dygtig Hestekender. Han havde sammen med Hertugen af Augustenborg en stor Væddeløbsstald i Randers, der var fortrinlige Væddeløbere heri, navnlig husker jeg en Hest Augusta, som vandt store Præmier. Han havde ogsaa den berømte Knabstruphest Claus, hvorpaa han senere, da Banen var lagt til Korsør, red om Kap med Toget fra Korsør til København og vandt. Han var sikkert noget overspændt ... ”*

Nu er Herman jo ikke nødvendigvis en god kilde – til andet end de historier, som familien fortalte om Isaac. Hvor tæt samarbejdet var med Hertugen af Augustenborg er stadig udokumenteret. I hertugens mange breve til kong Christian VIII, der er udgivet, er der mange referencer til hestesagen, som var en ren besættelse for hertugen, men ingen referencer til Isaac.²¹ Der optræder hovedsageligt hestename i de mange breve, der desuden viser, at kong Christian VIII var næsten lige så vild med heste som hertugen. Det er dog usandsynligt, at hertugen, som tilhørte den absolutte elite i det danske samfund og blev far til en dronning, skulle have et egentligt kompagniskab med en jøde fra Randers. I øvrigt er der breve fra hertugen, der viser en klar antisemitisk indstilling. Dermed ikke sagt, at dette samarbejde ikke foregik og hestehistorikeren J. Jensen, der har skrevet den mest pålidelige bog om hestens historie i Danmark, nævner direkte et sådant samarbejde, som må siges at være en kraftig indikation af, at det rent faktisk fandt sted.²² Som vi snart skal se, er der imidlertid fra kong Christian VIIIs egen hånd uafviselige beviser på, at der var et samarbejde og at Isaac fik penge af hertugen.

I Harald Selmers biografi, der altså ikke er venligt stemt over for Isaac, skildres forholdet mellem Hertugen og Isaac også som tæt. Hertugen blev charmeret af Isaacs *”personlige Gaver til at tale for sig og gjøre sig nyttig allevegne”*, skriver Harald Selmer lidt modvilligt. Hertugen, som var en af tidens mest magtfulde personer, indledte ifølge Selmer et samarbejde med Isaac som sin agent.

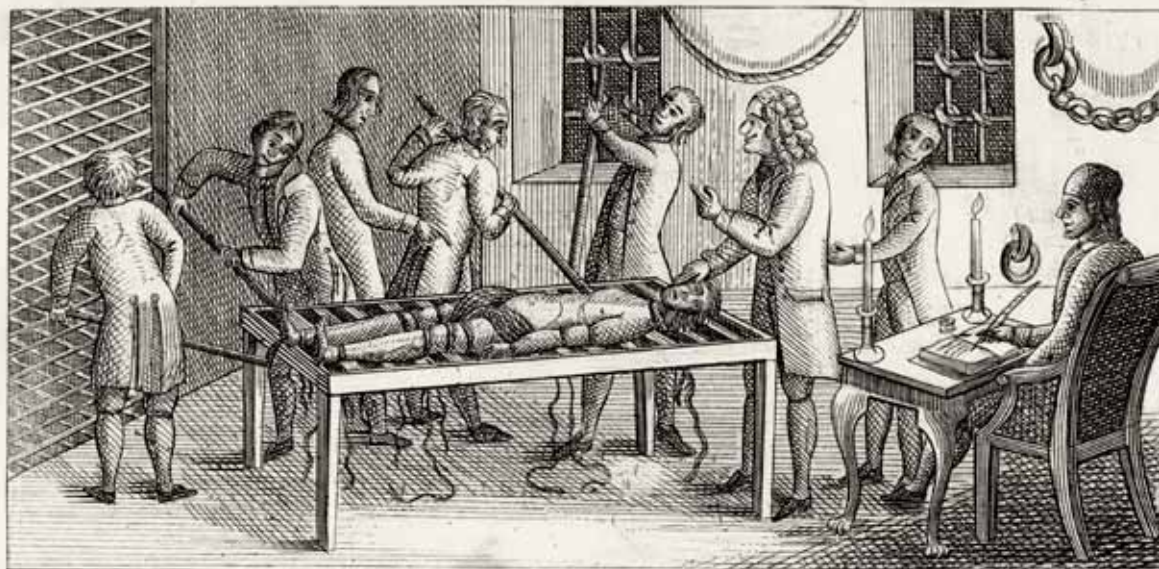
Selmer synes ikke at kende til det personlige forhold mellem Isaacs svigerinde og Hertugens datter. Historien om væddeløbet mellem hesten Claus og lokomotivet mellem København og Korsør, som Herman Nathansen refererer til, kan ikke dokumenteres af jernbanelitteratur eller arkivalier. Korsør-strækningen kom først til i 1850erne og det er temmelig usandsynligt, at Isaac på dette sene tidspunkt skulle være i stand til at gennemføre en så fysisk anstrengende udfordring. Sagen er uafklaret, men tilbage står, at Isaac i perioden fra 1830 til 1839 havde ære af hestesagen og sine sejre i væddeløb.

Isaac og tvangsindlæggelsen

Det var striden om hesteavl, der var den umiddelbare årsag til Isaacs tvangsindlæggelse. Det var en strid mellem Isaac og en anden hesteven F.R. Weinschenk, der førte til ophidsede opgør, der endte med anklager om sindssyge mod Isaac. Weinschenk havde ejet en af de heste, som Isaac eftertrykkeligt havde besejret med Augusta. Weinschenk var ejer af en stor gård, Gunderupgård, og en mand af en vis indflydelse i hestekredse. Han sagde nu tak for sidst med et indlæg i *Ugeskrift for Landmænd*, hvor han angreb Isaacs avlsteorier om fuldblod og desuden holdt en tale i Randers i 1839, hvor det kom til et offentligt sammenstød mellem de to. Oprintrret var så voldsomt, at myndighederne blev alarmeret.

Anklagerne om Isaacs tilstand blev så håndgribelige, at han 26. januar 1839 blev tvangsindespærret. Isaac skrev selv, at de *”bortrive mig om Aftenen fra Kone, Børn og gamle Moder og indespærrede mig 2de gange i herværende Daarekiste.”* Det vil sige, at den gamle Krese Nathansen dette år boede hos Isaac. *Dårekisten* var dels navnet på sindssygeanstalten, men også navnet på den indretning, som den nervesvækkede blev spændt fast i. Der var tale om noget vi i dag vil anse for det rene torturinstrument, hvor man dårligt kunne bevæge sig.

Var denne tvangsindlæggelse berettiget eller ej? Både i 1839 og i 1846 forhørte Randers politi vidner for at fastslå, om indlæggelsen havde været rimelig.

Den Geist zu foltern ist eine noch grössere Pein.

Fig. 13. I sit skrift *Poetische Klage eines, seit 1839, Unschuldig Verfolgten* (1856), gengav Isaac denne scene fra dårekisten for at beskrive, hvordan han blev lagt i en slags spændetroje. Scenen virker anakronistisk og ikke fra 1839, hvor Isaac kom i dårekisten. Stikket synes at stamme fra 1700-tallet, men derfor kan det alligevel godt minde om, hvad der foregik i 1830erne. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Af vidneudsagn kan man fastslå, at Isaac Nathansen i ugerne op til indlæggelsen var særdeles urolig og opførte sig ubehersket. Han rablede mystiske syn af sig og var ikke rigtig til at styre. Hans bror Magnus kom på besøg og bad en læge om en vurdering. Denne erklærede, at Isaac burde indlægges. Man henvendte sig til den jødiske menigheds ledelse, der bestod af købmændene Jacob Moses Jacoby og Moses J. Levy, og de gik også ind for en indlæggelse. Blandt Isaacs mere muntre rablerier var, at der gik et rygte i byen, at han ville tilrive sig magten i Danmark, gøre Hertugen af Augustenborg til konge og så skulle han, Isaac, være vicekonge over hestene i Danmark. Altså rimelig forstyrret. Magnus anførte også i forhøret, at familien var blottet for økonomiske midler og at Isaacs stakkels hustru Rosa derfor ikke havde penge til at mildne situationen. Flere brødre optrådte som vidner, men både Nathan, Jacob og andre sagde, at de i flere måneder

ikke havde haft kontakt med Isaac, hvilket tyder på, at han i et stykke tid havde været forstyrret. I Harald Selmers biografi beskrives Isaac som en venlig mand, der havde en trofast familie og gode relationer til andre borgere og familiemedlemmer, men i takt med hans stadig mere forstyrrede tilstand omkring 1839 forværredes også hans sociale forhold til familien.

En meget negativ vurdering af Isaac Nathansen får man i den danske forfatter Nis Petersens genfortælling af Isaacs liv. En fortælling der blev meget udbredt og genoptryktes flere gange – bl.a. i *Berlingske Tidende* med tegning af Robert Storm Petersen i 1938. Nis Petersen mente, at Isaac havde gjort det i smuglerier, der nær havde bragt ham i fængsel og at han allerede tidligt havde elementer i sit sind, der tydede på ansatser til det forfølgelsesvanvid, der senere brød ud i lys lue. Nis Petersen påstod, at Nathansen for at skaffe penge pressede sine gamle

smuglervenner og at dette var den egentlige årsag til de mange uvenner, han skaffede sig og som gerne så ham indlagt på en dårekiste. Ifølge Nis Petersen blev han i slutningen af 1830'erne mere og mere eksalteret og gik rundt i hjemmet med dragen sabel og gjorde et højst forvirret indtryk på folk.²³

Der er ikke nogen kildeangivelse på disse oplysninger, men læser man Isaacs egen selvbiografiske pamflet *Beretning om de Forfølgelser, hvorfor jeg har været Gjenstand og om de Lidelser, man derved har paaført mig* og politirettens forhør over Isaacs sag fra 1839 og 1846, da sagen blev genoptaget, vil man genfinde de fleste af de påstande, som Nis Petersen gengiver, men blot i negativ forvrænget form.²⁴ Politiforhøret fra 1839 blev nemlig udgivet i pjeceform af en af Isaacs modstandere, Johannes Malthe, så Nis Petersen kan have læst dette skrift. Det fremgår af Isaacs lille skrift, udgivet kort tid efter hans tvangsindlæggelse, at han lå i strid med hele sin familie og at han ganske rigtigt havde draget en sabel i hjemmet for at jage en fremmed væk. Det fremgår endvidere, at han ganske rigtigt havde en strid med jøder ansat i Toldvæsenet, især Jacob Moses Jacoby, som han beskyldte for at have fået sin stilling uretmæssigt uden at være kvalificeret. Det fremgår af senere skrifter, at Isaac havde et meget dårligt forhold til selvsamme Jacob Moses Jacoby, som han mente stod bag en konspiration mod sig.

Det er også muligt, at Nis Petersens negative version står på ryggen af Harald Selmers ensidige fremstilling i hans biografi fra 1848. Her er alle anklagerne nemlig også med og Selmer fortæller løs om Isaacs sindsforstyrrelser i 1839, hans toldfuskerier, der ifølge Selmer nær havde bragt ham i tugthuset og meget mere af ikke særlig sympatisk natur. Man skulle tro, at en sådan karakterdræber af en biografi ville have bragt Selmer i retten for injurier, men af ganske særlige grunde, som senere vil stå læseren klart, så var Selmer fri for den slags spekulationer. Forfatteren Henning Hall er betydelig mere positiv end Nis Petersen over for Isaac. Hall lægger vægt på Isaacs succes på væddeløbsbanerne, men skriver at

det samtidig gik dårligt økonomisk for hans købmandsforretning og at Isaac udviklede en mere og mere overspændt adfærd. Hall synes at læne sig til den holdning, at nok var Isaac overspændt, men at indlæggelsen var ubegrundet.

Af forhørene både i 1839 og 1846 fremgår det, at vidnerne var uenige. Nogle holdt på, at Isaac havde været forstyrret og at tvangsindlæggelsen havde været nødvendig. Andre påstod, at han ganske vist havde været anspændt, men at han ellers var ganske normal. Harald Selmer er selvfølgelig den, der mest indgående forsøger at tegne et psykologisk portræt af Isaac, og hans biografi tegner et interessant billede af, hvordan psykiatriens pionér i Danmark i 1848 så på sindslidelser af denne karakter. Men det synes som om, at Selmer har svært ved at få hold på Isaacs person, for samtidig med at han beskrives som en mand med en moralsk belastning, ulidelig at høre på, rablende og forrykt, så må han nødtvungen indrømme, at Isaac også kunne være charmerende, snu, veltalende, trofast over for sin familie og havde bred opbakning blandt dem, som Selmer foragteligt beskrev som samfundets lave sociale lag. Der er et meget bredt materiale, hvis man vil vurdere Isaacs lidelser og liv i sammenhæng med samfundets normer og syn på psykiske problemer, for Isaac opgav ikke sin sag. Den vedblev at blive behandlet ved offentlige instanser, fordi Isaac fik kongen til at bede sin administration om at undersøge sagen. Og i sidste ende havnede den i Højesteret, hvor en lang række af den langvarige sags akter ligger. Dermed kan sagen kaste lys over lægevidenskabens første forsøg med at forstå galskab og forfølgelsesvanvid i denne tidlige fase.²⁵

Isaac mente, at en konspiration stod bag tvangsindlæggelsen. Hans hovedfjende var købmand Jacoby, men denne var i ledtog med lægerne, den jødiske menighed, hans familie, hestemodstandere og andre. Fra den dag havde Isaac tilsyneladende ikke mere at gøre med sin familie og han var i bundløs gæld. Flere vidner erklærede, at han var ganske normal og kun når sagen om hans tvangsindlæggelse

kom op, opførte han sig ubehersket som om han led af forfølgelsesvanvid.

Isaac i København

Myndighederne greb ind og befriede Isaac efter 14 dage på Randers Sindssygeanstalt, hvor han havde ligget i dårekisten. Han rejste så først til Hamborg og siden til København. Isaac havde åbenbart stadig gode venner og de forsynede ham med anbefalinger til kong Frederik den VI. Det lykkedes ham efter al sandsynlighed at få foretræde for kongen, der befalede sit kancelli at undersøge hans tvangsindlæggelse for at se, om der var foregået noget ulovligt. Isaac fik nu sin familie til København og imens gik retssagen i gang i Randers, samtidig med at kancelliet undersøgte sagen i København.

Ulykken ville imidlertid, at han lagde sig ud med politimyndighederne i København og atter blev indespærret i dårekisten – nu i København. Harald Selmer fortæller, at Isaac løb omkring i byen og lavede ballade og natten mellem 26. og 27. september, slog ruder ind hos en lotterikollektør og derefter blev bragt til arresten af en vægter. Derfra blev han indlagt på Sankt Hans, hvor Selmer selv var som ung læge. Isaac blev atter lagt i spændetrøje og blev endvidere behandlet med *”Styrtebade, Blodkopper og Kvalmemixtur”* – god fornøjelse. Selmers beskrivelse af Isaac i denne periode er ikke ligefrem venlig: *”Vilde man bedømt Nathansens Personlighed alene efter de mest fremtrædende Træk i hans Væsen, Opførsel og Tale, uden Hensyn til dissers patologiske Grundlag, da havde man ikke kunnet betragte ham anderledes end som et Subjekt, hvis gode naturlige Evner havde taget en skæv Retning og ikke formaaet at hæve ham til den højere Sphæres Niveau, hvortil hans Forfængelighed sigtede, hildet i den simpleste Egoisme og udelukkende opfyldt af sig selv, vigtig og arrogant til Latterlighed, extravagant i Selvros, Prætensioner og Indbilledinger, paatrængende, pralende, paastaaelig, fuld af Overdrivelse og Løgn, mistænkelig mod sine Venner, krybende for de Store og hovmodig mod sine Lige, eftertragtende et Skin af Frimodighed, Sandhedskjærlighed og Ædelmod,*

bag hvilket dog et Hav af lavere Lidenskaber uvilkaarligt og umiskjendeligt bølgede frem.”

Om natten 16. november 1839 flygtede Isaac fra institutionen Sankt Hans, hvor han var indespærret. Han sprang ned fra 2. sal og forblev fri. Selmer fortæller, at myndighederne heftigt debatterede, om han skulle forblive på fri fod eller ej, men afgørende var overlæge ved Sankt Hans Hospital dr. Christensen, der argumenterede for, at fortsat indespærring blot ville forstærke Isaacs tvangstanker om en konspiration, der ville ham til livs – en konspiration, der ifølge Selmer udmøntede sig i den ide, at hans gamle smuglervenner ville gøre ham tavs, så han ikke kunne vidne om deres kriminelle gerninger. Sundhedskollegiet blev spurgt og besluttede sig til at følge dr. Christensens råd. Derfor lod man Isaac forblive på fri fod, men man fulgte ham derefter nøje.

Set med nutidens øjne har man selvfølgelig lige så meget lyst til at underkaste Harald Selmer en psykiatrisk undersøgelse som Isaac. Det kunne jo være, at Isaac og hans ubændige mani og hans klager over behandlingen af sig og dansk lægevæsen var udtryk for en sund, hektisk virketrang, der blot havde svære kår i det snævre danske samfund i 1800-tallets midte. Og at indespærring og anvendelse af spændetrøjen har været umenneskelig er der vel næppe tvivl om. Faktisk blev behandlingen af sindssyge først gjort menneskelig fra 1860erne – ikke mindst på baggrund af Harald Selmers indsats. Selmers psykologiske analyse havde muligvis en del rigtighed i sig, men det var klart, at han brugte Isaac til at argumentere for skærpede regler for dårelovgivningen og at han mente, at Isaac skulle være forblevet indespærret fra 1839, derfor overdrev han måske Isaacs mærkværdigheder? I hans biografi er der desuden antagelser, som på vor moderne samtid får det til at løbe koldt ned ad ryggen. Selmer antager, at Isaac havde store ambitioner, men da hans stort anlagte projekter om hesteavl og væddeløb først løb af sporet, rablede det for ham. Hans bratte overgang fra købmand til hestemand var for Selmer et *”bizart*

og mistænkeligt Phænomen”, idet hestevæsenet ”aldeles ikke harmonerer med den hele Aandsretning, der maa forudsættes hos en Mosait, som ikke er opdraget og ikke tidligere har bevæget sig under andre Forhold, end Tusinde af hans Trosbrødre, der leve og døe som Handelsmænd. Denne Overgang kan altsaa paa en Maade siges at være Resultatet af et enormt Tankespring, saa meget mere som her ikke blot er Talen om et nyt Handelsfag, der udfordrer helt andre Kvalifikationer, end dem der fremgaae af den jødiske Nationalkarakter, men om en aldeles forandret Livsretning og om et sandt Spekulations-raseri.”

Altså, jøder er købmænd og ikke hestehandlere og skiftet tyder på en afgørende brist – ifølge Selmer. Dette spring udviklede sig til en påfaldende disharmoni i hans væsen, der blev stadig forstærket og udviklede sig til et projektmageri. I takt med den forværrede sindstilstand mener Selmer, at der ikke blot var tale om periodevis mani, men om en *”moralisk Afsindighed”* eller *”Forrykthed”*. Selmer mente, at Isaac var farlig for sine omgivelser, skulle være spærret inde og at Sundhedskollegiet afgørende havde fejlet ved at lade ham forblive fri.

Politispion for kongen?

Da Christian VIII blev konge i 1840 fornyede Isaac sine henvendelser og bad om at blive erklæret rask. Desuden forsøgte han over for Christian VIII at fremme sin hestesag og fremlagde derunder sin plan om hesteavlens fremme, som han havde forfattet i 1839 og som han udgav som pamflet. Han bragte også en plan om borgervæbning op, som han havde forfattet under sin indespærring og havde fået udgivet som pamflet. Men inden vi når til hestesagens videre udvikling skal en anden sag nævnes, som Isaac gør en del ud af i sin selvbiografi, nemlig hans indsats som politispion for kongen. Der var i Europa og i Danmark i årene omkring Christians tronbestigelse politisk uro, der også ytrede sig i København. Ifølge Isaac ville *”ildesindede Personer”* på *”brutal og lovstridig Maade”* tiltvinge sig en konstitution og forsøgte at få Isaac over på deres side. Men Isaac gik

til kongen, ifølge sine egne oplysninger, og fortalte om denne plan. Kongen sendte ham til Politidirektøren med oplysninger, men uromagernes plan kom alligevel til udførelse, hvor der blev stenkast og uro ved både Amalienborg og Hauser Plads. Her overlader vi ordet en kort stund til Isaac: *”Men de opstillede Politibetjente anførte af en uforfærdet og dygtig Politiasistent brugte deres Stokke saa drabeligt, at Urostifterne maatte retirere til Købmagergade, hvor der atter vankede Slag af 50 Gardister i civile Klæder, bevæbnede med Stokke og saaledes blev deres veludtænkte, lovløse Plan tilintetgjort. Næste Morgen meddelte jeg Hans Majestæt Kongen Udfaldet af Affairen og allerhøjest samme beordrede nu Politidirektøren, at han maanedlig skulle udbetale mig 100 Rigsdaler for min Troskab.”*

Denne historie er søgt bekræftet i politiets arkivalier i Landsarkivet, men der er ikke fundet dokumentation for den og sagen er også eftersøgt i Kongens centrale administration Danske Kancelli, men også uden resultat. Dette betyder dog ikke nødvendigvis, at det ikke foregik, som Isaac fortalte det. Sandt er det i hvert fald, at der var uroligheder i København på dette tidspunkt i 1840.

Isaac og de 4 hingste

I 1839 udarbejdede Isaac som sagt en pjece om hesteavlens forbedring og denne pjece blev af en vis værdi, stadig ifølge forfatteren selv, i den samfundsdebat, der opstod omkring hesteavlens. Ildesindede personer modarbejdede desværre hans indsats, skrev han.

Nu skete der det forbløffende, at Isaac fik succes med sin hestesag. Fra kongen udgik der en instruks til Den kongelige Stutteridirektion, at man skulle se seriøst på hans forslag. Selmer skriver forbløffet: *”det er saaledes meget sandsynligt, at det kan være lykket ham, baade at bibringe Christian den 8de den Overbevisning, at hans Sindssygedom virkelig var hævet, og at vække hans personlige Deltagelse i Hestesagen”*.

Hans forslag indeholdt konkrete anvisninger på, hvordan man ved hjælp af fuldblodsheste kunne forædle hestene i Danmark. Af Stutteridirektionen fik han et beløb på 5.000 rigsdaler til indkøb af heste. Hestehistorikeren J. Jensen var ikke nogen stor fan af Isaac. Ifølge J. Jensen var Isaac en pågående, forstyrret projektmager og ”*Geschäftsmand*”. Imidlertid medgiver J. Jensen, at Isaac fik 5.000 rigsdaler af Den kongelige Stutteridirektion i støtte til indkøb af fuldblodsheste – lidt af en formue. Kongen og Stutteridirektionen ville dog ikke lade Isaac Nathansen blot ride af sted med pengene, men lod en pålidelig embedsmand, Gustav Michelsen, følge ham, hvilket gav anledning til alverdens kriser og ballader mellem de to. Man kan følge sagen i detaljer i det såkaldte Partikulærkammer blandt Rigsarkivets sager. Her samlede administrationen nemlig alle sager om Isaac Nathansen med hundredvis af skrivelser, og blandt disse er en lang række indberetninger til kongen og hans administration fra bl.a. Gustav Michelsen om Isaacs besynderlige forbrug og forsøg på at sælge sine heste, som imidlertid ikke var fejlfrie. Sagen rummer også talrige skrivelser og bønskrifter fra Isaac selv samt fra hans hustru Rosa. Samlet set er denne samling dokumenter, der strækker sig over perioden 1840-1847, nok en af de mest detaljerede beskrivelser af en familie overhovedet i 1800-tallets Danmark.²⁶

Isaac rejste med sine hingste til Jylland og forsøgte at sælge dem ved flere lejligheder. Han indlogerede sig rask væk på diverse gæstgiverier og brugte tilsyneladende løs af de betroede midler. Gustav Michelsen skrev 8. december 1840 et langt brev til kongen og bønfuldt ham om at skride ind over for Isaac – for dennes egen skyld – før han havde gjort sig til grin i hele landet. Da kongen og hans Stutteridirektion havde sat penge i Isaac og hans plan, var der jo også kongelig prestige på spil. Michelsen forklarede i sin skrivelse det ubehag og had som Isaac opvakte i sin hjemby: ”*Hvor han som Fattiglem skylder til Byens Fattiggasse nogle og 30 Rigsdaler og nu ikke vil betale disse, men endda optræder som Stormand med Tjener, indlogerer sig paa Byens fineste Gæstgiveri.*

*Kommer hertil et Praleri uden lige og en mageløs Dristighed, saa er alt let at forklare.” Gustav Michelsen tilføjede, at Isaacs ”meget agtværdige Kone og Døtre” led under Isaacs adfærd. Michelsen foreslog, at man sendte Isaac til Hertugdømmerne, hvor ingen kendte ham og hvor han derfor ikke kunne blamere sig selv og kongehuset og hvor han desuden var væk fra Randers, så hans sind kunne falde til ro. Man kan delvis følge Isaacs sag i Christian VIIIs dagbøger og optegnelser, for kongen fulgte temmelig nøje med i Isaacs gøren og laden i disse år fra 1840 til 1842. I dagbøgerne finder man i hvert fald en række henvisninger til Isaac. Den 12. juli 1840 skriver kongen ”*D. Gøricke berettede om Bistrupgaard. Hans Mening er, at Nathansen har fixe Ideer.*” Senere på året den 23. juli 1840 skriver kongen under et besøg i Randers: ”*Alle forsikre, at Nathansen var gal i Randers.*” Ved årets slutning 25. december er indførslen følgende: ”*Melding fra Mikkelsen (Gustav Michelsen). Om Nathansens Færd i Randers. Han er kaldt herover og Sagen maae have en Ende, selv med Tab.*” Få dage efter skriver Christian: ”*Fra Landsvæsens. Coms. Mikkelsen om Nathansens Færd, Forslag til en Indrykkelse i Avisen.*” Og endelig 1. januar 1842 sidste meddelelse i dagbogen: ”*1. Januar besvaret Lykonskningskrivelser fra Hertugen af Augbg., som jeg har bedet om ej at forstærke Nathansen med Penge.*”²⁷*

Når kongen af en D. Gøricke allerede 12. juli 1840 får oplysning om Bistrupgaard er der tale om en henvisning til dårekisten Sankt Hans ved Roskilde. Her var professor D. Gøricke overlæge, så kongen blev altså personligt informeret om Isaacs tilstand. I Isaacs selvbiografi er der en direkte henvisning til dette møde: ”*Prof. Gøricke paa Bidstrup maatte møde hos Hans Majestæt Kongen. Da han kom ud fra Kongen, var han saa rød i Hovedet som en Tyr; han fik vistnok sin Text læst af Majestæten.*” Der er dog intet i kongens dagbog, der bekræfter Isaacs udlægning.

Kongens holdning til Isaac synes fra juli 1840 særdeles kritisk, men siger selvfølgelig ikke noget om, at kongen før juli 1840 ikke havde større tanker om

ham. Men der er ingen indførsler i dagbogen før den periode, så det er vi ikke i stand til at afklare.

I begyndelsen af 1840'erne tog Stutteridirektionens og Hertugen af Augustenborgs hovedmodstander, nemlig en særdeles krakilsk hestekender ved navn dr. Jens Veibel Neergaard, til orde i offentlige artikler. Sagen var, at Neergaard ikke troede på Hertugen af Augustenborgs og Isaacs påstande om fuld-blodshestens betydning for hesteavl. Han havde tidligere haft et samarbejde med hertugen, men var nu blevet en arg modstander. Og Neergaard var fuld af foragt for Stutteridirektionen og dens penge til Isaac. Da Neergaard blev anset for den absolut førende hippolog i Danmark, havde Isaac fået en frygtelig modstander på halsen.

Neergaards kritik var vist nok berettiget, for hertugens mani med fuldblodsheste hvilede ikke på sikker videnskabelig grund. J. Jensen skriver, at efter disse angreb måtte Isaac i 1842 stille til bedømmelse i København med tre heste: *"Præsentationen, der skulle foregaa paa Christiansborg Ridebane med Neergaard som offentlig Anklager og Kritikus, blev en latterlig Forestilling, der endte med Nathansens Flugt med Hingstene. Og dermed var hans Saga som offentlig Person i Hestesagen ude."*²⁸

Også Harald Selmer gengiver dette forløb som en ydmygelse af Isaac.

Isaac fik ikke meget ud af sine 5.000 rigsdaler og de indkøbte heste. I april 1842 var familien atter i København, men uden en øre på lommen. Hans hustru Rosa skrev bønsskrivelser til kongen om at give Isaac nogle penge – i alt 445 rigsdaler som han skulle have til gode.

Nu var gode råd dyre. Isaac manglede kapital. Hvad skulle han nu gøre? Fra Harald Selmers biografi ved vi, at han rejste til Kiel og Haderslev i januar 1842. I maj 1842 var han i nærheden af Itzehoe i Hertugdømmerne for at åbne en hestehandel. Han fik sin familie, der fra 1839 havde opholdt sig i Køben-

havn, til at rejse til Neuenbrook ligeledes i Hertugdømmerne. Selv om han ikke selv havde midler, så fik han fremtryllet penge til at starte en hestehandel og Harald Selmer mener, at Christian den VIII stod bag dette pengebeløb. Men snart gik hestehandlen dårligt. Han måtte derefter opgive forretningen og i sommeren 1842 rejste han til Altona med familien og uden en krone på lommen.

Derfra skrev Rosa atter en bønsskrivelse til en embedsmand Hofgaard i København fra 1. juni 1842: *"Undskyld at jeg er saa fri og bebyrde Dem med min Skrivelse men Nøden bringer mig dertil. Vi ere komne anden Pinsedag hertil og Dagen derefter reise min Mand til Hamborg og lod mig Kone lidet at leve af med mine 4 Børn. Jeg boer rigtig nok i den afdøde Agent Oldes Gaard men haver hverken det ene eller det andet og ingen Næringsveien seer jeg udsigter til. Kancelliraaden lovede førend vi reiste fra Hovedstaden at vi ingen Nød skulde have, derfor beder jeg Dem Hr. Kancelliraad, at De sender mig Noget, for her kan jeg ikke gaae til Majestaten. Jeg beder dem derfor, De er den eneste, som kan og vil udvirke noget for os hos vor allernaadigste Konge."*

Brevet er rørende og det er let at fatte sympati med Isaacs loyale og forpinte hustru. Brevet mere end antyder, at det er hendes henvendelse personligt til kongen, der har skaffet penge til hjemmet. Ifølge oplysninger i materialet fra Partikulærkammeret modtog Rosa en sum fra de kongelige kasser hver måned, men dette var øjensynlig ikke nok til at redde familiens økonomi.

Isaac bliver kristen

Fra 1842 til 1845 boede Isaac med familie i Altona, hvor han arbejdede med litterære opgaver. Han udsendte en række pamfletter og skrev artikler til aviserne. Hans skrivemani synes at afspejle hans urolige tilstand. Han skrev om alt mellem himmel og jord: Om sin egen dårekistesag, om hesteavl, om borgervæbning og om jernbanens betydning for samfundets udvikling. Han udsendte pamfletter og

skrev artikler til både danske og tyske aviser. Han var ikke til at standse og lod al sin ubændige energi flyde som blæk i sin fjerpen. Han vedblev også at skrive breve til alle mulige personer. En del af dem ligger nu i Partikulærkammeret og de er fint affattet på nydeligt dansk og handler om, at kongen skal sende flere penge.

Årsagen til, at Isaac valgte Altona var muligvis, at der i Altona var en stor jødisk menighed. Han håbede muligvis at få hjælp fra andre jøder til sine projekter, men det viste sig snart, at det fik han ikke.

I 1843 konverterede han med kone og døtre over til kristendommen og blev døbt i Hamborg. Mens Isaac tog navnet Michael Leonard Nathanson, så kaldte Rosa sig nu Louise Nathanson. Ifølge Harald Selmer, der interviewede Rosa til sin bog, så var det med uvilje, at Rosa lod sig konvertere. Efter sin konvertering udsendte Isaac flere skrifter om jøderne og jødedommen. Det første skrift hed *"Wie ist eine Emancipation der Juden zur allseitigen Zufriedenheit in Hamburg und Altona zu ermitteln?"*²⁸ Altså om hvordan jøderne kunne ligestilles i Hamborg og Altona. Skriftet var absolut ikke venligt over for jøderne og han fremstillede dem som uvidende og ortodokse. Disse jøder sugede, ifølge Isaac, brødet ud af munden på kristne. Kujoner var de også og de formerede sig i det uendelige. De snød de kristne og de egnede sig ikke til at være borgere i staten. Kort sagt var den eneste udvej, at de lod sig omvende – ligesom han selv. Skriftet medførte en større polemik i tyske blade om jødernes stilling som borgere i staten. Isaac fulgte op med et endnu større værk om jødernes stilling i Norge, som i 1841 havde været genstand for en intens debat i det norske Storting, hvor digteren Henrik Wergeland havde været en fortaler for at give jøderne lige rettigheder med de kristne og give jøder lov til at bosætte sig i landet. Henrik Wergelands indsats i denne omfattende debat står som en milepæl i tolerancen i Norge i disse år, hvor der var stor risiko for, at jøderne ikke ville blive tilkendt lige rettigheder af det norske Storting. Isaacs kæmpværk om dette spørgsmål fyldte 400 sider, hvoraf

halvdelen dog var en oversættelse fra tysk til dansk. Den bar titlen *Kann der Handel Norwegens und dessen Schifffahrt verbessert werden?*²⁹ Her vender Isaac sig mod Wergelands tolerance og advarer om, at hvis man tillader jøder at komme til Norge, vil landet snart fylde op med *"Fallenter, Kjeltringe og Skakkerjøder"*. Han advarer mod, at åbne grænser vil betyde, at aviserne snart vil få jødiske redaktører ligesom i Danmark – her tænkte han på folk som hans navnebror M.L. Nathanson på Berlingske Tidende, M.A. Goldschmidt på Corsaren og en række andre jøder, der ganske rigtigt sad på en række chef-redaktørposter i samtiden.

Netop fordi udfaldet om jødernes ligestilling var meget usikker, vakte Isaacs skrivelser nogen bestyrtelse. Det kan følges i breve til Henrik Wergeland. Wergeland stod helt centralt i kampen for tolerance og jødernes rettigheder og han korresponderede med mange mennesker i Norge og udlandet. Den svenske jøde Michael S. Warburg korresponderede ivrigt med Henrik Wergeland om "jodesagen" og skrev 4. oktober 1844 til Wergeland om Isaacs "makværk". Han frygtede, at den slags nonsens skadede sagen ret meget hos en uuddannet stortingsmand. Han tilføjede sukkende: *"Vi israliter er vant til modgang og undlader aldrig efter hvert nederlag at hente nyt mod. Vi strider og lider og har gjort det i 2000 år. Der findes ikke nogen Wergeland overalt, som kunne vinde den uddannede del af nationen for os."*³⁰

Samuel Ballin var en kendt læge i København. Han var fattiglæge i den jødiske menighed og senere professor. Også Ballin var stærkt bekymret over Isaacs udgivelse og skrev til Henrik Wergeland: *"At et saaa usselt Produkt, som Hestehandler Nathansons skal være, for selv har jeg aldrig læst det, kan influere paa Opinionen hos Nordmændene, taler ikke meget for disses Intelligens. At skrive Noget derimod, vilde være at vise det for megen Ære og neppe nytte; snarere skulde man see at faae nogle biographiske Notitser indrykkede om Forfatteren, der kunde vise, hvilken Nare det var, hvor incompetent til nogen som helst"*

*Anseelse eller Autoritet, ikke alene paa Grund af hans tidligere Stilling, men fornemlig hans mentelle Tilstand, da han ikke alene i Randers blev erklæret gal, men ogsaa her af Hospitalslægerne og Lægen paa Bistrup og endelig ogsaa af Sundhedscollegiet blev erklæret derfor, men visse høie Personer, hvem han paa forunderlig Maade synes knyttet til, vilde det ikke saaledes og han gik fri. Dog har han nu atter have maattet tage bort til Altona, efter først ved Opmuntringer og upaatvivlelige betydelige Understøttelser fra vedkommende høie Personer at have ladet forlede sig at modtage Daaben.”*³¹

I sidste ende tog Henrik Wergeland dog til orde imod Isaac og kritiserede hans skrift i det norske blad *MorgenPosten*.³²

Henrik Wergeland døde allerede i 1845, men hans navn huskes endnu i Norge som tidens store humanistiske forkæmper. Hans mindesten i Oslo blev betalt af svenske jøder. Hans kamp kronedes med held, idet de norske jøder blev tilkendt fulde borgerrettigheder af det norske Storting – på trods af Isaacs skrift.

Harald Selmer skriver: *”Nathansen synes at have gjort sig store Forventninger om den Berømmelse, han skulde høste af disse 25 Ark Pølsesnak, som han udgav for skrevet paa Nordmændenes indstændige Opfordring, og hvoraf han udsprede, at der var trykt 3000 Exemplarer.”*

Isaacs konvertering til kristendom sammen med sin familie vakte voldsom vrede hos hans familie. Der var i tiden mange familier, der overgik til kristendom, men det kunne altså afstedkomme aggressive reaktioner. Isaac og hans hustru havde 5 børn. De 3 af dem blev sammen med Isaac og hans hustru døbt i Hamborg, mens den 4., Caroline Wilhelmine, allerede forinden var blevet døbt af pastor Schmidt ved Vor Frue Kirke i København. Men der var én, der ikke blev kristen. Isaac skrev selv senere om sagen i sit tidsskrift *Corvetten-Politivennen*. Lad os læse hans egen udgave af dramaet: *”Mine Slægt-*

ninge fra Randers, hvilke i 1843 i August Maaned opholde dem i Hamborg, bortrøvede mig min ældste Datter Hanne, som ei endnu er døbt, imens hun alene befandt sig i Hjemmet i vor Bopæl i Altona. Paa min Klage til Overpræsidiets requireredes uopholdeligen en Undersøgelse optaget paa Stadshuset i Hamborg, hvor de implicerede, 4 i Tallet, møde, men de nægtede det passerede, foregav at jeg var vanvittig, da jeg jo 5 gange var blevet indespærret i Galehusene”. Senere faldt en kendelse i sagen: ”At Undersøgelsen for det første skulle bero, at tildele M.L. Nathanson Udskrift af Akterne og hos vedkommende danske kongelige Autoriteter at foretage det fornødne, for at faa sin Datter igen.” Isaac fortæller videre, at hans hævnsyge slægtninge havde transporteret Hanne fra Hamborg over Elmshorn til Rendsborg, hvor hun nu var. Her måtte hun: *”tjene sit Brød hos en Fremmed Jødefamilie, jeg efterlyste hende dengang i Altonaer Mercur og opfyldte troligen mine Forpligtelser.”*³³

Martin Schwarz Lausten er forfatter til et meget deltaljeret studium af forholdet mellem jøder og kristne i Danmark og i hans værk er der ingen reference til denne sag, selv om Schwarz Lausten ellers beskriver mange andre sager i perioden vedr. konverteringer. Det er dog intet bevis for, at historien ikke fandt sted, for hvis Isaac ikke forfulgte sagen i Danmark vil den ikke optræde i danske arkiver.³⁴

Disse konverteringer medførte selvfølgelig stor smerte hos mange jødiske familier. Der var i løbet af 1800-tallet tale om en meget omfattende konverteringsbølge. Det skete ofte, når man giftede sig med kristne, at man forlod jødedommen. Vi får gennem sagen om Isaacs datter også en flig af en anden sag om konvertering i Nathansen-slægten. Isaac skriver i sit blad, at: *”En Broder til den som nu ligger i Sølvgades Kaserne for at blive Soldat og Kristen var ogsaa med i Røverbanden.”* Det drejede sig om en vis Michael Nathansen, som var udlært som sølvsmed og nu ønskede at konvertere, hvis vi altså skal tro Isaac. I et andet nummer af tidsskriftet *Corvetten-Politivennen* skrev han, at rygten ville vide, at Mi-

chaels mor var rejst fra Randers til København for at føre sønnen tilbage på rette vej.

Isaac fulgte det op med et indlæg i avisen *Morgenposten*, hvor han skrev i juli 1845, at Michael Nathansen ønskede at overtræde til kristendommen og at hans far var voldsom modstander af dette og forsøgte at få sønnen erklæret gal.³⁵ Om denne påstand er rigtig vides ikke.

Der var en gammel tradition i Danmark for, at konvertering til kristendom hjalp på ens økonomiske situation. Op gennem 1700-tallet og 1800-tallet havde mange fattige jøder forladt jødedommen og var blevet kristne for at få hjælp fra de danske myndigheder. I 1700-tallet afsløredes en kvinde, fordi hun var blevet kristen flere gange og hver gang havde fået støtte.³⁶ Isaac forsøgte også at bruge konvertering i en af sine bønsskrivelser til kongen: *"Naar jeg for sidste Gang henvender mig til Deres Majestæt forinden De forlader Hovedstaden, da sker det for om muligen at redde min ulykkelige Kone fra Fornedrelsen og tillige at forebygge, at hun ej nødsages til atter at træde tilbage til Jødedommen. Dette vilde jeg ikke kunne overleve. Her Kancelliraad Hofgaard har lovet mig at tale paa Tirsdag med Deres Majestæt. Min Kones Frelse eller Døden. Om min Redning vil jeg ej bebyrde Deres Majestæt."*³⁷

Men intet synes at tyde på, at familien Nathansons situation blev bedre efter overgangen til kristendommen. Rosa, der altså nu hed Louise, skrev i hvert fald følgende bønsskrivelse til kongen: *"For Deres Majestæts Fødder nedbøjer sig en ulykkelig Kone, der har maattet friste den Skæbne at miste alt, saa at jeg ikke har et Stykke tørt Brød, det jeg endog, da min Mand intet kan fortjene, ikke siden forgæves har tryglet om hos ældre Bekendte. Som overgaaet til den kristne Religion kan jeg kun forgæves henvende mig til det jødiske Samfund. Og i hvor liden Sympati jeg føler med min Mands offentlige Udladelser saa byder dog kristelig Pligt mig at følge og tjene ham. Og jeg har nu intet i min ulykkelige Stilling uden Deres Majestæts store Naade, der ikke*

*vil lade mig ulykkelige dø Hungersdøden, beder jeg herved allerunderdanigst at bønfalde Deres Majestæt om en Understøttelse ..."*³⁸

Isaac og Corvetten-Politivennen

Da pengene var små og da Isaac ikke tjente noget særligt på sine mange pamfletter, som han sprøjtede ud, fik han i august 1845 en ny ide. I en indbydelse til at tegne abonnement proklamerede Isaac nu, at han ville udgive et tidsskrift ved navn *Corvetten-Politivennen*. Tidsskriftet eksisterede faktisk under titlen *Politivennen*, men Isaac købte bladet og omdøbte det altså til *Corvetten-Politivennen*. Isaac proklamerede, at *Corvetten-Politivennen* skulle være et modstykke til M.A. Goldschmidts berømte og frygtede *Corsaren*, der var landets første satirisk-politiske udgivelse og blev læst med frygt og bæven af embedsmænd og kongen og med munterhed af resten af befolkningen.

Ifølge visse skribenter var det kongen, der gav ham penge til udgivelsen og meningen var, at han skulle være en modgift mod det kritiske *Corsaren*.³⁹ Der er imidlertid ikke fundet kilder, der dokumenterer, at kongen stod bag Isaacs engagement i *Corvetten-Politivennen*, selv om man kan undre sig over, hvor Isaac pludselig fik penge fra. Imidlertid var det sådan Isaac selv så sin mission og han indsendte gentagne gange sit tidsskrift til kongen for at vise sin loyalitet. Flere artikler i magasinet handlede om hans egen dårekiste-sag og afstedkom flere retssager i kølvandet på artiklerne, fordi han hængte diverse læger og embedsmænd ud med navns nævnelse.

Det var disse opgør i *Corvetten-Politivennen*, der i 1846 atter bragte Isaac i politiets søgelys. I flere artikler i *Politivennen* kritiserede han sindssyge-væsenet og hævdede, at uskyldige – ikke blot han selv – tilbragte deres liv ganske uretfærdigt bag anstaltens tremmer. Denne kritik fandt vej til andre blade og myndighederne blev derfor opmærksom på Isaacs angreb. Isaacs optræden i *Corvetten-Politivennens* spalter bragte ham også til København, hvorfra han rettede nye bønsskrifter til kongen.

dighebet er det, at den charactersfaste Mand viser, at han er Philosoph.

Det vil naaſtee andre Dem, at De er bleven gjerafsendt; men detraaf, at De selv har været uferdig. I Deres første Artikel i „Fædrelandet“ siger De om „Corsaren“, at den er: lumpen, nedervragtig, affuelig, væmmelig, bagtalerisk, aambloed, uærdig, foragtelig, offentligt Fruentimmer. Accurat det Samme har De jo tidligere skrevet i „Corvetten“ med Undtagelse af „offentligt Fruentimmer“ — det er De forsk salten paa ved Høly af Philosophien. Ja, De kan saaman sige som Petronius: Jeg vil ikke undvare den Philosophi, jeg kan, saa mare ikke for to Mark.

Men der er desuden endel andre Markes, hvorpaa vi hende Dem:

1) Gikker De, at over Næs i „Corsaren“ bliver De vred, over Angreb bliver De glad. Vi sagde i sin Tid om Dem, at De var interessanter end Boetius og uædeligere end en Leaftaler — naa, Herregud, den Næs var da ikke saa stor. Men De taug dog og led den sidste paa Dem et heelt Mar, og da vi saa gav Dem „lidt paa Hovudet“ skjalde De os suringterlig ud. Den Maade at vise Glæde kunde da kun gal Mand falde paa — — ja, om Forbædelse, gode Nathansen; men De vrede jo selv, det skaer ikke saa ganske rigtig....

2) De har i et af Deres Brevter „Livets Studier“ gjort et yderst kunstigt Experiment med et Pigebar. Men det er jo netop det Experiment, som Fagmand Walte har oplyst i Aaretsaavisen: De led ham en

Dag falde over til Dem, for at han kunde see, hvorledes De trainerede Deres Pige.*

3) I samme Brev Pg. 298 siger De: „I dag sagde hun til mig, at hun troede egenligen, jeg var gal.“

Dg De tilføier: „Det var i en vis Forstand truffet lige i Hjerter.“ Stakkelt Mand! Formodentlig have Kette Mennesker fortalt hende om de 26 falske Vidner og om Randers Daarløse, ikke at tale om Bisstump.

Fig. 14. I 1846 udbrød den berømte strid mellem M.A. Goldschmidt og Søren Kierkegaard. Goldschmidt havde drillet Kierkegaard i sit tidsskrift Corsaren og Kierkegaard tog det meget fortrydeligt op. På en af tegningerne i Corsaren ses Kierkegaard, der "trainerer" sin tjenestepige ved at sidde på ryggen af hende. På samme side i Corsaren findes et billede af Isaac Nathansen, og Goldschmidt forvekslede med vilje den berømte filosof med den skøre hestehandler for at gøre grin med begge. Isaac er skildret som en skør person med vildt stirrende øje. Det var en fysisk defekt, som psykologen Harald Selmer gjorde en del ud af i sin biografi over Isaac, hvor han skrev, at når Isaac fik sine anfald, så lyste hans ene øje afgalskab. Litografi fra Corsaren 1846. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Noget tyder på, at Isaac i 1845-1846 legede med ilden i København og forsøgte at fremprovokere en strid med politidirektøren, som han havde et horn i siden på. Således skulle Isaac have galopperet ned ad Nørregade og skabt uorden og i det hele taget opført sig temmelig besynderligt. Samtidig skyldte han sine kreditorer store beløb. Han var ved at blive en gevaldig belastning for kongen og embedsmændene.

Isaacs engagement i *Corvetten-Politivennen* er i øvrigt gået over i litteraturhistorien, fordi han ganske ufrivilligt kom til at indgå i den berømte strid mellem M.A. Goldschmidt og filosofen Søren Kierkegaard. Sagen var den, at det kritiske og satiriske gemyt M.A. Goldschmidt var en fremragende bladmand. Hans Corsaren var 100 år foran sin tid og han kritiserede og gjorde nar af alle, som man bør i et demokrati. Den omvandrede filosof Søren Kierkegaard blev også ramt af Goldschmidts hån og satire – endda med tegninger af den magre filosof med stok.⁴⁰ Vi ved fra Søren Kierkegaards efterladte papirer, at han følte sig frygtelig krænket af Goldschmidts latterliggørelse. I sin bredside mod Kierkegaard, som Goldschmidt egentlig beundrede meget, men blot ikke kunne lade være med at pille ned fra hans ophøjede piedestal, forvekslede han med vilje Kierkegaard med Isaac. Latterliggørelsen var såmænd lige ud ad landevejen. Ved at forveksle den højlærde skribent Kierkegaard med den lidt latterlige pamfletsriver Isaac, kunne man lave grin med begge. Sagen viser, at Isaac var et så kendt ansigt selv i Københavns lille kreds af intellektuelle, at denne jyske hestehandler og pamfletsriver kunne bruges i den daglige polemik. Isaacs tidsskrift handlede meget om hans egne sager og lokalnyt fra Randers. Men det indeholdt dog også et angreb fra urtekræmmer Moses Levy mod Københavns overrabbiner Abraham Wolff. Levy gik til angreb på en ny moderniseret form for gudstjeneste i synagogen i Krystalgade. Det var det angreb, der blev starten på Levys etablering af sin egen synagoge på Læderstræde, så på denne måde fik Isaacs blad også betydning for den jødiske menig

Elsvig-Holstenernes Ankomst til Brasilien.

Fig. 15. Isaac skrev pamfletter og artikler om alt fra jødesagen til borgervæbning over hestesagen og bl.a. hvervning af soldater til Brasilien. Han havde jo selv været i Brasilien, så han kunne i 1851 med en vis vægt kommentere sagen i en folder, hvor han advarede mod hvervningen fordi forholdene for de hvervede var slaveagtige. Så sent som i 1856 udsendte han en ny pamflet om kolonistforholdene i Sydbrasilien. Denne tegning stammer fra tidsskriftet *Folkets Nisse* 1851 og viser en brasilianer, der frister unge mænd til hvervning.

hed i København.⁴¹ Desuden rettede Isaac selv et kritisk angreb på M.A. Goldschmidts netop udkomne roman *En jøde*. Men generelt var *Corvetten-Politivennen* hverken velredigeret eller velskrevet.

Isaac får skriveforbud

Isaac overfusede den danske lægestand i sit tidsskrift. Han anklagede dem for at holde folk på anstalter uden grund. Han fremdrog endda eksempler på dette forhold. Han omtalte sin egen sag og med navns nævnelse anklagede han de implicerede læger for inkompetence og intriger. Selmer betegnede Isaacs skrivelser om lægestanden på denne måde: ”*Neppe nogen af Tidens Smudslitteratur kan maale sig med den Række af Nathansens Produkter i Flov-*

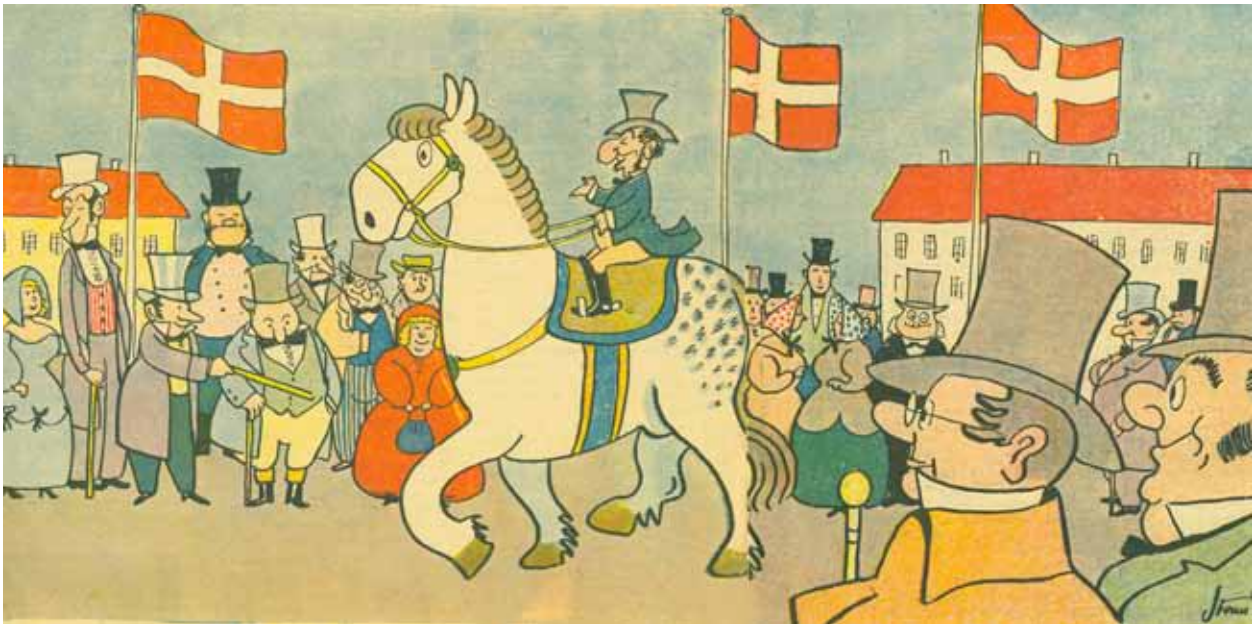

Fig. 16. I 1938 genoptrykte *Berlingske Tidende* Nis Petersens artikel om Isaac Nathansen. Man ledsagede artiklen med en tegning af Robert Storm Petersen. Artiklen havde en ikke særlig rar tone, som i dag godt kan opfattes som antisemitisk. Det var under alle omstændigheder ikke et heldigt valg netop i 1938 at trykke artiklen, hvor naziregimets jødehad brusede frem. Gengivet med tilladelse af Storm P.-Museet ©.

hed, Plathed, uforskammet Fripostighed og hensynsløs Frækhed; og dog er det Notorisk, at de i sin Tid fandt temmelig mange Læsere og vel og mærke Læsere, der tog dem for gode Varer, ja endog ansaa Forfatterens Bestræbelser for Understøttelse værdige; et ret mærkeligt Vidnesbyrd om en stor Del af vort Publikums intellektuelle og moralske Standpunkt.”

Skal man finde en af grundene til Harald Selmers yderst negative skildring af Isaac i biografien, så er den måske her i Isaacs angreb på lægerne ikke mindst på Sankt Hans, hvor Selmer jo selv havde været læge?

Overlæge Christensen fra Sankt Hans, der havde sørget for at hjælpe Isaac, ville ikke finde sig i at blive hængt ud i al offentlighed og truede nu med at anlægge en retssag. Også en anden injuriersag truede nu Isaacs virke. En gammel fjende fra Randers ved navn Johannes Malthe ville ikke finde sig i flere injurier og trak Isaac i retten. Myndighederne var selv-

følgelig også blevet grundig trætte af Isaacs skrivi-er og man besluttede nu at skaffe ham af vejen. Ifølge Harald Selmer blev der af myndighederne truffet en beslutning om at sende ham til Brasilien. Ideen var at slæbe ham – med eller uden hans vilje – om bord i et skib, der skulle til Kiel og derfra ville man føre ham over til et skib i Hamborg med destination til Brasilien, hvor han havde en søn boende. Planen gik godt og man fik Isaac over i Hamborg-færgen, men han besluttede sig til at blive og smuttede med en båd i land. Der blev han antruffet i Toldboden og atter bragt om bord og nu sejlede dampskibet og alle åndede lettet op. Han kom også til Kiel, men her fik han overbevist den brasilianske konsul om, at han var sindsforvirret, så konsulen nægtede at udstede indrejsetilladelse til ham. Planen lykkedes og snart var Isaac tilbage i København i fine klæder, for man havde forsynet ham med penge for at få ham til at rejse. Denne del af historien optræder ikke i Isaacs egne skrifter og heller ikke i andre skrifter, men findes udelukkende i Harald Selmers biografi.

Fig. 17. Der eksisterer ikke gengivelser af Isaac og hans families ophold i Brasilien. I 1957 fantaserede K.G. Holleufer sig til, hvordan det måske har taget sig ud. Tegning fra Nis Petersens skrift, *Gale-Nathansen fra 1957*.

Imidlertid trak injuriesøgsmålene op og den slags retssager var yderst alvorlige i 1800-tallets Danmark. Isaac blev dømt af Hof- og Stadsretten 21. september 1846 til at betalte Johannes Malthe 3 Mark for injurier og idømt livsvarig censur. Denne sag blev af Isaac appelleret til Højesteret. Men dermed var det slut med *Corvetten-Politivennen* og skriverierne. Sagen kom op i Højesteret februar 1847, men retten udbad sig yderligere oplysninger, herunder en udtalelse om Isaacs sindstilstand. Sundhedskollegiets udtalelse kom 27. april 1847 og gjorde gældende, at Isaac siden 1839 havde befundet sig i en sindsforvirret tilstand, men kollegiet fastholdt, at Isaac skulle forblive på fri fod.

Isaac i Brasilien

Der var en god tradition for, at man sendte besværlige borgere til udlandet. Man havde forsøgt sig med Hertugdømmerne, men det var ikke rigtig lykkedes at blive fri for Isaac. Man kunne jo også risikere, at han dukkede op hvor som helst, når som helst. Isaac kom i sine skrivelser til kongen selv ind på, at han og familien ville rejse til Brasilien, så kongen så det sikkert som en god udvej, selv om det skulle koste nogle penge. Isaacs søn, Michael, der var uddannet smed, havde opholdt sig nogle år i Brasilien og planen var at drage over til ham.

Den 12. juni 1847 indrykkede Isaac en meddelelse i en række dagblade under overskriften *Farvel til mit kjære Fædreland*. Heri meddelte han, at han nu ville rejse til Brasilien med sin familie på briggen Sirius til Rio de Janeiro. Denne gang var det alvorligt og med sin trofaste hustru og to af sine døtre drog han nu af sted. En datter blev tilbage i Danmark. Det var på dette tidspunkt, at Harald Selmer roligt kunne udsende sin biografi i troen på, at Danmark og den danske lægestand nu endelig var fri for denne nævenyttige person og at han ikke behøvede at frygte injuriersager eller lignende. Han skulle blive klogere.

Så gik turen til Brasilien med briggen Sirius til Rio de Janeiro. I Rio henvendte Michael Leonard sig til den danske gesandt med en skrivelse fra kongen. Med en anbefaling fra gesandten fik han foretræde for den brasilianske konge, *Dom Pedro II*, der var et stort navn i samtiden og i øvrigt i 1870 besøgte Danmark på en større Europa-rejse. For et beløb fik Isaac til opgave at skrive en rapport om, hvordan kongens 150 heste kunne få et bedre opdræt. Ifølge Isaac selv havde han en række samtaler med Dom Pedro II om hesteavl og opdræt. Sagen er refereret i en dansk historiebog om forholdet mellem Danmark og Brasilien, men oplysningen hviler på Isaacs egne oplysninger i hans selvbiografi, så historien synes ikke at være bestyrket.⁴²

Fig. 18. I familien Nathansens eje findes to malerier. Et familierygte vil vide, at manden på maleriet var søn af Michael Nathan Minden og Krese. Muligvis er der tale om Isaac Nathansen og hans hustru Rosa. Sikker er denne identifikation imidlertid ikke. Malerierne tilhører Inge Merete Nathansen. Foto: Marian Hirschorn.

Mens Isaac var i Brasilien, kom Højesteret med en dom, hvor han blev frifundet for at skulle betale til Johannes Malthe og udgifterne til retssagen gik til det offentlige. Udfaldet var et resultat af Sundhedskollegiets vurdering af hans utilregnelighed. Isaac gengiver i sin selvbiografi dommen af 22. oktober 1847 og mener, at den er en sejr, idet han ikke skulle betale de 3 mark, men han undlader at sige, at Sundhedskollegiets vurdering altså var, at han var utilregnelig. Går man til Højesterets arkiv finder man ganske rigtigt dommen fra 22. oktober 1847 med en anseelig stak dokumenter.⁴³

Opmuntret af denne dom skrev Isaac en artikel i det brasilianske tidsskrift *Journal de Commercio* i februar 1848, så den brasilianske befolkning også kunne indvies i hans trængsler og "sejr". Derefter besluttede han sig for at vende hjem. Hans tre børn blev i Brasilien, mens han selv og hans hustru Rosa rejste med et brasiliansk skib Pavuna, hvor

der imidlertid udbrod mytteri, så rejsen hjem blev forsinket. Et tysk skib bragte dog efterhånden ægteparret til Altona, men her gik det atter galt: *"Jeg lod min Kone forblive der (Altona) og jeg selv rejste til København for at overrække Hans Kongelige Majestæt et meget vigtigt Brev, som leveredes mig i Hamborg. Men ankomsten til Frederiksborg blev jeg af Politimesteren arresteret og mishandlet i flere Dage, som om jeg havde været en af hans Kulsviere."*

Efter en del ubehageligheder fik han lov til at rejse til Altona og derfra tog han og hustruen, som ganske forunderligt trofast havde fulgt ham i et og alt, i 1851 til Randers. Nu begyndte Isaac atter at handle og rejste ofte til København. Det gik i nogle år, men i 1856 klagede han over, at politidirektøren i København havde ladet sine folk overfalde ham ved højlys dag og indespærrede ham i 6 dage. Hans hustru dukkede nu op i hovedstaden og fik ham løsladt. Hvad denne sag gik ud på, fremgår af artikler,

Fig. 19. De jødiske familier hentede ofte ægtefæller i København eller udlandet. Hanne Nathansen, der var datter af Nathan og Betty, fandt sin ægtefælle i den tyske by Emden. Jonas Philip Hartogssohn hed han og han etablerede et børstebinderi i Randers. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

som Isaac selv skrev i tidsskriftet *Folkets Nisse* så sent som i 1857. Sagen var, at han havde forsøgt at få audiens for kongen, men at myndighederne nu greb ind, da han rent fysisk kom i nærheden af kongen.⁴⁴

Til slut i sin selvbiografi skriver Isaac, at han stadig skriver skrifter hovedsageligt om hesteavl og lever af bl.a. understøttelse fra kongen. Hans udbrede pamfletskriverier er delvist noteret i Dansk Forfatterlexicon og dele findes altså både i Det kongelige Bibliotek og i Partikulærkammerets sag.

Isaac og bro sagen fra Hadsund

Der er næppe tvivl om, at Isaac Nathansen i den første fase var fuld af gode ideer og havde en vis

Fig. 20. Hanne Nathansen, gift Hartogssohn, ses med en af døtrene, Frederikke. Familien fik 3 døtre, der alle endte i København. De forblev ugifte ligesom de ugifte døtre i flere af Henri Nathansens romaner. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

succes. Den faglige litteratur om hesteavlens historie i Danmark tilskriver ham også en vis ære for at stå bag en række initiativer, så som hestemarkeder i en række jyske byer. En anden sag er dog værd at nævne, fordi den viser den kreative side af Isaacs virke. I 1854-1855 satte han sig i spidsen for at få bygget en bro over Mariager Fjord. Det var en plan, der først blev virkeliggjort i 1904. Hadsund var af stor interesse for købmændene i Randers. I bogen om Hadsund by skriver forfatterne, at Isaac udviste stor indsigt i samfundsforhold og var initiativtageren til dette fornuftige broprojekt, som han kombinerede med en plan om en jernbane og visionære tanker om at fremme kommunikationen i Jylland. Han satte sig i spidsen for en aktieteg-

ning og projektet så realistisk ud, men pludselig forsvandt Isaac ud af sagen. Hvorfor vides ikke.⁴⁵

Det er vanskeligt generelt at vurdere Isaacs liv. At han var overspændt og efter 1839 led af en mani med at vende tilbage til sin indlæggelse synes sikkert. Men at han også var en driftig mand, der satte meget i værk er også rigtigt. I hans selvbiografi fra 1859 er der en liste over de hestemarkeder og engagementer han tog initiativ til. Hans storhedstid faldt sammen med Randers jødiske menigheds opblomstring og han var med til at sætte kulør på det hele. Isaac fastholdt resten af livet sin kristendom, hvilket skaffede ham bekymringer hen imod livets slutning, for han kunne ikke begraves på den jødiske begravelsesplads ved siden af sine forældre. Han døde i 1862 og i sit testamente gav han udtrykkelig besked på, at han ville begraves så tæt op ad muren til den jødiske begravelsesplads som muligt, for at komme nær på sin mor.⁴⁶

Man ser det for sig: Denne urolige sjæl, der ikke kunne finde hvile nogen steder i livet, blev begravet et sted, hvor han egentlig heller ikke ville være. Historien er god og bevægende, men kirkekontoret i Randers, der har ansvaret for kirkegårdene, kan ikke finde Isaac i deres protokoller over begravede og kirkebøgerne over begravede nævner ham heller ikke. Det må derfor anses for et mysterium, hvor Isaac i sidste ende fandt hvile. Hvor hans trofaste hustru Rosa fandt hvile, ved vi derfor heller ikke.

Nedgang for den jødiske menighed

Efter storhedstiden omkring midten af 1800-tallet gik det tilbage for den jødiske menighed i Randers. En del flyttede i anden halvdel af 1800-tallet væk fra byen, men menigheden var stadig stor. Afvandringen hang sammen med en handels- og finanskrise i slutningen af 1850erne, der gik stærkt ud over jyske byer. Krigen i 1864 var også med til at slå meget i stykker. Af familien Nathansen flyttede nogle til København. Typisk var Julius Nathansens historie. Julius var et af de 17 børn, som Nathan og Betty havde fået. Han var født i Fredericia i

Fig. 21. Esther Hartogsohn blev gift med Markus Grünbaum, der var buntmager i Kolding. Parret fik sønnen David Grünbaum, der skrev sine erindringer om livet i Randers, hvor hans forældre bo-satte sig. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathans

1812 og var blevet udlært som guldsmed. I 1849 blev han selvstændig i Randers og blev snart en agtet borger og foruden en succesfuld forretning, så startede han såmænd også *Randers Dagblad*. Men i 1870 rejste han alligevel til København. Han endte dog sine dage i 1898 hos sin datter i Kolding.⁴⁷

Også en anden søn, Wulff Nathansen, der var byens største hestekender i 1800-tallets anden halvdel og endda var hestekommissær og stod for import af heste, brød i slutningen af århundredet op og forlod byen. En anden vej væk fra den jødiske menighed var selvfølgelig konverteringer og giftermål med kristne. De unge meldte sig ud af trossamfundet og flere gittede sig kristent. Med tanke på hvad der

ventede dem i det nye århundrede, da nazismen bredte sig, må man sige, at det var forudseende.⁴⁸

Da det 20. århundrede var godt i gang, var der ud af de mange familier kun én af den store slægt Nathansen, der var aktive i den jødiske menighed i Randers. Det var familien Hartogsohn. Stamfaderen Jonas Philip Hartogsohn var kommet fra den lille by Emden i Nordtyskland. Han var født i 1821, men søgte mod nord og slog sig ned i Randers i 1851 som børstenbinder. Det var et klogt træk, for hvis man besøger Emdens jødiske begravelsesplads, så vil man se, at størstedelen af familien Hartogsohn sammen med resten af byens jødiske befolkning blev myrdet i nazistiske koncentrationslejre.

17 børn, nemlig Hanne Betty, som han giftede sig med. Han åbnede sin fine børstenbinderforretning op ad den gamle synagoge på hjørnet af Snaregade og Torvestrædet. De fik i alt 7 børn, hvoraf den første døde. Tre af søstrene forblev ugifte og flyttede til København. Man ser tydeligt for sig skildringen i bl.a. *Mendel Philipsen og søn* af de ugifte søstre, der blev en fast bestanddel af mange borgerlige hjem. En af sønnerne Eduard Jonas overtog børstenbinderbutikken, som der findes en smuk kopi af på Randers Lokalkarkiver. Datteren Esther giftede sig med Marcus Grünbaum. De fik en søn David, der blev akademiker og i sine erindringer har en malende beskrivelse af den jødiske menighed i første halvdel af det 20. århundrede: ”Endnu i min barndom i slutningen af forrige århundrede og i begyndelsen af dette århundrede var der i Randers ikke mindre end 50-60 jødiske familier, en stor statelig synagoge og en jødisk rabbiner og kantor. Da jeg var halvandet år flyttede familien til Randers, hvor Esther havde hele sin familie, som hun længtes efter. Esther Grünbaum var den ældste af seks børn. Mit ældste barndomsminde er, at jeg sammen med min yngre broder sad hos familiens rullekone med vore næser trykket flade mod ruderne og ventede på, at ligtoget med Hanne Hartogsohn skulle passere. Efter smuk provinsiel skik var gaden bestroet med hvidt sand og grangrene. Umiddelbart

efter kisten gik gamle Jonas med sønnerne Eduard og Philip på hver sin side og bagved i fuldt ornat rabbineren og kantoren. Efter ligfølget fulgte til vogns de fire døtre. Den yngste datter i huset var Frederikke, der passede hus og sin syge mor. Bag ved butikken i stueetagen kom man ad en snæver gang ud til en smal gård, hvis hovedattraktion var to lokummer og en vandpost, der om vinteren kunne se ganske malerisk ud. På den anden side af gården lå ”værkstedet”, hvor sønnen Eduard, der var en slags kompagnon i forretningen, sammen med to svende arbejdede på livet løs med at fabrikere gadekoste. Af de fire pigebørn blev den ældste Esther altså gift med min far. Den næstældste Gerda fik den trange lod som fattig jødepige at være tjenestepige i København for velhavende jødiske familier. Regine førte hus for broderen Philip og Frederikke for sine gamle forældre.

Kort tid efter at både Jonas og Hanne Hartogsohn var døde, giftede de to brødre Eduard og Philip sig næsten samtidigt med tyske piger. Da de to søstre Frederikke og Regine fandt, at de var herligt overflødige i Randers, udvandrede de til København, hvor den ældste Gerda jo allerede var i forvejen og fik stilling som ledere af det mosaiske køkken i den jødiske stiftelse i Ny Kongensgade. Da jeg blev student, fik jeg i mit rusår min daglige kost i deres store køkken der. Den 7. november 1901 skulle jeg stå barmitzwo og jeg havde følgelig lange tider i forvejen hos rabbineren dr. Wreschner lært det stykke af thoraen, som jeg skulle foredrage den lørdag, der fulgte nærmest efter min fødselsdag. ... Den betydningsfulde dag gik jeg iført mit første sæt hvide kravetøj, sort tøj og blød rundpuldhat ved min fars side til synagogen, hvor vi stillede os på vore sædvanlige pladser – med hatten på hovedet, som det skik og brug er i synagogen. Da de lange morgenbønner var læst, gik jeg med bankende hjerte op til bihmaen (forhøjningen), hvor thora-rullen lå opslået på pulten, og hvor kantor Staropolski stod med sølvgriflen parat for at vise mig, hvor jeg skulle begynde. Efter at det hele var overstået, gik jeg tilbage til min plads, mens menighedens ældste trykkede min hånd

Fig. 22. Markus Grünbaum med sønnerne David (øverst) og Philip.

som tegn på deres tilfredshed. Da jeg kom tilbage til min far, skubbede han min hat ned i nakken, lagde sine hænder på mit hoved og velsignede mig. sabbatlysene i den syvarmede lysestage af skinnende blank messing blev tændt og far læste velsignelsen over brødet og vinen, før vi fulgtes ad til synagogen. Det siger sig selv, at jeg ikke gik i skole om lørdagen, således at jeg om søndagen både måtte læse lørdagens lektier og forberede mig til mandagen, ligesom jeg naturligvis ikke overværede undervisningstimerne i bibelhistorie. De jødiske helligdage fejredes naturligvis, men da vi ikke havde vort eget hus, men boede til leje, kunne vi jo ikke bygge en løvhytte pyntet med årets blomster og frugter til løvsalsfesten, men besøgte vor kære kantor Staropolski, der havde en pragtfuld træhytte i gården, der virkelig strålede med ren østerlandsk glans. Og da jeg fyldte 13 år, fastede jeg som alle voksne på den store forsoningsdag, og som de andre tilbragte jeg størstedelen af dagen i synagogen. ... Når denne strenge helligdag henimod aften led mod sin slutning, var der i synagogen, trods den tunge noget beklumrede luft, en egen gribende stemning af lettelse og befrielse. Og selv som voksen mand glemte jeg ikke påskefesten, hvor far, som traditionen bød det, iført sin ligskjorte læste om jødernes udvandring fra Ægypten.”⁴⁹

David Grünbaum blev gymnasielærer og oversætter af litteratur fra tysk til dansk. Han blev en svoren Georg Brandes tilhænger og fjernede sig fra den trygge jødiske baggrund. Han kunne have været en af figurerne i *Indenfor Murene*.

Ludvig Nathansen

Hvis man læser Henri Nathansens store dannelsesroman *Af Hugo Davids Liv* får man Randers-jødernes lille menighed omkring det 20 århundredes begyndelse levende beskrevet. Hovedpersonen Hugo David var skuespiller men fik ikke succes. Efter mange prøvelser og udfordringer opgav han skuespillerkarrieren og blev en del af det jødiske miljø, som han var brudt op fra. Også Henri Nathansen havde haft ønsker om en skuespilkarriere, men blev til gengæld en succesfuld teaterdramatiker.

Fig. 24. Den unge skuespiller Ludvig Nathansen fotograferet i Randers. Han var egentlig født i Rendsborg som søn af Lea Nathansen, der var datter af Nathan Nathansen. Faderen hed Mortensen og endte i USA. Ægteskaber med kristne var begyndt at blive hyppige. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

Der var en anden i familien Nathansen, der blev skuespiller og hans tragiske liv afspejler visse typiske sider af det jødiske liv i Randers. Hans navn var Ludvig Nathansen og han var søn af Lea og Ludvig Nathansen. Han valgte en skuespilkarriere og havde også en vis succes. Han var først gift med en Thora Schmidt, men blev skilt og i 1905 giftede han sig med tidens lovende, unge teaterskuespiller Gerda Krum. Ludvig var 20 år ældre end Gerda. De arbejdede begge som skuespillere ved Århus Teater, men af aviser fremgår det, at ægteskabet ikke var lykkeligt og at Ludvig led af skinsyge dels over sin

Fig. 25. Henri Nathansen og hans hustru Johanne (født Jørgensen) fra familiealbummet. Fotografi fra familiealbum. Tilhører Inge Merete Nathansen.

hustrus mange bejlere, men også over hendes succes. Hendes karriere var lige startet, mens hans ikke rigtig rokkede sig ud af stedet. I 1907 fejrede Gerda store triumfer med hovedrollen i *Den glade Enke* på Århus Teater og hun erklærede ifølge nogle aviser, at hun ville skilles. Efter forestillingen gik de til ro på deres værelser på Bejers Hotel, men gæsterne vågnede ud på natten, da Gerda flåede døren op og skreg, at hun var blevet skudt. Det var sandt, for Ludvig havde skudt hende i tindingen og i brystet. Da man kom ind på deres værelse, fandt man Ludvig Nathansen, der havde begået selvmord. En hurtig operation reddede Gerdas liv, selv om man ikke kunne fjerne kuglen fra tindingen. Få dage efter blev Ludvig Nathansen begravet på Ålborg kirkegård. Der var kun en lille skare til stede og ingen jøder, ifølge

referatet i *Ekstra Bladet*. Ludvig var overgået til kristendommen og det kan forklare fraværet af familie. Dramaet blev en af tidens store avishistorier, hvor ægteparrets liv blev endevendt.

Ludvig blev af kilder til aviserne beskrevet som et meget venligt menneske, men kunne få anfald af jalousi. Til *Ålborg Stiftstidende* fortalte forfatteren Herman Bang: "Jeg har kendt de to Mennesker i mange Aar. Fru Krum lige siden hun var 16 Aar. Hun kom til Aarhus Theater og her blev Nathansen idenskabeligt forelsket i hende. Han blev senere skilt fra sin Hustru, med hvem han havde flere voksne Børn. Kort efter Sæsonens Afslutning blev de gift. De, der kendte Hr. Nathansen, som var et overordentligt bravt Menneske, havde den følelse, at Na-

thansen af al Magt har forsøgt at sprede det Tung-sind, der beherskede hans unge Frue. Det lykkedes ham maaske ikke. Nathansens Skinsyge var utvivl-somt ganske uberettiget. Fru Krum-Nathansen var et pligttro Menneske.”

Gerda Krums skæbne er værd at fortælle. Hun var datter af skuespillerinde Johanne Krum-Hunderup og solodanser Daniel Krum, der begik selvmord, da Gerda kun var 9 år gammel. Efter Ludvigs selvmord blev Gerda senere gift med sagfører Hjalmar Junker, men da parret mistede deres 15-årige datter i en motorcykelulykke, forsøgte han at begå selvmord ved at skyde sig selv. Selvmordet mislykkedes, men han blev blind og Gerda måtte pleje ham resten af livet. Alle disse tragiske hændelser kom til at ødelægge hendes ellers meget lovende karriere. Hun nåede dog at medvirke i 6 spillefilm.

Krigen og Theresienstadt

I 1928 var der kun 30 personer, der tilhørte menigheden og synagogen var ofte tom. I 1929 foreslog menighedens repræsentantskab, at kommunen overtog bygningen til nedrivning, men bystyret ville ikke bevilge pengene, som det kostede. I 1936 besluttede man alligevel fra bystyrets side at bekoste nedrivningen.⁵⁰

Da besættelsen kom i 1940, var der ikke mange jøder tilbage i Randers. Kun familien Hartogsohn holdt fast i jødedommen og John Philip Hartogsohn administrerede menighedens affærer. I det nazistiske og stærkt antisemitiske skrift *Kamptegnet* var der imidlertid flere artikler om jøderne i Randers. I bladet fra 10. juli 1941 skrev man, at danske piger skulle passe på ikke at begå raceskændsel ved at pleje omgang med jøder. Der var også en omtale af Siegfred Hartogsohn, der var ansat i Nationalbanken og bladet skrev: *”Hans fader, der døde for nylig, var den jøde Edvard Hartogsohn, der var ejer af Randers Gadekost- og Børstefabrik. Forhåbentlig bliver der snart brug for hans koste, naar her skal fejjes ud i Danmark. Fabrikken ejes i dag af sønnerne, jøderne Harald og Alfred Hartogsohn.”*

I et senere nummer af tidsskriftet *Kamptegnet* var der atter en artikel om familien Hartogsohn, der fortalte om Philip Hartogsohn: *”I hele Randers kender man særdeles vel Hebræer-Jøden Philip Hartogsohn. Vor Hjemmelsmand i Randers meddeler os bl.a. at denne Jøde ejer Brændselsforretningen i Søndergade 6 og bor Privat i Sønderport 4 ... Den Philip Hartogsohns Søn – Hebræeren – med det smukke og engelsk klingende Navn John P. har vi vist ikke nævnt før. Han har særlige Talmud-prægede Interesser og han har derfor trofast holdt sig til sit eget jødiske Folk, da han ægtede den ”svenske” Jødepige – Velbekomme!”*

Man må sige, at *Kamptegnet* holdt godt øje med de sidste få jøder i Randers. Det var fuldkommen rigtigt, at John Hartogsohn havde giftet sig med en svensk jødisk kvinde ved navn Esther Nissalowitz.

I oktober 1943 slog nazisterne til mod hele familien Hartogsohn i Randers. Familien Hartogsohn i Klostergade, hvor Alfred og søsteren Hanna boede, blev afhentet. I alt blev 7 medlemmer afhentet og ført til toget med retning mod syd. Den ældste var Philip Hartogsohn på 76 år og den yngste Kurt på 10 år. Turen gik til Theresienstadt og varede i 4 dage. Alle fra denne gren af familien vendte hjem fra Theresienstadt.

Nazisternes lange arm ramte også Gerda Nathansen, der var født i Randers i 1856. Hun var altså 87 år og boede på det jødiske plejehjem Meyers Minde i Krystalgade. Hun var barnebarn af Nathan Nathansen og hans hustru Betty. Hun havde giftet sig med von Essen og hed derfor Gerda von Essen. Gerda von Essen overlevede ikke opholdet i Theresienstadt. Hun blev deporteret fra København til Theresienstadt. Der døde hun den 28. januar 1944.⁵¹

Der foregik et intenst spil mellem danske, svenske og tyske myndigheder om Esther Hartogsohns skæbne, fordi hun havde svensk statsborgerskab og også havde fået det for sin søn. Men forhandlingerne førte ikke til et resultat. Esther Hartogsohn har selv

beskrevet ankomsten til Theresienstadt: ”Min søn og jeg førtes til en forlægning. Min mand og hans far til en anden. Deres var en ildelugtende, tidlige re hestestald med stengulv – vort opholdssted var et loft, hvor det trak gennem alle sprækker. Her måtte 300 mennesker sove og spise. Sengen var en trækasse med beskidt træuld som strøelse i bunden. Væggelus og lopper huserede over alt, og det varede ikke længe før min søn fik eksem på hele kroppen. Men værst var det med maden. Om morgenen kun en tør kop kaffe, som aldrig havde set en ærlig bønne ... ellers kartofler og havregryn, fem kartofler om dagen, et rugbrød hver tredje dag og en dejbolle hver søndag. De voksne klarede sig, men det var svært for børn og gamle ... De gamle havde egen kaserne. Deres gennemsnitsvægt faldt til 35 kg. De orkede ingenting. De bare lå i deres køjer og råbte på mad, og døde, når de ikke formåede at råbe længere.”⁵²

En speciel skæbne fik Siegfried Hartogsohn, der var ansat i Nationalbanken og var en betroet medarbejder. Nationalbankdirektør Carl Valdemar Bramsnæs hævdede over for tyskerne, at Siegfried Hartogsohn var uundværlig og at han skulle have lov til at arbejde i banken under besættelsen. Siegfried formåede at få sendt pakker til sin familie i Theresienstadt og efter krigen spillede Siegfried Hartogsohn en betydelig rolle i det internationale arbejde for at få økonomien på fode igen. Både Siegfried Hartogsohn, der døde i 1963, samt Alfred og Harald Hartogsohn, der døde i slutningen af 1970'erne, blev bisat på den jødiske begravelsesplads i Randers. Den sidste, der blev gravsat på begravelsespladsen var Hanna Rachel Hartogsohn i 1988. Og endnu bor der medlemmer af familien Hartogsohn i Randers.

Henri Nathansen

Henri Nathansen er i dag kendt for ikke mindst sit skuespil *Indenfor Murene*, der i 1990 blev opsat som musical på Det kongelige Teater med tekst af Poul Hammerich og musik af Bent Fabricius-Bjerre og titlen *Esther*. Musicalen var en stor succes og helt i tråd med tidens optimistiske tro skildrede den datteren Esthers lykkelige forening med sin kristne udkårne. I sidste scene synger alle lykkeligt med på et optimistisk omkvæd om lykke og lighed for alle.

Henri Nathansen havde ikke samme optimistiske syn. Selv om *Indenfor Murene* i grundtonen er en komedie er der dog en tristhed over tidernes ugunst. Det er et stykke om modsætninger, der ikke forliges. Dels modsætningen mellem forældrenes gamle jødiske verden og deres børns nye verden; en verden uden ulighed og forskel. Og dels en modsætning mellem den jødiske og kristne verden. Modsætningerne forliges ikke i Henri Nathansens stykke og tristheden over den gamle verdens forsvinden hænger i stykkets gardiner ligesom malerierne af forfædrene hænger på væggen.

Henri Nathansens stykke og hans romaner er ganske vist skrevet før Anden Verdenskrig, men har stadig et budskab til os, nu da optimismen fra 1990'erne kort efter Murens fald er afløst af mere komplicerede forhold. Nathansen begik selvmord i Lund i 1944, og det er oplagt at tage hans forfatter-skab op igen, for han har stadig et budskab til os.

NOTER

¹ Bach, Tine 2004. *Exodus, om den hjemløse erfaring i jødisk litteratur*. Hellerup.

Grünbaum, David 1951. "Henri Nathansen". *Danske Digtere i det 20. Aarhundrede*, s. 201-215. København.

² Malerierne findes hos Inge Merete Nathansen.

³ Henri Nathansens Papirer. Nr. 281 *Det kongelige Bibliotek*. Arkivet omfatter både erindringer og korrespondance. En registratur findes på Det Kongelige Bibliotek.

⁴ Fotoalbummet omfatter både genealogiske oplysninger, erindringer af Herman Nathansen og fotografier, hvor de affotograferede alle er identificeret, hvilket er usædvanligt i den slags ældre familiealbum. Albummet blev lavet i forbindelse med Justus Nathansens runde fødselsdag. Justus Nathansen blev født i Randers, men boede en stor del af sit liv i København. Han blev bl.a. direktør for slagterier i Varde og Vejle. Albummet tilhører Inge Merete og Louise Nathansen.

⁵ Herman Nathansen: Erindringer fra min Barndom og Ungdom i Randers, nr. NKS 921 8 oktav. Det Kongelige Bibliotek.

⁶ Om slægten Nathansen og jøderne i Randers findes en række historiske bøger og artikler:

Ulldall, F. 1917-1925. "Jøderne i Randers i ældre og nyere Tid". *Jødisk Tidsskrift for Historie og Litteratur*, bind 1, s. 224-304. København.

Hall, Henning 2004. På gennemrejse – en fortælling om jøderne i Randers, Randers.

Christensen, Merete 1989. "Jødisk menighedsliv i Randers". *Tidsskrift for dansk jødisk Historie*, nr. 28, s. 27-55. København.

Johannesen, Inger 1998. "Jøderne i Randers". *Kulturhistorisk Museum i Randers Årsskrift*. Nr. 19, s. 40-65. Randers.

Desuden er der anvendt Nathansens privatarkiv fra Louise Nathansen, herunder slægtsberetning om Michael Nathan Minden samt slægtstavler. En række af de samme oplysninger finder man i Det mosaiske Troessamfunds arkiv nr. 10411, Rigsarkivet, pakke 1146.

⁷ Slægtsbeskrivelse af Michael Nathan Minden i familiens fotoalbum.

⁸ Slægtsbeskrivelse i familiens fotoalbum.

⁹ Johannesen, Inger 1998, s. 40-44.

¹⁰ Hall, Henning 2004, s. 132-134.

Johannesen, Inger 1998, s. 56-58.

¹¹ Herman Nathansens Erindringer. Disse erindringer er i håndskrift, men en mindre del findes maskinskrivet i familiens fotoalbum.

¹² Manuskript "Mischpochre Schlaumesen" findes i familiens fotoalbum, som er en gengivelse af familiens blandingsprog af dansk, jiddisch og tysk. Skrevet af Ludvig Nathansen.

¹³ Nathan Nathansens ord er gengivet i familiebeskrivelsen i familiealbummet.

¹⁴ Ira Hartogsohns privatarkiv. Hartogsohn blev indgiftet med familien Nathansen. I familiearkivet er adskillige originale dokumenter fra 1800-tallets begyndelse fra familien Nathansen, herunder svendebrev og andet.

¹⁵ Protokol over Dannebrogsmænd. Oplysning fra Ordenskapitlet ved Asbjørn Thysen Hansen.

¹⁶ Hall, Henning 2004 s. 142-143.

¹⁷ Isaac Nathansens litterære produktion er fyldigt gengivet i Almindeligt Dansk Forfatter Lexicon (red. Th. Erslew, 1843-1853). Men lexiconnet indrømmer åbent, at ikke alle skrifter er medtaget. Men kan finde en række af Nathansens mange skrifter og artikler på Det kongelige Bibliotek, men her er heller ikke alle medtaget. En forklaring er, at flere af skrifterne udkom i Hamborg. Andre kan findes i Partikulærkammeret i Rigsarkivets sag om hestehandler Isaac Nathansen 1840-1847. Der er også skrifter og artikler at finde i Højesterets sag om Isaac Nathansen. Begge arkiver vil blive omtalt i det følgende. Nathansen, M.L. 1859. *Min Biographie fra min tidligere Alder til nu*. Randers. Denne selvbiografi er en væsentlig kilde til Isaac Nathansens egen opfattelse af sit liv. Men den skal suppleres med en række pamfletter og artikler fra hans hånd, der nuancerer selvbiografien.

Petersen, Nis 1957. *Gale Nathansen, Randers*. Illustrationer af K.G. Holleufer. Partikulærkammeret. Statssekretariatet for Nådssager 1840-1847. Nr. 208 Rigsarkivet. Sager vedr. hestehandler Nathansen. Denne samling dokumenter er meget fyldig og interessant. Heri findes ikke mindst bønsskrifter fra Isaac selv og hans hustru Rosa.

Det er sandsynligt, at Isaac Nathansens mange aktiviteter og skrivelser kan findes i den kongelige administrations Danske Kancelli. Imidlertid er kancelliets arkiver ikke systematisk gennemgået af denne forfatter.

¹⁸ Selmer, Harald 1848. "Isaak Nathansen, en psykologisk-pathologisk Skizze." *Bibliothek for Læger*, s. 260-391. København.

¹⁹ Jensen, J. 1925. *Hestens Historie i Danmark*, København.

²⁰ Hall, Henning 2004 s. 104-106.

²¹ Kong Christian VIII's Breve 1813-1848, 2005-2008 Ved Anders Monrad Møller og Otto Madsen. København, Det kongelige Selskab for Fædrelandets Historie.

²² Jensen, J. 1925, s. 74-77.

²³ Petersen, Nis 1957.

²⁴ Nathansen, Isaac 1840. *Beretning om de Forfølgelser, hvorfor jeg har været Gjenstand og om de Lidelser, man derved har paaført mig*. København.

²⁵ Højesterets arkiv nr. 1790, domssager 1847 nr. 63 Rigsarkivet. Heri er der mange interessante dokumenter også fra andre retsinstanter.

²⁶ Partikulærkammeret nr. 208. Sager vedr. hestehandler Nathansen.

²⁷ *Kong Christian VIII's dagbøger og optegnelser 1839-1843*. Ved Anders Monrad Møller, 1995. København.

Heri indføres 12. juli 1840, bind IV sider 62, 96, 123, 130 og 187.

²⁸ Jensen, J. 1925, s. 75-77.

²⁹ Nathanson, M.L. 1844. *Kann der Handel Norwegens und dessen Schifffahrt*

verbessert werden, Altona.

³⁰ Brev til Henrik Wergeland 1956. Heri brev fra Michael S. Warburg Gøteborg 4. oktober 1844. Oslo.

³¹ Brev til Henrik Wergeland 1956. Heri brev fra dr. Samuel J. Ballin af 8. november 1844. Oslo.

³² *Morgenbladet*, 2. september 1844.

³³ Nathanson, M.L. *Corvetten-Politivennen* nr. 8. juli 1845.

³⁴ Lausten, Martin Schwarz 2005. Kirke og synagoge. Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849. København.

³⁵ Nathanson, M.L. *Morgen Posten* 17. juli 1845.

³⁶ Blüdnikow, Bent 1988. "Fattig, fremmed og forvist". *Fremmede i Danmark. 400 års fremmedpolitik* (red. Bent Blüdnikow). København.

³⁷ Partikulærkammeret. Brev fra Nathanson, M.L. 27. juli 1845.

³⁸ Partikulærkammeret. Brev fra Nathanson, Louise 30. oktober 1845.

³⁹ Bredsdorff, Elias 1977. *Corsaren, Goldschmidt og Kierkegaard*, København. Bredsdorff, Elias 1962. *Corsaren, med udførlig redegørelse for striden mellem Søren Kierkegaard og "Corsaren"*, København.

Gennemgår man *Corsaren* vil man se et utal af angreb på *Berlingske Tidendes* chefredaktør Mendel Levin Nathanson med op til 100 illustrationer af denne vigtige samfundsborger, der var den jødiske menigheds førstemand og kongens fortrolige. Det var helt klart Michael Leonard Nathansons bevidste plan at blive forvekslet med den "rigtige" Nathanson, men det lykkedes kun i ringe grad. Den "rigtige" Nathanson var en alsidig begavelse, der skrev skuespil, romaner, nationaløkonomiske værker og bl.a. var chefredaktør af *Berlingske Tidende* i 20 år. Når Michael Leonard Nathanson gav sit værk om jøderne i Norge en titel om landets forbedring af sin skibsfart var det ganske givet for at

nærme sig Mendel Levin Nathansons titelvalg, der også omhandlede nationaløkonomiske emner.

Sagen om Nathanson og *Corsaren* er også nævnt i Hall, Henning 2008 s. 115-117.

⁴⁰ Bredsdorff, Elias 1977, s. 110-15.

⁴¹ Om Moses Levy og hans menighed og synagoge se Roi, Emilie Cohn 2009. "Moses Levy". *RAMBAM 18*, s. 8-17.

⁴² Ousager, Steen 1990. *Brasilianske forbindelser, dansk virke i Brasilien*, København.

⁴³ Rigsarkivet. Højesterets arkiv domssag nr. 63 1847.

⁴⁴ Nathanson, M.L. "Giv Agt" 1857. *Folkets Nisse* nr. 333 og 337 (tillæg). København.

⁴⁵ Andersen, Lise, Hansen, Heino Wessel og Gammelmark, Erling 2004. Hadsund – en by bliver til. Hadsund. Detaljeret gennemgang af Nathansons rolle findes i manuskriptudkast, som venligst er mig tilsendt af Heino Wessel Hansen, men som der ikke blev plads til i bogen om Hadsund i sin fulde udstrækning.

⁴⁶ Hall, Henning, s. 119.

⁴⁷ Hall, Henning, s. 151-165.

⁴⁸ Hall, Henning, s. 151-165.

⁴⁹ Grünbaum, David 1970. *Som dagene gik*. København.

⁵⁰ Johannesen, Inger 1998, s. 58-61.

⁵¹ Oplysningerne stammer fra Silvia GoldbaumTarabini Fracapane, som er en dansk litteraturhistoriker, der arbejder med danske jøder, der blev deporteret af nazisterne.

⁵² Oplysninger om familien Hartogsohns skæbne findes i familiens scrapbog 1943-1945 som opbevares på Randers Lokalhistoriske Arkiver.

”... gaden, det er mit Vatican”

– Maleren Ernst Meyer i Rom

Af Ulla Pedersen

”Den 2den Februar henimod Aften var en talrig Skare af forskellige Nationer samlet paa den jødiske Kirkegaard i Rom. Det var Kunstnere, som stede en af deres Ypperstepræster til Hvile, Landsmænd og Venner, der vemodfulde stode ved den Baare, hvorpaa den danske Genremaler Ernst Meyer hvilede. Naar vi kalde ham dansk, saa vide vi vel, at hans Vugge stod paa Rigets yderste Grændse mod Syd, og at de Ungdomsaar, han tilbragte i Hovedstaden, kun vare faa; vi vide vel, at han i Konsten var Kosmopolit og at Fædrelandets Liv og Natur aldrig af ham fængsledes paa Lærredet. Men Meyer selv kaldte Danmark sit Fædreland – 40 Aars Ophold i Syden havde hverken udsløttet hans Taknemmelighed mod Kjøbenhavn eller ladet ham glemme, at det var det danske Academies strenge Skole, som havde lagt Grunden til hans store kunstneriske Udvikling. Meyers Hjerter slog for Alt, hvad der var dansk, og han følte sig lykkelig og stolt blandt Nordens Kunstnere”.¹

Dette citat kunne læses i det danske tidsskrift *Illustreret Tidende* den 24. februar 1861, som del af en nekrolog over en af den danske guldalders personligheder, maleren *Ernst Meyer*. I dag hører hans navn ikke til de mest kendte, men han var blandt de første af 1800-tallets danske kunstnere, som kom til Rom. I 1824 så han byen for første gang og her forblev han, kun afbrudt af længere ophold i Danmark og i andre europæiske lande. Blandt de danskere, der fulgte efter, kom Ernst Meyer til at fremstå som en institution, altid hjælpsom og med et usædvanligt lune. Kun under sommerens hede forlod han Rom for at slå sig ned i en af de små bjergbyer, fortrinsvis i Olevano. Ernst Meyer døde i Rom nat-

Fig. 1. Ernst Meyer. Udsnit fra maleri af Ditlev Blunck: *Danske kunstnere i osteriet La Gensola i Rom* (1837). Se fig. 4. Thorvaldsens Museum.

ten til den 1. februar 1861. I det ovenfor anførte citat fra nekrologen i *Illustreret Tidende* kan man ud af de få linjer danne sig et indtryk af nogle væsentlige sider ved Ernst Meyers personlighed. Som noget af det første nævnes hans jødiske baggrund, idet hans sidste hvilested henføres til Roms jødiske begravelsesplads. Det nævnes også, at på trods af sit mangeårige ophold i Italien, følte han en stærk tilknytning til Danmark, selvom han blev født ”ved

”... gaden, det er mit Vatican”

Rigets yderste Grændse mod Syd”, underforstået i hertugdømmet Holsten. Nekrologen betoner desuden, at Ernst Meyer ikke var ’national’ kunstner i almindelig forstand, men *kosmopolit*. Han beskrives gerne ud fra sine italienske genrebilleder, som han og andre guldalderkunstnere frembragte i stort antal under deres ophold i Italien, og som de sendte til Danmark med salg for øje. Til trods for de mange fortræffelige tegninger og akvareller, som Ernst Meyer under sit livslange ophold udførte af Italiens lokaliteter og monumenter, og som viser hans særlige interesse for arkitektur og landskab, huskes han i dag mest som maler af det italienske folkeliv.²

Fra rigets yderste grænse

Ernst (navngivet Ahron) Meyer blev født den 11. maj 1797 i byen Altona i Holsten.³ Hans fader var mægler Salomon Abraham og moderen Brendle Meyer. Bedstefaderen på mødrene side var Amsel Jacob Meyer, som var af en jødisk købmandsfamilie, sandsynligvis indvandret til Altona fra Frankfurt. Moderens broder var *David Amsel Meyer* (1753-1813), et fremtrædende medlem af den københavnske menighed. Ernst Meyers forældre blev skilt tidligt, og han voksede op hos sin fader i Altona, mens moderen tog til sin familie i København, hvor hun i 1801 blev gift med købmand Gottschalk Salomon. I 1812 blev Ernst Meyer, der havde vist overbevisende kunstneriske anlæg, sendt til København af sin fader. Her mødtes han flere gange med moderen. Kort før sin død berettede Meyer selv til en ven om deres første møde. Det foregik ved en festlig lejlighed, og først følte han ingenting. Moderen sad med en kop te i hånden og stillede den ikke engang fra sig, men hilste ham med et indtagende godaf-ten.⁴ Det var Ernst Meyers fætter, grosserer *Mendel Levin Nathanson* (1780-1868), som hjalp ham med optagelse på Det Kongelige Danske Kunstakademi. M.L. Nathanson var selv født i Altona, men var tidligt blevet sendt til moderens familie i København for at blive oplært i familiens handelsfirma, med stor succes. Senere blev han en anerkendt journalist, nationaløkonomisk forfatter og chefredaktør af det konservative Berlingske Tidende. Inspireret fra

udlandet blev han allerede i sin ungdom en ledende kraft bag den jødiske emancipation i Danmark. Han havde mange forbindelser til tidens kunstnere og forfattere, som han støttede som mæcen, en virksomhed der fik en mærkbar betydning for kulturlivet i Danmark i første halvdel af 1800-tallet.

Fra 1812 fulgte Ernst Meyer undervisningen på Kunstakademiets modelskole sideløbende med undervisningen i *C.A. Lorentzens* (1746-1828) malerskole, fortrinsvis i prospekt- og landskabsmaleri. I 1815 opnåede han at vinde Akademiets lille sølvmedalje og i 1818 den store sølvmedalje. Akademiets undervisning var lagt an på elevernes kopiering af ældre kunstværker, som skulle træne dem i det, der var målet for de fleste af dem, historiemaleriet med dets antikke og bibelske motiver. I 1819 og 1821 forsøgte Meyer forgæves at vinde den store guldmedalje, inden han forlod tanken om at blive historiemaler for altid.

I 1818 blev maleren *Christoffer Wilhelm Eckersberg* (1783-1853) professor ved Akademiet i København, hvor han indførte nye og radikale undervisningsmetoder. Eckersbergs interesse for motivets opbygning ud fra strengt perspektiviske regler og den lysende klare kolorit, som kan ses i hans ”Romerske prospekter” fra opholdet i Rom 1813-1816, fik en afgørende indflydelse på en ny generation af danske malere. I Rom havde Eckersberg malet direkte foran sine motiver og ikke i atelieret, en metode der resulterede i en anderledes dagsklar tone i stedet for det gyldne lys, som ellers prægede landskabsmaleriet. Ernst Meyer var ikke direkte elev af Eckersberg, men dennes opfattelse af arkitektur og landskab fik også betydning for Meyers senere billeder fra Italien.⁵ Da C.W. Eckersberg vendte tilbage til Danmark fra Rom, malede han udelukkende danske motiver, fra by og land, samt ikke mindst portrætter af det veletablerede borgerskab. Hans maleri fra 1818 af familien Nathanson, der kommer hjem fra en kongelig audiens, viser et lykkeligt jødisk familieliv med gode forbindelser til det omgivende, kristne samfund. Her må det nok tilføjes, at Ernst

Meyers egen splittede familie stod noget i kontrast til fætterens, men livet igennem var Nathanson en trofast støtte for Meyer, hvilket formentlig var med til, at han stadig følte tilknytning til Danmark.⁶

En rebelsk Mosait

Snart efter sin ankomst til København i 1812 skulle Ernst Meyer komme til at opleve en yderst vanskelig tid i Danmarks historie. I året 1813 indtrådte en økonomisk og politisk krise. Statens bankerot var en følge af de foregående års krige med England, og tabet af Norge i 1814 påvirkede ligeledes nationen mentalt. Ved Wienerkongressen i 1815 så Danmark sig formindsket yderligere. I kølvandet på den økonomiske og politiske tilbagegang fulgte også et moralsk forfald i form af børsspekulation og korrupsion. Dertil kom de sociale spændinger i forhold til den voksende befolkningsgruppe af jøder. Antisemitismen voksede i visse kredse, stærkt influeret af impulser fra Tyskland, og det hele eksploderede i voldsomme optøjer i september 1819. Samme år forlod Ernst Meyer København og rejste til München, sikkert af kunstneriske årsager, men andre grunde kan ikke udelukkes. Den jødiske menighed var plaget af indre splittelse. Synagogen var nedbrændt i 1795 ved Københavns brand, og man var derfor henvist til at holde gudstjeneste rundt om i byen. Dertil kom de indbyrdes uenigheder om, hvorvidt reformer skulle indføres eller ej, en diskussion som Meyer dårligt har kunnet undgå at være påvirket af, eftersom han var i familie med M.L. Nathanson, tidens fremmeste fortalere for en mere progressiv udvikling af det jødiske samfund.

Da Ernst Meyer kom til København, befandt sig ved Akademiet allerede en gruppe på 10-12 slesvigholstenske studerende. De var ikke særligt vellidte, da de ikke holdt sig tilbage for at lufte deres tyske sindelag. Også Meyer viste interesse for de idéer om national samling og frihed, der var opstået som en reaktion mod Napoleons krige mod Tyskland, og disse tyske 'tilbøjeligheder' var sandsynligvis den egentlige årsag til, at han rejste til Tyskland.⁷ I München sluttede han sig til en udpræget tysk-

Fig. 2. Ernst Meyer: Selvoportræt. Ernst Meyer med benene kastet over en stoleryg (o. 1820). Blyantstegning. Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen. © SMK Foto.

romantisk malerretning, hvis ledende personlighed var Peter Cornelius (1783-1867), der selv boede i Rom som medlem af Nazarenerne, en kunstnergruppe der var stærkt tiltrukket af katolicismen (flere var konverteret). På baggrund af 'ånden fra middelalderen' malede de motiver med en stærk kolorit og klare konturer. Mens Ernst Meyer opholdt sig i München, lod også han sit hår vokse langt i stil med Nazarenerne og ikklædte sig de 'romantiske' kunstneres yndede baret. Uden at udstille sine billeder i København malede Ernst Meyer i flere år i den særlige 'tyske stil', indtil billedhuggeren Herman Wilhelm Bissen (1798-1868) 'kom forbi' på vej til Rom. Han fik overtalt Meyer til at følge med til Italien. Bissen var fra Slesvig, og de to kendte hin-

Fig. 3. Ernst Meyer: Danske kunstnere og litterater i Rom julen 1824. Radering. (1825). I øverste række helt til venstre ses Just Matthias Thiele og yderst til højre N.L. Høyen. I nederste række nr. 3 fra venstre ses Ludvig Bødtcher og som nr. 4 Ernst Meyer. Helt yderst til højre ses Hans Christian Holten. Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen. Inv.nr. KKSgb9278. © SMK Foto.

anden fra studieårene i København. De var jævnaldrende og talte det samme (plattyske) sprog. Den fælles baggrund har givetvis medvirket til, at Meyer lod sig overbevise og forlod det tysk-romantiske kunstnermiljø i München til fordel for det romerske.

I Roms ”fortryllede bur”

De to kunstnere forlod Tyskland i begyndelsen af juni 1824, men på grund af deres mange ophold undervejs i de italienske byer nåede de først Rom flere måneder senere. Ernst Meyer fejrede sin første romerske jul i selskab med blandt andre Bissen, teologen *Hans Christian Holten* (1800-1873) og *Just Mathias Thiele* (1795-1874), den senere folkeminde-samler, sekretær ved Kunstakademiet og leder af Kunstmuseets kobberstiksamling. Festen blev holdt i den lejlighed, som de fire kunstnere delte i en ejendom på hjørnet af Via Porta Pinciana og Via San Isidoro. Fra denne juleaften stammer en skitse, hvor Meyer har portrætteret festens deltagere, blandt dem også digteren Ludvig Bødtcher og kunsthistorikeren Niels Laurits Høyen.⁸ Mathias

Thiele skrev siden i sine erindringer, at Ernst Meyer ”i sin Gemytlighed fik [...] det Indfald, at sætte det danske Selskab i Rom et lille Monument i Kunstens Rige”, og at han [Thiele] under trykningen reddede originaltegningen, da den ”laa, ringeagtet, under Bordet”.⁹ Thiele indrømmede senere sine betænkeligheder ved at optage Ernst Meyer i bofællesskabet, eftersom han kun kendte denne ”som en rebelsk Mosait, der havde sat Professorerne derhjemme Stolen for Døren og var gaaet til München, for der at søge sin Uddannelse”.¹⁰

Trods sine forbehold var det imidlertid samme Thiele, som især var bekymret, da Meyer, der ikke talte italiensk, straks efter ankomsten forlod Rom og først vendte tilbage efter en uges ophold i en af de nærliggende bjergbyer. Meyers nære forbindelser til italienerne var dermed grundlagt så positivt, at ”han i de følgende Uger gjentagne Gange modtog Gjenbesøg af Landfolk derude fra, og Signor Ernesto blev, som bekjendt, indtil sin Dødsdag en tro Ven af de første, romerske Bekjendtskaber i Olevano”.¹¹ Thiele og Meyer indledte med dette møde i Rom et – uforudset – livslangt venskab.

Endnu et venskab opstod på dette tidspunkt mellem Ernst Meyer og digteren *Ludvig Bødtcher* (1793-1874), der var kommet til byen samme år. Allerede i slutningen af januar 1825 foretog de to kunstnere en længere rejse til Neapel og Capua, hvor de, som det hedder i Bødtchers dagbog, ”strefjede om i Byen og ikke lidet morede os over det ubændige Liv, som allerede her finder Sted”.¹² Bødtcher var livsnnyder og Meyer havde tydeligvis samme indstilling.

For mange af de kunstnere, der kom til Rom, blev opholdet længere end forventet. Med Ludvig Bødtchers ord, var byen som ”et fortryllet Bur”, man havde vanskeligt ved at forlade. Nogle gjorde det og længtes for altid tilbage, ”mærkede en usynlig Snor om Foden”, mens andre aldrig forlod Rom, men døde og blev begravet her. Nogle af de mest kendte danske kunstnere fra guldalderens Rom er gengivet i *Ditlev Conrad Bluncks* (1798-1854) maleri

Fig. 4. Ditlev Blunck: *Danske kunstnere i osteriet La Gensola i Rom (1837)*. Olie på lærred. Thorvaldsens Museum. Inv.nr. B199. Foto: Hans Petersen.

”Danske kunstnere i osteriet La Gensola i Rom” fra 1837. Kunstnerne sidder bænket omkring et bord i osteriet, som lå (og faktisk stadig ligger) i bydelen Trastevere. For bordenden sidder billedhuggeren *Bertel Thorvaldsen* (1770-1844) med et fjernt, drømmende blik. Ved hans højre side ses *Ernst Meyer*, rygende på en cigar, mens han lidt fraværende følger en samtale (om hummeren?) mellem tjeneren og arkitekten (af det senere Thorvaldsens Museum) *Gottlieb Bindesbøll* (1800-56) overfor. Ditlev Blunck hørte til den samme gruppe af holstenske malere som *Ernst Meyer*, der uddannede sig på Kunstakademiet i København. Han var elev af *Eckersberg*, men som *Meyer* gjorde også *Blunck* ophold i München, hvor han kom under indflydelse

af den særlige tyske stil. Da han desuden i krigen 1848-50 valgte side til fordel for Slesvig-Holsten, blev han ikke længere betragtet som *dansk* kunstner. Men i 1837 var *Blunck* stadig en del af danskeres koloni i Rom. Han har indføjet sig selv i motivet til højre for *Ernst Meyer*.

Den tyske indflydelse i *Ernst Meyers* værker fra tiden i München forsvandt efterhånden, da han kom til Italien. Her fandt han frem til den fremstillingsmåde, han var uddannet i. Fra 1827 begyndte *Meyer* igen at udstille og sælge sine billeder i København. De årlige udstillinger på Charlottenborg blev fra nu af en væsentlig del af det økonomiske grundlag for hans frie kunstnerliv. Dertil

”... gaden, det er mit Vatican”

Fig. 5. Ernst Meyer: En smøge i Rom (u.å.). Olie på papir. Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen. Inv.nr. KMS2097. © SMK Foto.

"... gaden, det er mit Vatican"

kom den arv, som han i 1835 modtog efter faderens død, og som især gjorde det muligt for ham at leve fri af snærende forpligtelser.

Ernst Meyers første udstillingsværk i København efter 'ungdomsværkerne' fra akademi-årene blev maleriet "En brøndscene i nærheden af et kapucinerkloster".¹³ Her ses den nye malemåde og motivverden, der skulle blive et særkende for ham: det italienske folkeliv, fremstillet i livlige farver, umiddelbart opfattet og med et sympatisk lune i forhold til de skildrede personer. Motivet er sandsynligvis fundet ved et nærliggende kloster, hvor nu kun dets kirke Santa Maria della Concezione er bevaret.¹⁴ I et digt af vennen Ludvig Bødtcher, "Piazza Barberina", fra 1830 lyder et af versene: "Fra Capucinerklostret kalder Messens Klang. – Nu kom der Liv paa Piazza Barberina! "Buon giorno, Rosa! Ben levata, Coelestina"! Og hen mod Klostret styrer Hver sin Gang: De brune Øjne, Dagens mørke Stjerner, Som sødt beruset ved sin Glands, Meer sødt end selv den lifligste Falerner, Er fæstet paa den fromme Rosenkrands Og holder for en Stund sin Ild i Tvang".¹⁵ Begge kunstnere er tydeligvis allerede faldet for de italienske pigers sødme og charme. Udover Meyers interesse for at gengive de italienske skønheder rummer hans billeder adskillige humoristiske fremstillinger af digre kapucinermunke, som ofte lod sig se i det romerske gadebillede. Der er fra Meyers side tale om en godmodig humor, men ikke alle af hans fremstillinger af det romerske præsteskab var humoristiske. Især synes han at have omfattet de unge abbater med alvor, mens han så på kapucinermunke med et indforstået blink i øjet.

Som en modsætning til de mange genrebillede med motiver af kønne piger og trivelige munke, havde Ernst Meyer også en mere 'seriøs' interesse for Italiens antikke og religiøse arkitektur. Allerede på vejen til Rom havde han haft rige muligheder for at studere antikkens ruiner og middelalderens byggestil, ikke mindst murværkets detaljer og lysvirkninger. Her kom den tidlige påvirkning fra C.W. Eckersberg særligt til udtryk.¹⁶

Pigen og gadeskriveren

Det førnævnte maleri af osteriet la Gensola er typisk for tiden, hvor det italienske genremaleri blev stadig mere populært. Der var adskillige genremalere i Rom, allerede inden de danske guldaldermalere kom dertil. Deres formål var at studere de store italienske mestre, men som regel blev de også godt og grundigt indfanget af det livlige romerske gadeliv, og Ernst Meyer var ingen undtagelse. Til de mest kendte af hans italienske genrebillede hører "En romersk gadeskriver skriver et brev for en ung pige" fra 1827 og "En romersk gadeskriver læser et brev op for en ung pige" fra 1829. Begge malerier blev købt af Bertel Thorvaldsen og hænger nu i hans museum i København. Motiverne har Meyer opfanget ude i Roms gader, hvor han yndede at opholde sig. I motivet fra 1827 har gadeskriveren slået sig ned på hjørnet af Via Tor dei Conti og Via Baccini. (Fig. 6) Gadeskriveren er ved at udforme et brev efter pigens diktat, sikkert et kærlighedsbrev. Flere elementer i billedet viser, hvad det egentlig handler om: to kurrende hvide duer på stangen over den unge moder, den frugtsommelige kvinde med sin lille datter, de tre første ord, som kan læses i den unge piges brev: *Mio caro Ernesto* (Min kære Ernst), det navn, som Ernst Meyer blev kaldt af sine italienske venner. Kunstneren, der både var en spøgefugl og glad for de italienske skønheder, har gjort sig selv til en del af det italienske folkeliv.

"En romersk gadeskriver læser et brev op for en ung pige" fra 1829 er en slags fortsættelse af det første motiv, men scenen er her flyttet til det nu forsvundne torv, Piazza Montanara, et rigtigt gøglertorv, der lå lige uden for Roms jødiske ghetto, ved Portico di Ottavia, den vigtigste indgang til ghettoen. Gadeskriveren i Meyers billede er i færd med at læse et længe ventet brev op for pigen, som man forstår af hendes ansigtsudtryk, måske et svar fra Ernesto? Den utvungne atmosfære er bevaret i billedet, men den unge kvinde med barnet giver motivet et anstrøg af tristesse, fordi man forestiller sig, at hun måske er tvunget til at leve på gaden efter en uheldig kærlighedsaffære? Den smalle gade i billedets

Fig. 6. Ernst Meyer: *En gadeskriver skriver et brev for en ung pige* (1827).
 Olie på lærred. Thorvaldsens Museum. Inv.nr. B267. (Foto: Ole Woldbye).

baggrund med gruppen af munke er Via Rua, hovedgaden i ghettoen, som mundede ud i Portico di Ottavia, Octavias Søjlehal, der var opført af kejser Augustus i 27 f. Kr. til minde om søsteren Octavia. Den bestod af 300 søjler, men kun 3 søjler er bevaret af den sydlige indgang. Via Rua løb fra Portico di Ottavia til Piazza Giudea (idag Piazza S. Maria del Pianto), som lå lige uden for en anden ghettoindgang. På Meyers motiv kan man i baggrunden se klokken på en af Roms ældste kirker, Sant'Angelo in Pescheria fra 700-tallet, som lå midt i ghettoen, og som blev bygget ind i det tidligere atrium af Octavias Søjlehal.

Roms ghetto

Det administrative kvarter i Rom, som nu kaldes Rione di Sant'Angelo, har navn efter kirken, der

er malet ind i Ernst Meyers motiv. Området er forholdsvis lille og stadig præget af den romerskjødiske historie i form af navne på gader og pladser, som røber tilknytningen. Der har været jøder i Rom siden det 1. årh. f. Kr., sandsynligvis længere. I begyndelsen udgjorde de en velanset gruppe i kraft af deres medicinske viden, men fra midten af 1500-tallet indledtes en mere eller mindre systematisk forfølgelse, udført af især det kristne kleresi og ofte med paven i spidsen. Fordrivelsen af jøderne fra Spanien og Portugal betød, at det jødiske samfund i Rom voksede støt fra 1492 med indvandringen herfra, og i slutningen af 1700-tallet var antallet af beboere i ghettoen oppe på omkring 12.000.

Ved en pavelig bulle, *Cum nimis absurdum*, der udstedtes den 14. juli 1555, blev Roms jøder tvung-

Fig. 7. Ernst Meyer: *En romersk gadeskriver læser et brev op for en ung pige* (1829).
Olie på lærred. Thorvaldsens Museum. Inv. nr. 266. Foto: Hans Petersen.

et til at leve inden for en høj mur, opført til formålet. Det jødiske samfund havde på dette tidspunkt koncentreret sig på Tiberens venstre bred, og her skulle nu flere tusinde mennesker leve deres liv på et meget lille sted. De fattigste familier boede på flodbredden og var derfor særligt udsatte ved Tiberens oversvømmelse. Alle portene i ghettoen blev lukket fra solnedgang til solopgang, og ingen jøder måtte opholde sig uden for murene i dette tidsrum. Jøderne blev allerede i middelalderen pålagt at bære særlige klædningsstykker, som skulle signalere deres religion. Hvert år måtte en gruppe ældre jøder knæle på Capitol og bede om tilladelse til at blive endnu et år i byen. Desuden måtte de tilbyde at afholde udgifterne til det årlige karneval, hvor jøderne i øvrigt selv var tvunget til at deltage i 'jødeløbet' ned ad Corsoen, en pligt som de dog med tiden kunne

betale sig fra. På sabbaten blev man tvunget hen i kirken Sant'Angelo in Pescheria, hvor enhver jøde over 12 år havde pligt til at overvære de kristne prædikener, undertiden fulgt af tvungen dåb, en praksis der først blev ophævet af pave Pius 9. i 1848.¹⁷

Fig. 8. Giovanni Piranesi (1720-1778): *Portico di Ottavia, atrium. Ætsning.* (1748-1774).

"... gaden, det er mit Vatican"

Fig. 9. Hieronymus Hess (1799-1850): Jødernes omvendelse i Rom (u.å.). Udsnit. Akvarel og blyant på papir. Thorvaldsens Museum. Inv.nr. D674. Foto: Helle Nanny Brendstrup.

Turister i Roms ghetto

Kirken Sant'Angelo di Pescheria har navn efter det fisketorv, som tilbage i antikken lå ved Portico di Ottavia. Også mens ghettoen eksisterede, var der fiskemarked her, og dets snavs og lugt fremkaldte væmmelse hos Roms tidlige turister, selvom man også fandt stedet 'malerisk'. Nogle så på ghettoen som et eksotisk sted, hvor man kunne opleve en rituel omskæring, spise *carciofi alla giudea* (artiskokker tilberedt på jødisk manér, hvad man stadig kan) eller iagttage beboernes karakteristiske ansigter.¹⁸

En af de første danske forfattere, som har beskrevet sit besøg i den romerske ghetto (i 1804), er *Andreas Christian Gierlew* (1774-1845): "Ofte har jeg set disse arme Mennesker forfulgte af overgivne Dren-

ge, som skribe deres *Robe vecchie* – gamle Klæder – eller kaste endog med raaden Frugt og selv Stene efter dem, fordi de ei ere Christiani, Kristne, som i den italienske Pøbels Mund er det samme som Menneske [...]".¹⁹

30 år senere kom også digteren *H.C. Andersen* (1805-75) til Rom. I alt foretog han fire rejser hertil, den første i 1833-34, hvor en af de første danskere, han mødte, var Ernst Meyer. I sin dagbog har Andersen skrevet, at han foretog en "Spadseretour til flere Qvarterer, saa Fisketorvet hvor de i Portalen af et gammelt Tempel sad med Fisk". Han beretter også at have overværet de ældre jødernes bøn på Capitol. Han har desuden set en lille jødisk dreng blive døbt i dåbskapellet i 'Konstantins kirke' (Lateran-

"... gaden, det er mit Vatican"

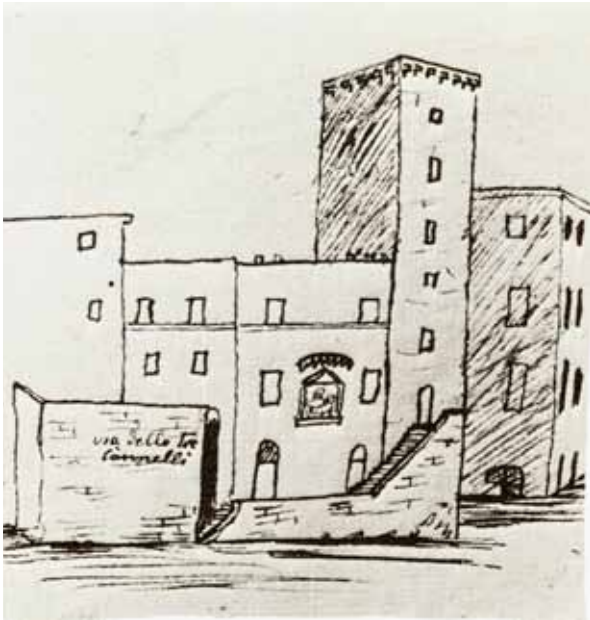

Fig. 10. H.C. Andersen: *Ghetto* (1846?). Blyants-tegning. Originaltegning: H.C. Andersens hus i Odense.

kirkenes dåbskapel). Ingen af delene huede ham.²⁰ Andersens næste rejse til Rom var i 1840-41, hvor Ernst Meyer tegnede hans portræt.²¹ Digteren besøgte Meyer i dennes bolig i Via Babuino 39 og omtaler ham som ”meget venlig og deltagende”. H.C. Andersen besøgte igen Ernst Meyer på den tredje rejse til Rom i 1846, hvor maleren menes at have udført en akvarel af ham, iført rejseklæder.²² På den sidste rejse til Rom i 1861 var Meyer død, og H.C. Andersen nævner ham ikke, men han bemærker, at ghettoen ikke er lukket længere.

H.C. Andersen selv både skrev og tegnede i Rom. Under et af sine ophold udførte han en lille tegning fra ghettoen, muligvis d. 14. april 1846, hvor han i sin dagbog har skrevet: ”Gik til Getto og kom ind i en Kirke ...”. Det er alt. Kun gadenavnet i tegningen fortæller, at motivet er ”Via delle Tre Cannelle”, som stadig kan ses i det tidligere ghetto-område.²³

H.C. Andersens besøg i Roms ghetto har fået en meget sparsom omtale i hans romerske dagbøger, men har til gengæld sat sig spor i forfatterskabet med

Fig. 11. Ernst Meyer: *H.C. Andersens som yngre* (1841). Blyant på papir. Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlngen. Inv.nr. KKSgb6161. © SMK Foto.

fortællingen *Jødepigen* i gennembrudsværket *Improvisatoren* fra 1835, hvor også Andersens overværelse af jødernes bøn på Capitol og den tvungne dåb i Laterankirken indgår som indskudte ’tableauer’.

En dansk jøde i Roms ghetto

Var man dansk, men også jøde, måtte et møde med ghettoen være af en særlig karakter. Det var tilfældet med forfatteren *Meïr Aron Goldschmidt* (1819-1887). Da han første gang stod ved Titusbuen på Forum Romanum, fremkaldte det en helt uventet sindsbevægelse hos ham, som han har beskrevet det i *Et Dagbogsblad fra Rom. Titusbuen*. Hans smertelige og modstridende følelser, da han oplevede sine trosfæller i Roms ghetto, er følsomt fortalt af vennen, den norske forfatter *Lorentz Dietrichson* (1834-1917) i dennes selvbiografi fra vinteren 1862-63. I et afsnit fortæller Dietrichson om *To Israelitter i Rom*, hvor han har portrætteret *Johan Bravo* (dansk konsul i Rom) og *Meïr Goldschmidt* som ”Aandsbeslægtede” men også som ”Modsætninger”. Beskrivelsen af Goldschmidt kredser om dennes splittelse ved at være ”saa god en Dansk som nogen

”... gaden, det er mit Vatican”

paa samme Tid, som han bar Jødens Racestempel saavel i sit Ydre som i sit Indre”.²⁴ Goldschmidt deltog i den romerske påskes religiøse og folkelige traditioner, og han var mere end almindeligt optaget af at se på kirkearkitektur og religiøse malerier, men som Lorentz Dietrichson har udtrykt det, skulle ”denne Mand [...] her i Rom engang [...] komme under Paavirkning af det ulykkelige Folk, han ved Fødselen tilhørte, og det skulde tvinge den stærke Mand iknæ og næsten afpresse ham Tårer”.²⁵ Ved et tilfælde befinder de to venner sig en dag ved Octavias Porticus, og Goldschmidt nægter først at gå ind i ghettoen, men ombestemmer sig. Da han hilser beboerne med hebraiske vendinger, svarer de: ”Du er ingen Goï, du er en af Vore, giv os en Gave”. Deres forfærdelige levevilkår påvirker Goldschmidt voldsomt. ”Han var ganske bleg, og med en Bevægelse, som jeg aldrig hverken før eller siden har seet hos ham udrød han: ”Ja, jeg er en af deres, og om jeg saa reiste til Verdens Ende, vilde de drage mig til sig igjen, og dog kan jeg ikke andet end føle Gru, naar jeg ser dem! Jeg tilhører dem saavist med Liv og Sjæl, og dog gyser jeg for dem”.²⁶ Meïr Goldschmidts egne skrifter indeholder et særskilt kapitel om Roms ghetto, mens området endnu var ’intakt’ som jødisk kvarter. Han havde tidligere været i Ghetto (områdets officielle navn) i 1847, et besøg der for altid havde prentet sig i hans erindring. Allerede dengang veg han tilbage for at træde ind i ghettoen. ”De, som vilde til Ghetto for at se det Maleriske, Karakteristiske eller Bizarre, havde vistnok let ved at gaa indenfor; men anderledes den, paa hvem Muren saa ned med hele sin historiske Magt, og som havde sit Blod i Historien. Den trykkede mig, som om jeg skulde ind og se Folk ligge paa Pinebænken, den vakte paa engang Vrede imod og Medlidenhed med dem derinde. Hvorfor var de blevne der, i den dybeste Skjændsel, som nogen-sinde et Folk har oplevet?”.²⁷ Da Goldschmidt i 1863 var i Ghetto, var muren ved et paveligt påbud nedrevet i 1848, men jøderne var blevet boende. I romanen *Hjemløs* (1853-57) har Goldschmidt indflettet en beskrivelse af murenes nedrivning, som han har hørt fra anden side, hvor begivenheden,

der burde være glædelig, fremkalder mistro og nærmest fjendtlighed hos ghettoens indbyggere. Mange års forfølgelse og udelukkelse lod sig ikke fjerne på en enkelt dag, og ghettoen som begreb blev også først fjernet ved lov i 1883. Hvorfor jøderne var blevet boende, mener Goldschmidt at forstå ved et besøg i en af ghettoens synagoger: ”... at Ghetto Folk havde holdt sig trods alle de næsten utrolige Forfølgelser, at Livskraften endnu var frisk i dem. Herinde var de sammen med Jehova, hvis Yndlingsbørn de vare [...] Herinde vare de Prindser af Blodet; det derude var en tung Drøm eller en Prøvelse, der vilde ophøre, saasnt det behagede Ham”.²⁸ Goldschmidts beskrivelser af sine besøg i ghettoen viser med tydelighed den splittelse, som også afspejler sig i hans forfatterskab, og at han med sine egne ord ”gik i en Blanding af Vel- og Ildebefindende”.

I sit ’ghettobillede’ fra 1829 har maleren Ernst Meyer gengivet det jødiske kvarter så at sige udefra – på grænsen og uden for muren. Han har desuden set på sit motiv med humorens øjne, hvilket på sin vis er med til at skabe afstand til stedet og dets beboere og en mulig nødvendig reaktion, når man tager i betragtning, hvordan forholdene har været bag muren. Meyer har givetvis været i Ghetto og set tilstandene, og det kan have været hans måde at forholde sig til den forfærdelige virkelighed på. Hvorvidt han som Goldschmidt skulle have følt sig personligt ramt på grund af sin jødiske herkomst, kan vi ikke vide. Han synes ikke selv at have berørt emnet direkte, hverken i samtale eller skrift. Man ved fra Goldschmidts dagbøger, at han og Meyer traf hinanden flere gange i Rom i 1847. Men ingen steder omtaler Goldschmidt, at han har været i ghettoen med Ernst Meyer, eller at de overhovedet har været inde på emnet. Sandsynligheden taler for, at de har udvekslet meninger om det at være dansk jøde, men deres liv var vidt forskellige, og aldersforskellen og deres personlige temperamenter kan i den forbindelse også have spillet en rolle, så nogen større samhørighed, hvad deres jødiske herkomst angår, har der formentlig ikke været tale om.

Fra ghetto til arkitektonisk idyl

I 1877 udgav forfatteren *Vilhelm Bergsøe* (1835-1911) et stort og rigt illustreret værk med titlen *Rom under Pius den Niende* med blandt andet et afsnit om ghettoen, som Bergsøe besøgte for at opdrive nogle værdifulde mønter hos en jødisk møntsælger. Under besøget passerede han det føromtalt fiskemarked, der ikke indbød ham til et nærmere gastronomisk bekendtskab. Et senere besøg med "en Landsmand, der selv var Jøde" forløb heller ikke godt, idet de begge blev bestjålet. At Bergsøes oplevelse af ghettoen er yderst negativ, kan derfor ikke undre. Hans holdning til dens indbyggere, da "Ghettos Lænker faldt" udtrykker nærmest en bebrejdelse af, at de "foretrak Middelalderens Lænker for den Frihedsluft, der i 1849 viftede gennem Staden".²⁹ Denne opfattelse står i modsætning til Meïr

Goldschmidts overbevisning, at sammenholdet mellem ghettoens jøder var naturligt og nødvendigt. En større forståelse for jødernes vilkår havde Bergsøe dog udvist tidligere i en levende beskrivelse af en voldsom oversvømmelse i ghettoen, som er medtaget i hans novelle-cyklus *Fra Piazza del Popolo* fra 1866.

Helt op til omkring 1970 var stemningen af forfald og middelalder mærkbar i Sant'Angelo-kvarteret, sådan som den danske forfatter *Carl Ankerfeldt* har givet udtryk for: "De fattige jøder har foretrukket at blive inden for området af den tidligere ghetto. Hele kvarteret bag den moderne synagoge bærer derfor stadig et umiskendeligt præg af armod [...] Atmosfæren er yderst fredelig, men miljøet virker orientalsk og lidt skummelt i aftenmørket, og der

Fig. 12. Ettore Roesler Franz (1845-1907): Ghetto. Via Rua, i baggrunden Portico di Ottavia. (u.å.). Akvarel.

"... gaden, det er mit Vatican"

hænger en anelse af middelalder i luften over sceneriet [...] Men slum og slum er to ting. I Trastevere er den malerisk i ghettoen er den tragisk”.³⁰ I 1989 var området så meget ændret, at det hos *Barbara Grizzuli Harrison* er blevet til ”a delightful place. It is lively; it is a gorgeous architectural jumble; Renaissance buildings next to medieval houses. Corinthian columns on sidewalks, in courtyards, even on staircases [...] To walk here is a tactile experience – sun and shadow on your skin as you walk down dark, narrow streets [...] Here there are pomegranates among the ruins”.³¹ Ghettoens bitre lugt af fattigdom er blevet til arkitektonisk idyl.

”... gaden, det er mit Vatican”

Ernst Meyer har i sit motiv fra 1829 valgt, at gadeskriveren skulle sidde ved indgangen til ghettoen, hvor området var ’folkeligt’ og en guldgrube for genremalerne. Ghettoen var som nævnt indtil 1848 et lukket område om natten, men om dagen kunne man færdes der for at handle, især bånd og klæder. Munkene i Meyers motiv er på vej ind i ghettoen, muligvis for netop at købe stof, som det ses i et maleri af den tysk-italienske maler *Ettore Roesler Franz* (1840-1907), hvor den hvidklædte dominikanermunk befinder sig i Via Rua ved en trækvogn med tekstiler. I baggrunden ses Portico di Ottavia for enden af gaden. Ernst Meyer har ikke malet inde i selve ghettoen som Roesler Franz, men er blevet uden for muren og holdt sig til folkelivet dér. Den italienske kunstner, *Bartolomeo Pinelli* (1781-1835), har så godt som sikkert været en inspiration for Meyer, som han var det for andre genremalere i Rom. Pinelli var om nogen skildrer af det italienske folkelivs hverdag og fester rundt om på gader og stræder. Han var ’ægte’ romer, født i det folkelige kvarter Trastevere, der blev betragtet som stedet, hvor efterkommerne af Roms oprindelige indbyggere boede. Både Thorvaldsen og Eckersberg købte Pinellis tegninger og stik, som blev bragt med til Danmark, hvor de unge kunstnere kunne studere dem, inden de selv drog til Rom. Ernst Meyer har uden tvivl kendt Bartolomeo Pinelli selv. Med sin høje skikkelse, lange hår, romerske profil og i sin

påklædning af lyseblåt og hvidt var han en kendt person i byen. Pinelli døde desuden først i 1835, knap 10 år efter Meyers ankomst til Rom. På det tidspunkt var Meyer allerede selv en erfaren skildrer af gadens mange ’typer’, og hans ’arbejdsmark’ var ikke de romerske museer, men som han selv udtrykte det: ”Lad de andre kunstnere om Vaticanet, jeg bliver på gaden, det er mit Vatican”. Han omtalte sine egne genrebilleder som ’snustobaksdåser’ og erkendte dermed sin kunsts begrænsning med humor, men dog uden at beklage sin egen *métier!*

Gamle venner i Rom

I Ditlev Bluncks omtalte maleri fra osteriet La Gensola ses Ernst Meyer i kredsen af guldaldermalere med Bertel Thorvaldsen som det vigtigste samlingspunkt. Meyer var kommet til Rom en del år før de øvrige danske malere og hørte til Thorvaldsens nærmeste venner.³² Mathias Thiele har i sine erindringer beskrevet en sammenkomst i 1843, da både Thorvaldsen og Meyer var i Danmark: ”Det var en deilig Vinter, – ret en artistisk Vinter, der nu nærmede sig. Disse Vinteraftner paa Charlottenborg glemmer jeg aldrig. Thorvaldsen var stadigt vor Gjæst, og min kjære Ven, Ernst Meyer, var kommen fra Rom. Men foruden disse saae vi paa visse Ugedage Marstrand, Const. Hansen og Flere forsamlede i vor rummelige Stue omkring det store Bord, hvor der blev tegnet og stylograferet Compositioner og henkastet Sager, der allerede nu henhører mellem meget udsøgte Siældenheder i den danske Kunstscoles Efterlædenskab”.³³ De ’romerske’ kunstnere samledes altså jævnligt hen over vinteren. En aften i marts kort før sin død kom Thorvaldsen fra et andet selskab, og som Thiele erindrer det, efter at have fået ham ned at sidde på ”sin sædvanlige Plads i den store Sopha, fik jeg Ernst Meyer til i Hast at henkaste hans Profil, saaledes som han der sad. Dette Øieblikks Arbeide lykkedes saa godt, at selv Meyer, der ellers ikke satte Priis paa sine egne Sager, senere, da Thorvaldsen var død, tog en Gjennemtegning deraf. Originalbladet, som han havde givet mig, bevarer mig i denne lille Lap, bedre end hvad Pensel eller Meisel har formaaet, det bedste Billed til hans Erin-

Fig. 13. Ernst Meyer: Portræt af Thorvaldsen (1844). Litografi. Thorvaldsens Museum. Inv.nr. E29. Foto: Helle Nanny Brendstrup.

dring”.³⁴ Ernst Meyer deltog sammen med blandt andre Adam Oehlenschläger og H.C. Andersen den 25. marts i en middag, som Thorvaldsens ’beskytterinde’, baronesse Christine Stampe, holdt for den svagelige billedhugger, den sidste før hans død i Det Kongelige Teater samme aften.³⁵

Da Thorvaldsen forlod Rom i 1838 for at tilbringe sine sidste år i hjemlandet, var der kun få af Ernst Meyers ældste kammerater tilbage. Mathias Thiele og Ludvig Bødtcher var allerede rejst. H.W. Bissen ligeledes og han vendte kun tilbage til Rom i kortere perioder. Andre kunstnere kom til – og rejste igen. Maleren *Albert Küchler* (1803-1886) var en af dem, der valgte at forblive i Rom, idet han konverterede til katolicismen og blev optaget som franciskanermunk i San Bonaventura-klostret på Palatinerhøjen.

Hvad Meyer i det hele taget tænkte om tiden i Rom og dens gæster, ved man nærmest ikke. De få breve, som han har efterladt sig om sit liv og sin kunst, befinder sig i dag i Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling. Det drejer sig om breve til vennen, Just Mathias Thiele, og til den mangeårige danske

konsul i Rom, *Johan Bravo* (1797-1876). Bravo var født samtidig med Meyer og i det samme jødiske samfund i Altona, hvor faderen var forstander for den jødisk-portugisiske menighed. Sit oprindelige jødiske navn, Josva Brauer, havde han ændret til Johan Bravo, da han blev døbt og konverterede til kristendommen. Da Bravo som flere unge holstener ville gå kunstnervejen, rejste han fra Altona i 1815 til København, hvor han blev optaget på Kunstakademiet. I 1827 drog han på den obligate dannelsesrejse til Rom. Johan Bravo forlod aldrig byen igen, men døde her og blev begravet på den protestantiske kirkegård. Hans kunstneriske løbbane i Rom blev kort. Til gengæld fik han en ikke ringe betydning for det kunstneriske miljø, dels som bindeled mellem kunstnerne indbyrdes, dels for deres fortsatte forbindelse til Danmark, da han var lønnet af den danske stat som ’kunstagent’. Dertil kom det store praktiske arbejde, han udførte i 1842 i forbindelse med overførslen af Bertel Thorvaldsens kunstsamling til Danmark ved dennes endelige afrejse fra Rom. Johan Bravos jødiske afstamning var kendt, men han forsøgte at skjule den, eller i hvert fald at ignorere den. Til gengæld havde Ernst Meyer intet imod at vedkende sig sin jødiske baggrund og drillede tilmed ofte Bravo med at sige ”vi to gamle jøder”. Forfatteren Lorentz Dietrichson beretter i sine erindringer om dette forhold: ”Bravo, der var døbt Jøde, havde, som det ofte gaar med Renegater, en vis Sky[hed] for sine gamle Landsmænd. Aquarellisten Ernst Meyer, der ogsaa var Jøde, pleiede at ærgre Bravo ved, naar de gik forbi Circus Maximus, hvor Jødekirkegaarden er, at lade, som om han havde glemmt, at Bravo var døbt, og kunde med et fingeret Suk sige: ”Ja Bravo, derborte skal vi to ligge, naar vi er døde”. Bravo, der hverken syntes om at tænke paa Døden eller paa sin jødiske Herkomst, blev da altid yderst opbragt”.³⁶ Dette venskab stod dog sin prøve helt frem til Ernst Meyers død.

Ernst Meyer – ’fugl’ eller ’fisk’?

Det var mest private købere i Danmark, som aftog Ernst Meyers værker. Af de mange motiver inden for det genremaleri, der blev så umådeligt populært

hos det købedygtige borgerskab i første halvdel af 1800-tallet, hører fremstillinger af solbrændte fiskere, velnærede munke og unge abbater og ikke mindst den italienske almues smukke kvinder i alle aldre. Meyers malerier af datidens italienere er – som guldalderens kunstnere generelt så dem – lykkelige og frem for alt *maleriske*. Hans mange tegninger derimod viser indimellem en mindre postuleret lykketilstand, men større autenticitet. Ernst Meyer selv opretholdt en sjælden livsappetit og glæde ved natur og mennesker livet igennem. Også da han blev ramt af alvorlig sygdom omkring 1840, fortsatte han med at skabe billeder, overvejende akvareller, da hans hænder ikke mere kunne håndtere oliemaleriet. Men Meyer tabte ikke sit sprudlende humør, som man kan læse ud af de skildringer, vi har af rejsende, som mødte ham i Rom. Når Meyer opholdt sig her, deltog han som regel glad og gerne i det sociale liv, hvad enten det var sammen med de fastboende kunstnere eller tilreisende danskere.³⁷ Var Meyer derimod i Olevano eller i en af de andre småbyer, deltog han gerne i italienernes samvær, og det gik ikke altid roligt for sig til myndighedernes store utilfredshed.³⁸

Noget tyder på, at Ernst Meyer tilsyneladende ubesværet bevægede sig mellem de forskellige nationale grupperinger i Rom. Han var på samme tid både dansk og jøde, men også vokset op i nærheden af tysk kultur.³⁹ Han var åben om sin jødiske herkomst, men synes ikke at have taget den så tungt. Ikke ulig Bertel Thorvaldsen synes han at have indtaget en position som et slags bindeled mellem de danske og de tyske kunstnere. Ernst Meyer som person synes at have haft lighedspunkter med Martin Levy i Meïr Goldschmidts roman *En Jøde*. Et sted siger Levy til Jacob Bendixen, der har problemer med at færdes blandt de kristne: ”Vi jødiske Studenter er Amphibier, der kunne leve baade hos Jøder og hos Christne [...] Naar man har et let Sind og engang imellem lukker Ørene i, er det netop behageligt, saaledes at bevæge sig afvexlende i to modsatte Elementer; snart er man Fugl, snart Fisk, alt som man har Lyst”.⁴⁰ Var det sådan Ernst

Meyer levede – både som ’fugl’ og som ’fisk’? Hans faste deltagelse i danskernes fælles juleaften kunne være et eksempel på samme ’lette sind’ som Martin Levys. At han ikke så med særligt ortodokse øjne på sin jødiske arv, viser en karakteristisk anekdote. Ernst Meyer var engang budt til middag, og værten beklagede sin glemsomhed, fordi han havde serveret svinekød, hvortil Meyer svarede, at han ikke havde noget imod af og til at øve sig i at være kristen.⁴¹ I forfatteren Ludvig Bødtchers optegnelser bliver Ernst Meyer opfattet som værende dansk og ikke tysk, hvilket formentlig skyldtes, at Meyer var født i Holsten, der endnu var en del af Danmark.⁴² Han havde desuden fået en dansk uddannelse og plejede jævnligt omgang med de danske kunstnere. Selvom han aldrig lærte at tale det danske sprog fejlfrit, til godmodig morskab for kammeraterne, opfattede Meyer sig selv som dansk, men havde samtidig et nært forhold til både de tyske og især de holstenske kunstnere, som boede i Rom. De politiske spændinger i Danmark i 1840’erne omkring det slesvig-holstenske spørgsmål mærkedes dog efterhånden også her, men Meyer fortsatte med at holde fast i sine gode forbindelser til den tyske kunstnerkoloni. Han deltog stadig i tyskernes Cervara-fest⁴³ og frekventerede daglig deres foretrukne samlingssted *Caffè Greco*, hvor også danskerne tidligere var mødtes.

Denne vekslen mellem at omgås både tyske og danske synes karakteristisk for Ernst Meyers tilværelse i Italien. Dertil kom at han på sjælden vis formåede at knytte bånd til italienerne. Hans jævnlige ophold i de omliggende bjergbyer betød, at han skabte mange venskaber her, hvor han gik under navnet Signore Ernesto. Når Meyer vendte tilbage fra sine kurophold i Gräfenberg (Schlesien), som han af helbredsgrunde foretog i sine sidste år, blev han i Olevano mødt med varm gensynsglæde af indbyggerne.⁴⁴ Så sent som i 1869, da maleren Wilhelm Marstrand besøgte Olevano i Sabinerbjergene, levede mindet om ham stadig.⁴⁵ Han synes i Italien at have fundet et sted, hvor han kunne leve uafhængig af en bestemt konfession eller en bestemt politisk overbevisning, et slags religiøst og åndeligt fristed,

Fig. 14. Ludwig Passini: *Kunstnere i Caffè Greco i Rom* (1856). Akvarel. Ernst Meyer sidder i højre hjørne under statuen. Hamburger Kunsthalle.

hvor det var de personlige relationer, som talte. Kun i tiden omkring revolutionsåret 1848 måtte han forlade Italien, der i kampen mod det østrigske herredømme oplevede en stærk antitysk stemning, som også berørte Ernst Meyer. I stedet for at vende tilbage til Danmark i 1849, valgte han at slå sig ned i forskellige europæiske byer, indtil han kunne vende tilbage til Rom i 1852.

De sidste år i Rom

Siden sin ungdom havde Ernst Meyers forhold til den danske kunstverden været noget anspændt, da han ikke følte sig værdsat på grund af sin internationale orientering. Han malede ikke *danske moti-*

ver, hvilket miskrediterede ham i kunsthistorikeren N.L. Høyens øjne, og hans tyskvenlige forbindelser faldt ikke i god jord hos en maler som Constantin Hansen.⁴⁶ I 1843 blev Ernst Meyer imidlertid ifølge en kongelig resolution optaget som medlem af Det Kongelige Danske Kunstakademi i København, og i 1852 blev han udnævnt til ridder af Dannebrog. Særligt det sidste glædede ham, selvom han kommenterede det med sædvanlig selvironi ved at kalde sig selv 'ridder af den bedrøvelige skikkelse'. Til trods for at han til sidst kun kunne bevæge sig ved hjælp af krykker, forhindrede det ham ikke i at rejse, navnlig til egnen omkring Napolibugten, især Capri og Amalfi. Ernst Meyer tilbragte sin sid-

"... gaden, det er mit Vatican"

ste vinter i Rom i selskab med sine tyske og danske venner. Just Mathias Thiele skriver i sine erindringer for året 1861: "Omtrent paa denne Tid tabte jeg en af mine kjæreste Venner i Udlandet, Maleren Ernst Meyer, som døde den 1. Februar i Rom. [...] Ernst Meyer havde vundet et ualmindelig smukt Kunstnernavn, baade i Rom og i Kjøbenhavn. Saalænge hans, desværre nedbrudte, Sundhed tillod det, producerede han Oliemalerier, som Alle gjerne vilde eje, og som længe ville bevare hans Navn, som en af vor Tids genialeste Genremalere. [...] Den Retning, hvori han, efter min Mening, stod høiest var hans henkastede Blyantstegninger efter Naturen. Thi at studere Folkelivet og Naturen var hans Passion, fra Morgen til Aften, og hvor ingen Anden vovede at indtrænge sig, der vidste han at skaffe sig Adgang og vinde en ubegribelig Velvillie".⁴⁷ Thiele beundrede både Ernst Meyers menneskelige kvaliteter og hans kunst. Og han har tydeligvis ingen problemer med at kalde Meyer for genremaler, et begreb der senere har fået en mindre beundringsværdig klang.

Blandt kunstnerne i Rom gik Ernst Meyer for at være en munter sjæl, mens vennen Ludvig Bødtcher har været opmærksom på de lidt mørkere sider af Meyers personlighed, da han i et brev til Jonas Collin i 1833 skrev, at de fleste danske kunstnere nu (i december) befandt sig i Rom. En af de få, som manglede, var Meyer, "som med sit noget tungsindige Gemyt endnu finder det ensomme Arbeidsophold imellem Bjergene behageligt ...".⁴⁸ Måske var der tale om en depression, som også kunne forekomme i Rom om vinteren, eller måske havde Meyer vist Bødtcher sider af sig selv som menneske, som de fleste ikke så, eller skulle se? Havde det noget at gøre med Meyers mulige tvivl om, hvor han skulle leve – Altona, København, Rom? Han havde i 1833 været næsten ti år i Italien og følte sig tilsyneladende godt tilpas blandt både italienerne og de udenlandske kunstnere. Men hvis han skulle udvikle sig kunstnerisk, var det vel på tide at vende 'hjem' som de fleste af hans venner gjorde det efter at have været en periode i Syden? Meyer var ikke kun et muntert gemyt, men havde også sans for li-

vets mere poetiske og lavmælte sider. Han var en ivrig læser af tyskeren Heinrich Heines digtning og blev af den danske maler *J.F.N. Vermehren* (1823-1910) beskrevet som "fin og spirituel".⁴⁹ Vermehren tilbragte vinteren 1855-56 i Rom og søgte også råd og vejledning hos Meyer. Denne var meget direkte i sin bedømmelse af Vermehrens billeder, og han var en smule fortrydelig over den hårde 'dom', men respekterede alligevel den ældre kollega.⁵⁰ Ernst Meyer kunne tilsyneladende ikke løsrive sig fra Italien. Da Thorvaldsen vendte tilbage til Danmark, overvejede Meyer alvorligt at rejse med, men han tøvede. Heller ikke da hans sygdom satte ind for alvor i 1850'erne, kunne han beslutte sig og til sidst var det for sent at bryde op. Han fandt sin død i Rom, som han inderst inde nok har ønsket det, men noget manglede. "Skjøndt Meyer ikke var døbt, havde han dog oftere i Fortrolighed ytret Ønsket om at blive jordfæstet ved sine Venners Side ved Pyramiden paa den protestantiske Kirkegaard. Dette Ønske kunde vel ikke opfyldes og maaske havde det heller ikke nogen dybere Rod, naar han undertiden halvt spøgende sagde: "Her sidder jeg stakkels gamle Mand, uden Huus, uden Kone og uden Religion, og læser kun i den Bibel, der ligger opslaaet paa mit Bord, fordi den har æsthetisk og poetisk Værd for mig". Streng orthodox kan Meyer imidlertid neppe have været, eftersom hans her-værende nærmeste Frænder troede, at han allerede for mange Aar siden havde antaget Kristendommen".⁵¹ Dilemmaet mellem at tilhøre jødedom eller kristendom berørte også Ernst Meyer. Da han engang i en af sine mørke perioder af en tysk ven blev spurgt, hvorfor han var så mistrøstig, svarede han: "Sie ahnen gar nicht, wie schrecklich es ist, Jude zu sein". Og da vennen foreslog, at han lod sig døbe, svarede Meyer: "Dann bin ich ein getaufter Jude, das ist noch schlimmer".⁵² Som Meir Goldschmidt synes også Ernst Meyer at have været splittet, men han løste tilsyneladende sit dilemma i større grad gennem humoren.

Den sidste dag i januar måned 1861 havde Ernst Meyer om formiddagen deltaget i den sædvanlige

Fig. 15. Skandinaver i Rom vinteren 1855-56. Ernst Meyer sidder på første række yderst til højre. Johan Bravo sidder på første række i midten. Det Kongelige Bibliotek, Billedsamlingen.

sammenkomst af kunstnere i Caffé Greco, men var syg blevet bragt hjem til sin bolig i Via della Croce 51. Her døde han uden at være kommet til bevidsthed, mens nogle få venner vågede ved hans side. En af dem var den danske komponist *Niels Ravnkilde* (1823-90), der ligeledes døde og blev begravet i Rom.⁵³ Billedhuggeren *Theobald Stein* (1829-1901) besøgte Rom i 1889 mange år efter den gyldne periode for de danske Rom-rejsende. Gensynet med byen var skuffende og det blev ikke mindre, da han mødte Ravnkilde, der endnu levede. Han sad træt og ensom ved et cafébord med hånden under kinden: ”Paa ham kunne man om ikke af andet se, at det kunstnerliv i halvtredserne, der stod i mindets

glans, nu kun var en sørgelig ruin mellem alle de andre”.⁵⁴ Rom var ikke længere ’det fortryllede bur’.

Ernst Meyer fik ikke sin grav på den protestantiske kirkegård i Rom blandt sine sidste venner. I overensstemmelse med den religion, han var født ind i og aldrig forlod, blev han stedt til hvile på Roms jødiske begravelsesplads, ”*Orto degli Ebrei*” (jødernes urtegård). Tidligere lå den på Aventinerhøjens nordskråning ned mod det antikke Circus Maximus. I dag er området omdannet til ”*Roseto di Roma*” (Roms Rosenhave), som blev anlagt her i 1950 med den jødiske menigheds accept. Til gengæld skulle de gamle cypresser blive stående, og der

blev rejst to steler med De ti Bud på hebraisk til minde om de jøder, der i sin tid var begravet her, men hvis jordiske rester nu i stedet blev flyttet til kirkegården Campo Verano. Som en særlig gestus lod arkitekten imidlertid "Rosenhaven" udforme, så bedene tilsammen danner den jødiske *Menorah*.

Et noget mindre romantisk minde fik Ernst Meyer i København. Her fik han en gade opkaldt efter sig, *Ernst Meyers Gade*, som ligger i Humlehaven, et kvarter på Vesterbro. Husene her lå tidligere på landet, det gør de absolut ikke mere. Men Ernst Meyer er alligevel kommet i godt selskab med kunstnere som Bissen, Kückler, Freund og Lundbye, som også har fået deres 'egne' gader på stedet. Og kvarteret er nok alligevel så tilpas malerisk og folkeligt, at Ernst Meyer trods alt ville have følt sig 'hjemme'.

NOTER

¹ *Illustreret Tidende*, Nr. 74, 2 (24. februar, 1861), 167.

² Mere end 3000 af Ernst Meyers tegninger og akvareller befinder sig i dag på Statens Museum for Kunst i Den Kongelige Kobberstiksamling. Se Thiele, 1917, op.cit.,bd. 2, 178-180.

³ Forfatteren Jens Baggesen (1764-1826) har i sin rejsekildring *Labyrinten* (1792-93) skildret Altona, som byen så ud i 1789, og dens 'behagelige beliggenhed'.

⁴ Ulrich Schulte-Wülwer har i sin artikel (2000) minutøst kortlagt Ernst Meyers livsforløb, herunder kontakterne til de tyske og danske kunstnere. Artiklen baserer sig på omfattende læsning af samtidige kilder i form af breve og erindringer, som gør det muligt at følge Ernst Meyers mangeårige ophold i Italien samt hans rejser i Europa.

⁵ I efteråret 2000 viste Thorvaldsens Museum i København en udstilling om Ernst Meyer som landskabsmaler, der viste denne særlige side af hans kunst.

⁶ C.W. Eckersberg: *Det Nathansonske Familiebillede*. (1818). Olie på lærred. 126 x 172,5 cm. Statens Museum for Kunst. KMS1241. At Ernst Meyer kom i M.L. Nathansons hjem i Frederiksholms Kanal 6, ved man fra *Nicolai Christian Levin Abrahams'* (1798-1870) erindringer. Han husker, at Meyer udførte et tegnet portræt af ham, og han var overbevist om Meyers evner som kunstner. Se Abrahams, 1876, op.cit.,266.

⁷ Schulte-Wülwer, 2000, op. cit., 63-65.

⁸ Den muntre julefest er skildret af kunsthistorikeren N.L. Høyen (1798-1870), som opholdt sig i Rom på dette tidspunkt. Se Hartmann, 1993, op.cit., 26-29.

⁹ Thiele, 1917, op. cit., bd. 1, 204-205 – citat. Også senere viste Ernst Meyer en

udtalt 'mangel' på værdsættelse af egne værker. Til gengæld var hans gavmildhed stor og han forærede gerne sine billeder bort.

¹⁰ *Ibid.*, bd. 1, 203 – citat. Grunden til dette var, at Ernst Meyer havde klaget over den knappe tid, som de studerende havde til at udføre den stillede medaljeopgave.

¹¹ *Ibid.*, bd. 1, 203 – citat.

¹² Hartmann, 1993, op. cit., 49 – citat.

¹³ Privateje (1827). Olie på lærred. Gengivet i Hartmann, 1993, op. cit., 180.

¹⁴ Kapucinerne er en gren af Franciskanerordenen, og der er derfor tale om en enkel kirke. I dag er kirken mest kendt for krypten med de over 4000 kapucinermunkeknogler. Om det virkelig er dette kapucinerkloster i nærheden af Ernst Meyers domicil i Rom, som han har gengivet, er dog usikkert. Meyer holdt i det hele taget af brøndscener.

¹⁵ Hartmann, 1993, op. cit., 35 – citat.

¹⁶ Ernst Meyer: En smøge i Rom. (u.å.). Olie på papir opsat på lærred. 37 x 26 cm. Statens Museum for Kunst. KMS2097. Værkets motiv behandles af Antonia Pugliese, 2001, op. cit.

¹⁷ Den tvungne dåb af jøder fandt også sted i Laterankirkens dåbskapel, se artiklens afsnit om H.C. Andersen og Meir Goldschmidt. Især bydelen Trastevere blev i middelalderen kendt for sin høje koncentration af jøder og blev fra 1300-tallet benævnt som *contrada iudaeorum*, jødernes bydel. Men jøderne bosatte sig også andre steder i Rom, blandt andet på Ponte Fabricio (pons fabricius), der forbandt den (senere) jødiske ghetto og Tiberøen, og som blev kendt som *pons iudaeorum*, jødernes bro, fordi den netop var bindeled mellem jøderne i Trastevere og bydelen på den anden side af Tiberen. Fra 1556 gik ghettoegrænsen fra Piazza Giudea parallelt med den nuværende Portico di Ottavia og videre ned mod Tiberen ved Piazza di Pescheria. Senere blev ghettoen udvidet, idet man inddrog flodbredden, hvor de fattigste beboere slog sig ned, og hvor de var særligt udsat ved vandets stigen, ofte op til 3. sals højde. Fra 1604 kunne jøderne ved lov råde over nogle tildelte boliger mod at betale en særlig fastsat 'huseleje'. Lejen ændrede sig ikke, hvilket betød, at beløbet ikke var i overensstemmelse med de faktiske udgifter til boligens vedligeholdelse, der stadig var pålagt de kristne ejere. Det kan forklare den elendige tilstand, husene efterhånden befandt sig i, men det var en lovmæssig ret, som jøderne stod fast på, vel som deres sidste og eneste 'privilegium'. Til gengæld var jøderne underlagt den ufravigelige pligt at skulle deltage i de tvungne kristne gudstjenester i kirken Sant'Angelo in Pescheria. Udeblev man, kostede det en bøde på flere dages indtægt. Man fandt dog udveje ved for eksempel at lade, som om man sov, eller man stoppede ørerne til med voks. Det tilstedeværende pavelige politi vækkede dog 'de sovende' med en piskesnert hen over rækkerne, eller ørerne blev inspiceret. De tvungne prædikener stammede tilbage fra 1278, og der var nøjagtige forskrifter for deres gennemførelse. Om den romerske ghetto iøvrigt, se især Benocci, Fornari, Gregorovius og Schlossman i litteraturlisten.

¹⁸ Varriano, 1991, op. cit., 69-70.

¹⁹ Beskrivelsen er gengivet i sin helhed i Poul Carit Andersen: *Rom på Zoëgas tid 1783-1809*. Kbh., 1970, 194-196. Christian Gierlew foretog i årene 1801-1804 en rejse gennem Europa med forfatteren Jens Baggesen og fysikeren H.C. Ørsted. Han gjorde ophold i Rom 1803-1804. Jens Baggesen har beskrevet ghettoen i Frankfurt i "Jødegaden. Det christne Fadermord", en skildring, der som Gierlews indeholder en tydelig indignation over forholdene. Baggesens skildring indgår i rejseromanen *Labyrinten* (1792-93) og er desuden gengivet i Brøndsted, 2007, op. cit.

²⁰ Andersen, 1980, op. cit., 108-110.

²¹ H.C. Andersen har selv påført nederst: Tegnet i Rom af Ernst Meyer. Han har desuden nævnt tegningen i sin dagbog for 19. februar 1841.

²² Illustrationen er gengivet i Niels Oxenvad: *H.C. Andersen. Et liv i billeder*. Kbh., 1995, 104.

²³ Gengivet i Andersen, 1980, op. cit., 189. Allerede i sine tidlige værker har H.C. Andersen været optaget af jødiske emner. Hans debutbog *Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager i Aarene 1828 og 1829* er skrevet over temaet om den vandrende jøde. Senere skrev han digtet *Rabbi Meyer* (1847) og novellen *Jødepigen* (1856). Andersen havde selv oplevet jødefølgelserne i København 4. september 1819, da han ankom første gang til København. Begivenhederne har han skildret i romanen *Kun en Spillemand* fra 1837.

²⁴ Dietrichson, 1901 op.cit., 84 – citat.

²⁵ *Ibid.*, 104-105 – citat.

²⁶ *Ibid.*, 107 – citat.

²⁷ Goldschmidt, 1908-16, op. cit., 8 – citat.

²⁸ *Ibid.*, 14 – citat.

²⁹ Bergsøe, 1877, op. cit., 370 – citat.

³⁰ Ankerfeldt, 1970, op. cit., 140 – citat.

³¹ Varriano, 1991, op. cit., 71 – citat.

³² Ernst Meyers nære ven, maleren Friedrich Thöming (1802-73), der var født i Eckernförde, udførte i 1828 et maleri med titlen "Havbugten ved Napoli, i den forreste båd sidder Thorvaldsen og Thöming sammen med flere rejsende". Blandt de sidste "glauben wir den jungen Mann mit Brille als den aus Altona stammenden Maler Ernst Meyer identifizieren zu können". Se Ulrich Schulte-Wülwer: "Friedrich Thöming (1802-1873). Ein Malerleben in Italien". *Nordelbingen*, Band 67 (1998), 57-80. Maleriet befinder sig på Thorvaldsens Museum i København. Olie på lærred. 51 x 75,9 cm. Inv.nr. B295. Se *Künstlerleben in Rom*, 1992, op. cit., 119, hvor personerne i båden ses i 'nærbillede'.

³³ Thiele, 1917, op. cit., bd. 2, 104 – citat.

³⁴ Den førstnævnte af Ernst Meyers tegninger af Bertel Thorvaldsen er stadig i privat eje, men gengivet i C.F. Wilckens: *Thorvaldsens sidste år 1838-44*. Kbh., 1973, 198. Ernst Meyers gennemarbejdede tegning ejes nu af Thorvaldsens Museum.

³⁵ Se note 34: Wilckens, 1973, op. cit., 200-204.

³⁶ Dietrichson, 1901, op. cit., 110 – citat.

³⁷ Især grossererfamilien Puggaard havde under opholdet i Rom 1835-36 stor

fornøjelse af Ernst Meyers deltagelse i diverse fester og udflugter. Se Saabye, 1978, op. cit., 72-111.

³⁸ Schulte-Wülwer, 2000, op. cit., 80.

³⁹ Ud over de tyske kunstnere omgikkes Ernst Meyer også tyske og slesvigholstenske jøder, der var aktive i arbejdet for jødisk emancipation i Tyskland. Se Schulte-Wülwer, 2000, op. cit., 90-91.

⁴⁰ Goldschmidt, 1986, op. cit., 114 – citat.

⁴¹ Schulte-Wülwer, 2000, op. cit., 91.

⁴² Hartmann, 1993, op. cit., 40.

⁴³ Cervara-festen havde navn efter nogle særegne klippehuler, der lå uden for Rom, hvor især de tyske kunstnere samledes i en løssluppen forårsfest. Andre nationaliteter deltog også, heriblandt flere danskere. Både Ernst Meyer og H.W. Bissen deltog i 1825, som det kan ses i Dietrich Wilhelm Lindaus (1799-1862) akvarel "Tysk kunstnerfest ved Cervara" (1825). Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg. Akvarellen er gengivet i Jørnæs, 1992, op. cit., 143. På billedet ses Meyer og Lindau i en kærlig omfavelse som udtryk for et evigt broderskab. Cervara-festen er beskrevet i Friedrich Noack: *Deutsches Leben in Rom, 1700 Bis 1900*. Berlin, 1907. Paperback, Gloucester, 2010, 238-262.

⁴⁴ Schulte-Wülwer, 2000, op. cit., 90.

⁴⁵ Voss, 1976, op. cit., 211.

⁴⁶ Kunsthistorikeren N.L. Høyen var tidens mest fremtrædende kulturpersonlighed og anbefalede de unge kunstnere at male motiver fra det danske landskab eller fra Danmarks historie. Han mente, at kunsten skulle være 'national' for at opdrage det danske folk til at værdsætte dets egen fortid og Danmarks smukke natur.

Om maleren Constantin Hansens (1804-1880) forbehold over for Ernst Meyers tyske sindelag, se H.P. Rohde: *Danske kunstnere i Rom. Studier omkring et guldaldermaleri*. Kbh., 1982, 88-89.

⁴⁷ Thiele, 1917, op. cit., bd. 2, 177-178 – citat.

⁴⁸ Hartmann, 1993, op. cit., 125 – citat.

⁴⁹ Faaborg, 1923, op. cit., 70.

⁵⁰ Vermehren, 1984, op. cit., 100.

⁵¹ *Illustreret Tidende*, Nr. 74, 2 (24. februar 1861), 168.

⁵² *Ibid.*, 2000, op. cit., 92 – citat.

⁵³ Schulte-Wülwer, 2000, op. cit., 99.

⁵⁴ Inge-Lise & Steen Neergaard, 1998, op.cit., 26 – citat.

LITTERATUR

Abrahams, N.C.L.: *Meddelelser af mit Liv*. Kjøbenhavn, 1876.

Andersen, H.C.: *H.C. Andersens Rom. Dagbogsnotater og tegninger*. Noter ved Helge Topsøe-Jensen. Kbh., 1980.

Ankerfeldt, Carl: *Romernes Rom. Glimt af romersk særpræg og lokale traditioner*. Kbh., 1970

Benocci, Carla ed Enrico Guidoni (a cura di): *Il Ghetto*. Roma, 1993. (Atlante storico delle città italiane. Roma; 2).

"... gaden, det er mit Vatican"

- Bergsøe, Vilhelm: *Rom under Pius den Niende. Skizzer og Skildringer*. Kjøbenhavn, 1877.
- Bobé, Louis: *Rom og Danmark gennem Tiderne*. 3 bd. Kbh., 1935-42.
- Borchsenius, Poul: *Historien om de danske jøder*. Kbh., 1969.
- Brøndsted, Mogens (udg.): *Ahasverus. Jødiske elementer i dansk litteratur*. Red. af Maria Davidsen. Odense, 2007.
- Cartocci, Sergio: *Roma sparita. La Città Eterna un secolo fa negli acquarelli di Ettore Roesler Franz*. Roma, 1972.
- Dietrichson, Lorentz: *Svundne Tider. Af en Forfatters Ungdomserindringer*. [Bd. 3: Rom og Stockholm 1862-1872]. Kristiania, 1901.
- Elling, Christian: *Fra Sabinerbjergene. En Skitse af Genazzano*. Kbh., 1954.
- Faaborg, Th.: *Johan Frederik Nicolai Vermehren 1823/12.Maj/1923*. Kbh., 1923.
- Fornari, Salvatore: *La Roma del Ghetto*. Roma, 1984.
- Fotografernes Rom. Pius IX's tid. Fotografier 1846-78 fra danske og romerske samlinger*. Kbh., Thorvaldsens Museum, 1977.
- Galschiøt, M[artin]: *Skandinaver i Rom for halvhundred Aar siden*. Kbh., 1923.
- Gelfer-Jørgensen, Mirjam (red.): *Dansk jødisk kunst. Jøder i dansk kunst*. Kbh., 1999.
- Gelius, William: "Den gamle mand og hulen. Forslag til fortolkning af et genremotiv af Ernst Meyer på Thorvaldsens Museum". *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum*, 2001, 179-190.
- Goldschmidt, Meïr Aron: "Et Dagbogsblad fra Rom – Titusbuen". Publ. i *Nord og Syd*, 1849.
- Goldschmidt, Meïr Aron: *Dagbøger*. Udgivet af Kenneth H. Ober. 2 bd. Kbh., 1987.
- Goldschmidt, Meïr Aron: *En jøde*. Kbh., 1986. [Kbh., 1844]
- Goldschmidt, M[cir]: *Udvalgte Skrifter. Romaner, Fortællinger og Skildringer*. Tekstrevision ved Julius Salomon. 6 bd. [Kbh.], 1908-16. [Bd. 3, s. 7-31: Ghetto. 1865].
- Gregorovius, Ferdinand: *Der Ghetto und die Juden in Rom*. Mit einem Geleitwort von Leo Baeck. Berlin, 1935.
- Hartmann, Sys: *I sydens land. Ludvig Bødtscher i Rom*. Kbh., 1993.
- Helsted, Dyveke, Eva Henschen og Bjarne Jørnæs (red.): *C.W. Eckersberg i Rom 1813-16*. Kbh., Thorvaldsens Museum, 1983.
- Illustreret Tidende*. Nr. 74. Kjøbenhavn, den 24. Februar 1861, 167-168: Ernst Meyer.
- Johansson, Ejner: *De danske malere i München. Et ukendt kapitel i dansk guldalderkunst*. Kbh., 1997.
- Jørnæs, Bjarne, Torben Melander og Stig Miss (red.): *Kunst og liv i Thorvaldsens Rom*. Kbh., Thorvaldsens Museum, 1992.
- Künstlerleben in Rom. Bertel Thorvaldsen (1770-1844). Die dänische Bildhauer und seine deutschen Freunde*. Bearbeitet von Ursula Peters [et al.]. [Ausstellungskatalog]. Nürnberg, 1992.
- Neergaard, Inge-Lise & Steen: *Vi kom fra Danmark. Danske gravsteder på Den Ikke-katolske Kirkegård i Rom*. Greve, 1998.
- Olsen, Harald Peter: *Roma com'era nei dipinti degli artisti danesi dell'Ottocento*. Roma, 1985.
- Pugliese, Antonia: "Un "portichetto antico opera del secolo XIII esistente al vicolo dell'Agnello ai Monti" nei disegni del pittore danese Ernst Meyer". *Analecta romana instituti danici*. Bd. 27 (2001), 169-178.
- Ritzau, Tue og Karen Ascani (red.): *Rom er et fortryllet bur. Den gyldne epoke for skandinaviske kunstnere i Rom*. Kbh., 1982.
- Rossetti, Bartolomeo: *La Roma di Bartolomeo Pinelli. Una città e il suo popolo attraverso feste, mestieri, ambienti e personaggi caratteristici nelle più belle incisioni del pittore de Trastevere*. Roma, 1981.
- Saabye, Marianne: "Puggaardske Studier. En grossererfamilie i Rom 1835-1836". *Meddelelser fra Thorvaldsens Museum*, 1978, 72-111.
- Schlossman, Sonia: "Ghettoen i Rom". *Sfinx*, nr. 4 (2004), 155-158.
- Schlossman, Sonia: "Den judiska historien i Rom". *Romborison*, 2001, 5-13.
- Schulte-Wülwer, Ulrich: "Ernst Meyer (1797-1861). Ein Maler des italienischen Volksleben". *Nordelbingen*. Band 69 (2000), 61-104.
- Schulte-Wülwer, Ulrich: *Sehnsucht nach Arkadien. Schleswig-Holsteinische Künstler in Italien*. Heide, 2009.
- Testa, Martha: *Johan Bravo. En skandinav i Rom*. Lyngø, 1993.
- Thiele, J[ust] M[athias]: *Af mit Livs Aarbøger*. Udg. ved Carl Dumreicher. 2 bd. Kbh., 1917.
- Varriano, John: *Rome. A literary Companion*. London, 1991.
- Vermehren, J.F.N.: *Breve og erindringer*. Udgivet af Jørgen Gustav Vermehren. Kbh., 1984.
- Voss, Knud: *Guldaldermalerne og deres billeder på Statens Museum for Kunst*. [Kbh.], 1976.

"... gaden, det er mit Vatican"

Christian X og jøderne

Hovedrolleindehavere i dansk krigspropaganda

Af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Det siges, at sandheden altid er det første offer i enhver krig. Krige, store såvel som små, avler som bekendt mange myter, og megen uhyrlighed kan begås i en krig, uden at den bliver opdaget før end det er for sent. Sandhedsfordrejning har længe været en vigtig del i propagandaen i en krig. Nogle definerer propagandaen som en "kunst", selvom den ikke er en hyldest til sandheden. Andre definerer propaganda som en form for kommunikation, hvorved man bevidst stiler mod at have indflydelse på en befolkning i en given sag eller situation. Med tiden har ordet først og fremmest fået negativ betydning. Nok fordi man hurtigt har fornemmet, at propaganda var forenelig med usandheder. Ordet blev først lanceret af den katolske kirke, som var overbevist om at dens propaganda var sandheden.

Propaganda har det nemlig også ofte med at blive til "sandheder", og noget tyder på, at verdenshistoriens største propagandamestre tror, eller ender med at tro på det som de agiterer for, uanset hvor løgnagtigt det end måtte forekomme mere kritiske hjerner. Propaganda huskes bedst i den billedlige form, men den mundtlige og skriftlige har nok altid været lige så virkningsfuld. Hvis Julius Cæsar havde kunnet kommunikere med Gallerne, eller de havde kunnet læse, ville han sikkert have inkorporeret propaganda i sin krigsførelse. Romerne, f.eks. Cicero, forstod rygtets magt, "Fama est ..." eller "det siges, at ...". Harald Blåtand, en hovedskikkelse i Danmarkshistoriens nok mest ufredelige tid, var tilsyneladende en glimrende propagandist og PR-mester, selvom Jellingestenene i dag forekommer at være et noget "tungt" format for politisk fiksfakseri og spind.

Siden internettets fagre nye verden indtraf for alvor, kort tid efter at stalinismens sandhedsafskærmende mure, fulde af propaganda, faldt, har propaganda og krigsløgne måske aldrig haft bedre tider. Hvis man ikke er på internettet, har man tabt krigen. Men man kan også tabe krigen, dersom man tror på alt det, man støder på i den virtuelle verden. Dette ved bin Laden, såvel som præsident Barack Obama. Hvis man er på nettet, er det sandsynligt, at man hver dag udsættes for utallige propagandaforsøg. Der er krig i cyberspace. Det afhænger meget af individet, men masserne kan stadig lade sig rive med af en lille, dødgiftig historie, lanceret af en journalist med en politiker, eller terrorist, i maven, som af en eller anden grund vil have indflydelse på nyhedernes og verdens gang. Men internettet giver os også bedre muligheder end tidligere for at afsløre ondsindet propaganda og beskidte krige.

Dengang Danmark var besat, var befolkningen udsat for heftig propaganda fra besættelsesmagten og dens lakajer. I de allieredes verden fik befolkningen derimod et negativt indtryk af Danmark, uden at der blev propageret nævneværdigt mod den lille besatte nation. Man var simpelt hen ikke imponeret over danskernes indsats mod nazisterne i 1940. Denne negative slagside i opfattelsen af fædrelandet var der nogle eksild danskere som ville råde bod på. Blandt dem var der en lille elite af skarp-sindige propagandister, som skabte mange historier for at forbedre deres moderlands image i den frie, allierede verden. I dag er de fleste af disse fortællinger glemt, men i ny og næ genoplives en af disse historier, den behagelige og den åh så opbyggelige

fortælling om kong Christian X og hans påståede brug af den gule davidsstjerne under anden verdenskrig. I juni 2001 ønskede nogle medlemmer af Repræsentanternes Hus i USAs kongres at mindes kong Christian X og hans morgenrideture gennem Københavns gader iført et gult armbind, som det hed i den version. Denne genoplivning af myten i 2001, var foranlediget af at det tidligere Talebanterrorstyre i Afghanistan ville beordre landets hinduer og andre til at bære et gult tegn på deres tøj for at skelne dem fra muslimer.¹

Som mange danskere ved, er historien om kongen og stjernen en skrøne. Normalt afvises den som ren fiktion, som menes at være blevet sat i omløb efter at flertallet af danske jøder slap væk, eller blev reddet til Sverige i 1943.² Selvom ingen rigtig vidste, hvornår historien først kom i omløb, har det også vist sig umuligt at lægge denne myte til hvile. Måske er det heller ikke så vigtigt. Men historisk er den ikke korrekt.

Exodus

Måske er den vigtigste årsag til mytens sejlivede, at den blev fremstillet i den verdenskendte roman *Exodus* (1958) af Leon Uris, som blev filmatiseret i 1960. Om bord på filmens *Exodus*, var Karen Hansen Clement, en ung dansk-jødisk pige, spillet af den britiske skuespillerinde Valerie Jill Haworth (fig. 1). Hun tager primært med skibet for at lede efter sin far, som hun er blevet adskilt fra under krigen. Hun har denne monolog fra bogen i en kortere udgave i filmen:

Fra den tyske besættelsesmagts hovedkvarter på Hotel D'Angleterre kom der et påbud: ALLE JØDER SKAL BÆRE ET GULT ARMBIND MED DAVIDSSTJERNEN. Den følgende nat udsendte modstandsbevægelsen et budskab til alle danskere. På Amalienborg Slot har kong Christian givet det følgende svar til den tyske kommando om at jøderne skal bære Davidsstjernen. Kongen har sagt at alle danske er lige. Selv vil han bære den første Davidsstjerne og han forventer, at alle loyale danskere gør det samme. Den næste dag i København, bar næsten

Fig. 1. Salvatore Mineo og Jill Haworth som henholdsvis Dov Landau og den lille jødiske Karen Hansen fra Danmark i Otto Premingers filmatisering af *Exodus* fra 1960. Karen Hansen var gråbåret i filmen til trods for skuespillerindens kun 15 år. I filmen finder hun til sidst sin far, som har mistet hukommelsen, og de slår sig ned i en kibbutz, hvor hun senere bliver myrdet af araberne. Billedet stammer fra pariserbladet *Match* fra december 1960.

hele befolkningen armbind med Davidsstjerne. Den efterfølgende dag tilbagekaldte tyskerne ordren.³

Historien i 1943

Versioner af historien om kongen med jødestjernen kom for alvor i omløb i oktober 1943. Blandt andet i en artikel som den danske minister (ambassadøren) i USA, offentliggjorde gennem *Independent Jewish Press Services Inc.* Den blev bragt i sin helhed eller forkortet i en række amerikanske dagblade og ugemagasiner i 1943. *The Jewish Ledger* i Springfield Massachusetts, publicerede artiklen allerede den 12. oktober 1943. Ambassadør Henrik von

Kauffmann, som i disse år brugte den forfranskede version af sit navn, Henrik *de* Kauffmann, skrev: *Man kender tilfælde af kong Christian den Tien-des kompromiløse måde og værdige holdning overfor den tyske aggressor. Et af disse instanser var kongens reaktion da nazisterne insisterede på at indføre deres antisemitiske foranstaltninger i Danmark. Ved én lejlighed var hans svar til tyskerne: "Vi danskere mener ikke at vi er ringere end jøderne og derfor har vi ikke noget jødisk problem i Danmark" ... Og senest efter indførelsen af det tyske militære diktatur i Danmark og deres oprunding af danske jøder, rapporteres der, at kongen har erklæret: "Hvis jøderne i Danmark bliver forpligtet til at bære et gult mærke, vil jeg og kongehuset også bære det tegn på udmærkelse".⁴*

Historien nåede hurtigt over Atlanten: Den 13. oktober 1943 rapporterede London-bladet *Evening Standard*:

En edel stemme lyder fra det nazi-besatte Danmark, en stemme af tolerance og trodsighed, samt troen på menneskeheden. "Hvis tyskerne vil indføre den gule stjerne for jøder i Danmark", oplyser [kong] Christian, "vil jeg og hele min familie bære den som et tegn på den højeste udmærkelse"... ... Kong Christians ord er ikke tomme. Hans modige trods er udtryk for en opfordring til bevidsthed om at menneskeheden ikke længere skal nedbrydes og at forbrydelser ikke længere skal begås med falske raceteorier og ond tro. De jøder, der døde i Warszawa, da de til sidste mand bekæmpede de pansrede nazister, omdannede ghettoen til en fæstning. Nu laver Danmarks konge den gule stjerne om til en flamme."⁵

The American Jewish Committee's Bulletin, Reviews of the Yiddish Press No 14 af 15. oktober 1943 berettede om den store interesse som jiddisch-pressen i USA viste redningen af de danske jøder: Man lagde særlig mærke til den meddelelse som var blevet givet til Stockholm, at kong Christian af Danmark, da han blev underrettet om tyskernes hensigt at tvinge alle tilbageværende danske jøder til at bære en gul Davidsstjerne på ærmet, havde sagt:

"Hvis tyskerne vil indføre den gule Davidsstjerne i Danmark, vil jeg og hele min familie bære det som et tegn på den højeste udmærkelse".⁶

Ud fra de ovenstående citater er det klart, at historien allerede var velkendt på begge sider af Atlanten i begyndelsen af oktober 1943. Dette betyder, at myten kan have været sat i omløb under eller umiddelbart efter redningen af størstedelen af det jødiske samfund i Danmark i 1943. Men det var nu alligevel ikke tilfældet. Hvornår blev myten så først skabt og lanceret?

Mytens ophav

Allerede i 1942 var historien om kongen og den gule jødestjerne i omløb. Den 4. september 1942 publicerede *The Jewish Telegraphic Agency* i London den følgende nyhed, som vakte stor opmærksomhed: *Den fulde historie om den rolle som kong Christian af Danmark spillede, da den danske regering afviste det tyske krav om indførelsen af anti-jødisk lovgivning i Danmark, har netop nået den herværende kreds af de frie danskere fra en pålidelig kilde. Ifølge denne rapportering, har kongen, da han erfarede at anti-jødiske foranstaltninger truede, sagt: "Der er intet jødisk spørgsmål i dette land. Der er kun mit folk" Da kongen fik at vide, at tyskerne ville presse på for indførelsen af det gule mærke for jøder, erklærede han: "Når dette sker, skal jeg bære den gule stjerne på min uniform i det offentlige og jeg skal få hele hoffet til at følge mit eksempel."⁷*

Det er tidligere blevet hævdet, at kilden til myten var en karikatur, som blev publiceret i en svensk avis i 1942.⁸ Den 15. maj 1942 rapporterede *The Danish Listening Post* om sådan en karikatur uden at nævne hvilken avis den blev bragt i.⁹ En karikatur blev bragt i en svensk avis som havde tæt samarbejde med *The Danish Listening Post*.

Den blev dog ikke offentliggjort i nogen allierede aviser, og dermed aldrig kendt ud over Sverige. Men historien og myten om kongen og stjernen var nu godt på vej. Den pågældende karikatur blev tegnet

Fig. 2. En karikatur, som blev bragt i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 10. januar 1942. Den forestiller Thorvald Stauning og Christian X, der foreslår at danskerne skal gå med gule stjerner. Den 10. september 1941 foreslog kongen efter sigende brugen af Davidsstjernen for alle i Danmark som reaktion på eventuelle krav fra den tyske besættelsesmagt om aktioner over for de danske jøder. Det gjorde han i samtale med Vilhelm Buhl, ni dage før en lov om de gule stjerner trådte i kraft i Tyskland og flere af de besatte lande – dog ikke i Danmark. Rigsarkivet ville i 2010 ikke fremme en ansøgning til kongehusets kabinetssekretariat, om tilladelse til at bringe et billede af kongens dagbogsindførelse med den meget tidlige omtale af jødestjernen som kongen kom med i 1941.

af den norske karikaturtegner Ragnald Blix, som brugte pseudonymet Stig Höök. Han virkede det meste af sit liv i Danmark, men under besættelsen boede han i Göteborg. Tegningen blev bragt den 10. januar 1942 i Göteborgs Handels- og Sjöfartstidning, hvis chefredaktør var Torgny Karl Segerstedt, en af Sveriges mest fremtrædende antinazister. Avisen var en af de få, i det neutrale Sverige, som viste standpunkt mod nazismen. Karikaturen viser statsminister Stauning og Christian X. Stauning siger til kongen: "Hvad ska vi göra, Ers Majestät, om Scavenius genomdriver att också våra Judar ska gå med gula Stjärnor?" Kongen svarer: "Da får vi väl alla gå med gula Stjärnor". Denne tekst var næ-

sten et ordret referat af finansminister Vilhelm Buhlog kong Christian samtale, som kongen refererede til den 10. september 1941. Buhl var stedfortræder for Stauning på dette møde: "Naar man saa den umenneskelige Behandling, Jøderne var Genstand for ikke blot i Tyskland, men ogsaa i de besatte Lande, begyndte man at være ængstelig for, at Kravet ogsaa en Gang blev stillet os, men det maatte vi pure afvise som følge af disses Retsstilling inden for Grundloven. Jeg udtalte, at jeg heller ikke vilde gaa med til et saadant Krav overfor danske Statsborgere. Hvis et saadant Krav rejstes, imødegik vi det bedst ved at vi alle anlagde "Davidsstjernen". Finansministeren indskød, at det var jo altid en Udvej."

Denne samtale blev først publiceret i Knud J.V. Jespersens store værk, Rytterkongen, i 2007, uden at Jespersen forklarer, hvorledes noter som kongen skrev i september 1941 kunne give anledning til en bladtegning i Sverige. Det forklare Jespersen blot med at Buhl skulle være ophavsmanden til rytget.¹⁰ – Men hvornår var Buhl i Sverige for at give Blix ideen?

Det er også bemærkelsesværdigt, at dekretet (*Polizeiforordnung*) om brugen af jødestjernen tilsyneladende var kendt af kong Christian allerede den 10. september 1941. Det blev først signeret af indenrigsminister Reinhard Heydrich den 1. september 1941, og trådte ikke i kraft før end 19. september 1941.¹¹ Efterretningerne som nåede det danske hof, var tilsyneladende bedre end de oplysninger som den allierede presse modtog i september 1941. Men Kongen talte muligvis mere generelt om Davidstjernen som et religiøst symbol – med en mand, Vilhelm Buhl, som sad i en regering som i 1940 og 1941 udviste statsløse jøder til den visse død – og det efter visse forskeres skøn med det argument at de ca. 1500 flygtninge i Danmark udgjorde et nationaløkonomisk problem. Kunne Buhl have været særligt positivt stillet overfor ideen om Davidstjernen, når regeringen han sad i på samme tidspunkt var ansvarlig for deportationer af de svageste blandt flygtningene i Danmark? Christian X modtog uden tvivl viden om udvisninger af jøder fra Danmark, eftersom nogle af de udvistes værger og familie kontaktede kongehuset og kom i audiens hos kongen.¹²

Rigsarkivet har desværre ikke kunnet eller villet, imødekomme forfatterens ønske om at få et foto af kong Christian Xs notat fra 10. september 1941 til at illustrere denne artikel, selvom brevet allerede er citeret i litteraturen. Rigsarkivets konsulent har i et brev af 6.9. 2010 oplyst: ”Jeg kan oplyse, at i overensstemmelse med hidtidig praksis i forbindelse med spørgsmål om tilladelse til benyttelse af kongehusets private arkiver finder jeg ikke at kunne fremme ansøgningen ved at forelægge den for Hendes Majestæt Dronningens kabinetssekretær, som foreligger, da et

illustrationsformål i sig selv ikke falder ind under de kriterier, der eventuelt kan betinge en imødekomme”. Dette er en yders besynderlig og ubegrundet besvarelse, eftersom citatet er publiceret og billeder fra Kongens dagbog er trykt i bogen Rytterkongen af kongelig ordenshistoriograf Knud J.V. Jespersen.

Uanset Rigsarkivets frygt for at publicere kong Christian Xs solidaritetsbemærkning fra 1941 i faksimile i Selskabet for Dansk Jødisk Histories årsskrift i 2010, så tyder alt på en eksil-dansk samt rent skandinavisk oprindelse for eventyret om kongen, der ville bære den gule stjerne for at beskytte sine jøder. Eventyret udviklede sig senere til historien om kongen, der red rundt i København og stolt bar den gule stjerne på sin uniform eller et gult armbind. Historien havde således ikke sit ophav blandt amerikanerne eller taknemmelige, amerikanske ”østkystjøder”, sådan som nogle har argumenteret. Denne historie dukkede første gang op mindst halvandet år før redningen af de danske jøder til Sverige i 1943 og blev således ikke udløst af redningen, i modsætning til hvad mange tror.

Hvorfor denne historie?

Fortællingen om kongen og jødestjernen var ikke blot et eventyr, som kan blive analyseret som folkesagn eller en såkaldt ”urban myth”.¹³ Den var derimod en del af nøje planlagt propaganda for at forbedre Danmarks image.

Der fandtes mennesker, der bevidst satte denne historie og lignende påfund i omløb, i den tro at de ville blive gavnlige for Danmarks interesser i udlandet. Historien kan ses som en reaktion på den kritik, Danmark havde modtaget i de allieredes presse mellem 1940 og 1943. Kong Christian var, fordi man noget naivt mente der var enevælde i Danmark, fejlagtigt anklaget. Han blev gjort til symbolet for den manglende danske modstand mod den tyske invasion af Danmark den 9. april 1940. Dette kan illustreres med et eksempel. I 1942 bragte *The Washington Post* en illustreret quiz om krigens ”ofre”. Man spurgte ironisk læseren om at

6 SEP 1942

DANISH KING'S REACTION TO GERMAN DEMAND FOR ANTI-JEWISH LEGISLATION IN DENMARK; SWISS GERIANS BY PAYING CEREMONIAL VISIT TO SYNAGOGUE.

London, Sept. 4th. (Jewish Telegraphic Agency).
The full story of the part played by King Christian of Denmark when the Danish Government rejected the German demand for the introduction of an anti-Jewish legislation in Denmark, has just reached Free Danish circles here from a reliable source.
According to this report the King, when he learned that anti-Jewish measures were threatened said: "There is no Jewish question in this country. There is only my people." A few days later it came to the knowledge of the King that there was to be a special celebration in the synagogue, and he immediately informed the Chief Rabbi that he would be present. The King arrived with a Sovereign's escort and attended the ceremony to the open dismay of the Germans.
When the King was told that the Germans were going to press for the introduction of the Yellow Badge for Jews, he declared: "When this happens I shall wear the Yellow Star on my uniform in public and I shall order the entire Royal Household to follow my example."

Fig. 3. Nyhedstelegrammet fra *The Jewish Telegraphic Agency* af 4. september 1942. Dokumentet findes i *Wiener Library* i London.

skrive navnet på ofrene under billeder af nogle stats-overhoveder i Europa. Under et billede af Christian X stod der, at han var lederen af det land, som ikke havde ydet nogen væbnet kamp mod nazisterne. Dette dårlige ry skulle korrigeres og det er sandsynligt, at den populære konge, sammen med de danske jøder, blev brugt som instrumenter i hænderne på danskere, som ville forbedre Danmarks blakkede image. Historien om kongen som bar jødestjernen, blev efter al sandsynlighed skabt for at få goodwill i Amerika.

Folkene bag noget af den førnævnte og efterfølgende meget succesfulde propaganda, var dem der arbejdede for gruppen *Friends of Danish Freedom and Democracy*, som blev stiftet i New York i 1940. Blandt disse var Caspar Henrik Wolffsen Hasselriis (1881-1973). Hasselriis kom som ung til USA fra Skive og havde haft succes i skadedyrsbekæmpelsesbranchen i New York. Han var også en dygtig iscenesætter og festløve, skrev klummer under pseudonymet Henrik Cass og var kendt i USA som "Mr. Denmark". Han var en nøgleskikkelse i alle danske foreninger i USA under krigen: *National America Denmark Association*, *America Denmark Relief Inc.*, *Free Denmark Inc.* og senere *Friends of Denmark Inc.* Han stiftede *The Danish Luncheon*

Club sammen med skibsredder Hans Isbrandtsen og andre og de havde tætte forbindelser til Max Henius (1859 -1935), den jødiske stifter af Rebild-festerne i Rold Skov. Under krigen var Hasselriis også drivkraften bag nyhedsbrevet og bladet *The Danish Listening Post*, som blev redigeret af forfatteren Signe Toksvig (1891-1983). Hun havde måske den største forfattererfaring blandt *Friends of Danish Freedom and Democracys* medlemmer. Hun var blandt meget andet en garvet eventyrforfatter. I 1928 skrev hun således eventyret "*The Devil's Martyr*" for *Weird Tales*, *The Unique Magazine*.¹⁴

Allerede i 1940 fik Hasselriis og hans medarbejdere Edward L. Berneys (1890-1995) (fig. 6), ansat som konsulent for *Friends of Danish Freedom and Democracy*. Berneys, der var nevø til Sigmund Freud, blev kendt som "The Father of Public Relations and Spin". Han var aktiv i den branche helt til sin død. Som 100 år gammel var han stadig rådgiver ved kampagner, i og for USA.

Historier til alle lejligheder

Kong Christian X og de danske jøder var også de centrale skikkelser i andre fabrikerede nyheder bragt på bane af danske organisationer i USA og Storbritannien i perioden 1941 til 1943. "Det jødiske spørgsmål" i Danmark blev rejst ved flere lejligheder af tyskerne i 1941. Det danske svar var bestemt og fast.

Den 25. november 1941, da udenrigsminister Erik Scavenius besøgte Berlin, mødtes han med Hermann Göring. Göring sagde, at Danmark i længden ikke kunne undgå at løse "det jødiske spørgsmål". Scavenius svarede efter sigende: "Der er intet jødisk spørgsmål i Danmark". Den danske regering, såvel som de fleste medlemmer af det danske parlament, bakkede op om dette standpunkt.¹⁵

Til trods for dette faste proklamerede danske standpunkt, rygtedes det ikke ud til danske grupper i eksil. Den følgende nyhed fra januar 1942, om at anti-jødiske forholdsregler var blevet accepteret af

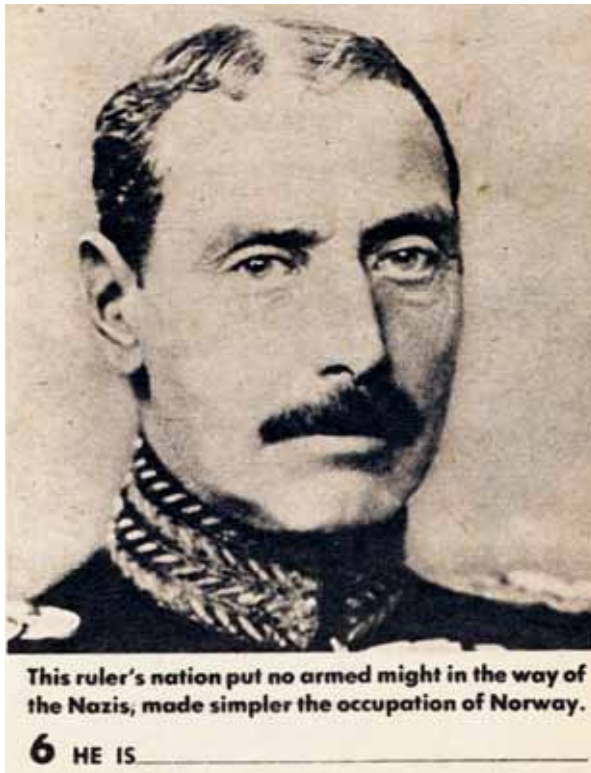

Fig. 4. Dette billede blev bragt i en quiz, som blev publiceret i *Washington Post* den 22. november 1942. Den ironiske quiz indeholdt syv andre portrætter af andre "ofre" for nazismen i Europa.¹⁶

den danske regering, kom i omløb. *The Daily Telegraph* bragte et fabrikeret nyhedstelegram fra "en speciel korrespondent", der rapporterede, at kong Christian X havde truet med at abdicere, hvis aktioner blev foretaget mod jøderne. Der er ingen sandhed i dette nyhedstelegram, og det burde snarere opfattes som en politisk proklamation eller en ønsketænkning:

DANSK konge abdicerer muligvis Anti-jødiske trusler.

Af en særlig korrespondent Ifølge nyheder fra London fra skandinaviske kilder, har kong Christian af Danmark truet med at abdicere grundet tysk insistensen på, at Danmark vedtager anti-jødiske love. Kong Christians trussel kom sidste lørdag som et klimaks på en lang række politiske manøvrer blandt tre pronazistiske medlemmer af den danske rege-

ring og deres tyske bagmænd. Problemet begyndte, da den anti-jødiske lovgivning blev udarbejdet for regeringen af udenrigsminister Erik Scavenius, trafikminister Gunnar Larsen, som i øvrigt er leder af Portland Cement Fabrikkerne, og justitsminister T.H. Jacobsen¹⁷,

På et ministermøde torsdag, blev deres forslag afvist af andre ministre og statsministeren, M.[sic] Stauning, og de nægtede at forelægge det for kongen.

Da Scavenius efterfølgende henvendte sig til kongen og bad om at han underkendte regeringens beslutning, nægtede kongen at gøre det og oplyste, at han ville godkende de forslag, som havde modtaget parlamentets enstemmige støtte.

De pronazistiske ministre fremlagde derefter forslaget i et særligt udvalg, som afviste dem med enstemmighed i lørdags. Tyskerne forlangte herefter, at loven omgående skulle blive vedtaget. Det var ved den lejlighed at kongen meddelte, at han ville abdicere hvis de blev ved med disse krav og fremtvinge deres accept. Det vides ikke, om tyskerne har bakket. Hvis de fremturer med deres krav, kan kongens afgang forventes inden for et par dage.¹⁸

Efter at denne usande historie om en forestående abdicering blev lanceret af historiesmedene, nåede en lignende historie med små løgne Udenrigsministeriet i London via Lissabon i første del af 1943, hvilket viser, at fortællinger om den danske konge og de danske jøder allerede havde en stor udbredelse:

Politisk Memorandum Danmark nr. 1 til P.I.D. fra Mr. Ridley Prentice (Lissabon), 4. jan. 1943.

Danske jøder

For seks måneder siden indførte tyskerne Nürnberg lovene mod jøderne [i Danmark]. Kongen gik personligt til synagogen¹⁹ i København, hvor der var en officiel ceremoni. Det var en begivenhed uden præcedens i Danmark, og senere trak tyskerne Nürnberg dekretet tilbage for så vidt angår Danmark.

En efterretningsofficer i det britiske udenrigsministerium skrev en kommentar til dette memorandum:

Fig. 5. Caspar Hasselriis på sit kontor i New York.
Foto fra Niels Gyrstings samling.

Jeg ville ikke tillægge denne informant særlig stor troværdighed. Erklæringen i paragr. 4, om at Tyskerne har introduceret anti-jødiske love er ukorrekt. De har kun truet med at gøre det. Mr. Clarke. 19/1 1943.²⁰

Andre var lige så skeptiske. De følgende bemærkninger findes i et notat, Politisk efterretning om Danmark for 1942, skrevet af en Hr. Gallop d. 2. februar 1943:

... Foreslået Anti-semitiske Lovgivning.

5. 1942 [sic] gik ud fulgt af påtrængende rygter om, at foranstaltningerne var ved at blive truffet mod jøderne. Det er en fastslået kendsgerning, at lovgivningen om de antisemitiske foranstaltninger var blevet udarbejdet til fremtidig brug af den pro-nazistiske advokat M. Popp-Madsen²¹, men rapporter fra Sverige som tydede på, at sagen havde fulgt tilsvarende kurs som Anti-Komintern-pagten (dog vedrørende et andet emne) var næsten helt sikkert fejlagtige, og deres inddragelse i den danske udsendelse på BBC gjorde, at den høje anseelse af den danske udsendelse på BBC i Danmark led skade ...²²

Internering af jøder i Danmark

Den mest ondartede historie om de danske jøder, som repræsentanter for danske interesser i udlandet forsøgte at lancere i den allierede presse, var historien om de danske jøder, der efter sigende selv kontaktede kong Christian X og bad ham om at internere dem i en koncentrationslejr. Den blev bragt allerede i februar 1942:

DANSKE JØDERS PATRIOTISKE TILBUD OM AT MINDSKE LANDETS PROBLEMER

New York , 8. februar [1942]. (Jewish Telegraphic Agency). Det rapporteres, at Danmarks jødiske befolkning, som tæller mere end 5000 mennesker, har bedt [kong] Christian om internering i en dansk koncentrationslejr som en foranstaltning for at forebygge den tyske besættelsesmagts eventuelle deportationer af dem. The National America Denmark Association, som tillægger rapporten en "autoritativ kilde," sagde, at kong Christian havde afvist forslaget som værende uforeneligt med Danmarks tradition for religiøs frihed. Anmodningen fra de danske

*jøder, i form af et andragende, blev præsenteret for kongen af lederne af det jødiske samfund. Andragendet lød således: "Vi er altid blevet godt behandlet i dette land, og vi forstår, at vores tilstedeværelse er et af problemerne mellem Dem og den tyske regering. Hvis vi kan gøre tingene nemmere for Dem ved at blive interneret, bedes De internere os."*²³

Historier som denne kan kun affødes af den traditionelle anskuelse af jøderne som "et problem".²⁴ Måske har forfatteren til denne historie kendt til den danske interneringslejr i Horserød. Lejren som allerede fungerede som fangelejr under første verdenskrig, fungerede i 1940-41 som et fængsel for 71 flygtninge, som blev taget til fange af de danske myndigheder med henblik på at udlevere dem til besættelsesmagten. Mange af de internerede blev senere udleveret til Tyskland i august 1941.²⁵

Blandt fangerne i Horserød i 1940-41, som blev holdt der efter ordre fra Statsadvokaten for Særlige Anliggender samt af Rigspolitiet, var 14 jødiske flygtninge. De danske myndigheder kontaktede i maj 1940 den tyske besættelsesmagt for at indlede forhandlinger om udvisninger af flygtninge, som de danske myndigheder ville komme af med. Fangerne i Horserød var blandt dem som de danske myndigheder bad tyskernes Sicherheitsdienst (Gestapo) om at tage tilbage til Tyskland. I begyndelsen afviste tyskerne alle sådanne ønsker.²⁶

Ingen af de jødiske flygtninge, der blev holdt i Horserødlejren i 1940-1941 blev udvist til Tyskland i august 1941 sammen med tyske socialister.²⁷ Dette skyldtes ikke foranstaltninger truffet af danske embedsmænd og jødiske organisationer, sådan som det er blevet hævdet. Uden at modtage noget krav eller anmodninger fra tyskerne til udvisningen af fangerne i Horserød, havde det danske justitsministerium allerede i slutningen af juli 1941 udarbejdet og underskrevet udvisningsordrer for de fleste af de jødiske fanger i Horserød 1940-41.²⁸ Med undtagelse af én, der var flygtet i en robåd til Sverige og en anden, der begik selvmord på grund af hans frygt

Fig. 6. Edward L. Bernays (1890-1995).

for endnu en gang at blive arresteret af de danske myndigheder, blev de fleste af de jødiske fanger, der blev frigivet fra Horserødlejren i 1940-41, igen arresteret i juli 1941 af det danske politi og varetægtsfængslet, mens det danske justitsministerium ventede på tyskernes beslutning om, hvornår deportationerne kunne finde sted. Men tyskerne nægtede på det bestemteste at acceptere andre fanger fra Horserødlejren end de tyske politiske aktivister. Efter krigen forklarede embedsmænd, der havde haft ansvar for fængslingen af flygtninge i Horserød i 1940-41, med stolthed den danske offentlighed, at formålet med interneringerne skam havde været at beskytte flygtningene fra tyskerne.²⁹

Pressemeddelelsen fra 1942 som meddelte, at de danske jøder ønskede at ofre sig for at forbedre forholdet mellem Danmark og Tyskland er tankevækkende af en yderligere grund. Den 29. september 1943 kontaktede lederen af Dansk Røde Kors, Helmer Rosting, den rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best, og foreslog en skummel handel. Han foreslog internering af de danske jøder for at sikre

Fig. 7. Virkeligheden i Horserød / Danmark. Jødiske fanger stillet op for fotografen i Horserød i 1943. Billedet stammer fra en smalfilm, som først dukkede op for nylig i forbindelse med en undersøgelse af SS-manden Søren Kams mulige andel i jødeaktionen i 1943. Filmen blev taget af nazisten Poul Hennig, der var brændende antisemit, og som var direkte involveret i tyveriet af Det Mosaiske Troessamfunds medlemsprotokoller i 1943. Ofrene for Samarbejdspolitikken kan endnu ikke vises frem. Maskeringen skyldes et påbud fra Landsarkivaren, med henvisning til arkivloven. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster & Bornholm: Københavns Nordre Birks Politi: XII:e: Straffeakt nr. 3379. B.

en gradvis frigivelse af de danske soldater, som tyskerne havde taget til fange. Jøderne skulle bruges som gidsler i en byttehandel – en afpresning. Udenrigsminister von Ribbentrop afviste denne plan.³⁰

Også i september 1943 blev en lignende plan for internering af jøderne i Danmark foreslået på et møde i Udenrigsministeriet i København. I det tilfælde var det angiveligt for at forhindre den forestående deportation af jøderne fra Danmark. Formanden for Det Mosaiske Troessamfund, C.B. Henriques beskrev det på den følgende måde:

Da jeg tog hjem, blev jeg kaldt til Udenrigsministeriet for at deltage i departementschefernes møde. Alle departementschefer var mødt og desuden kongens kabinetssekretær. Man drøftede situationen,

men vidste i virkeligheden ikke, hvad man skulle gøre. En departementschef omtalte muligheden af en forhandling med tyskerne om en internering af de danske jøder, så de blev i Danmark, men stemningen – særlig hos kabinetssekretæren – var imod at optage nogen som helst forhandling med tyskerne, man skulle derimod lægge vægten på protester, således at man kunne se, at befolkningen reagerede voldsomt mod forfølgelsen. Kabinetssekretæren foreslog mig at tage til kongen, men jeg mente, at det var vanskeligt og ville bringe kongen i forlegenhed, da han jo på sin vis var interneret. Kabinetssekretæren lovede så selv at tage til kongen, idet han var sikker på, at kongen ville nedlægge protest. Mødet endte for så vidt resultatløst, som man ikke vidste, hvad man

Fig. 8 . United Nations FACTS fra 1943. Propagandaplakat udarbejdet af Friends of Danish Freedom and Democracy i samarbejde med United Nations Information Organization, (tidl. Inter Allied Information Center eller UNIO), som danske interesseorganisationer i USA havde været medlemmer af fra 1941. Portrættet viser ambassadør Henrik Kauffmann. Niels Gyrestings samling.

*overhovedet kunne gøre for at hindre den aktuelle situation, og man så ikke anden udvej end flugt.*³¹

Heldigvis blev ideen/planen om at internere de danske jøder i 1943 forladt. Kun en del af de jøder, der blev fanget af nazisterne og deporteret til Theresienstadt, blev holdt af tyskerne i Horserød i 1943 før deportationen (fig. 7). Om motiverne, som lå bag de forslag som nogle af Udenrigsministeriets departementschefer fremsatte om at internere danske jøder, var de samme som de ideer som blev fremsat af direktøren for Dansk Røde Kors, er måske værd at undersøge til bunds. Tanken var i hvert fald ikke så fjern for mange, sådan som den ovenstående pressemeddelelse af 1942 viser.

Danske jøder i æteren

Der kan ikke herske tvivl om effekten af lanceringen af alle de mere eller mindre sande historier om Danmark i udlandet under besættelsen. Historien om kong Christian X der bar jødestjernen var, om nogen, med til at Danmark kunne pudse glorien i efterkrigstiden. Under krigen betød historien måske ikke det store, men der blev lagt mærke til den. Denne ene usande historie har nok bragt Danmark større goodwill og sympati end H.C. Andersen og den Lille Havfrue tilsammen, navnlig i USA. Desværre vil vi nok aldrig få at vide, hvem hos førnævnte *Danish Friends of Freedom and Democracy*, fandt på de enkelte historier. Men deres arbejde var effektivt.

Lanceringen af dansk propaganda i USA var effektiv fra første færd, selvom den måske i dag kan opfattes som ret naiv. Man benyttede også billedlig propaganda om de fremmeste af landets helte til at forbedre landets image, hvoraf den største var ambassadør Kauffmann i Washington (fig. 8).

Den 23. februar 1944 holdt legationsråd C.A.C. Brun en lille aftentale om jødernes redning fra Danmark på radiostationen WINX i Washington. Rose Keane fra *Washington Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe* bad Brun om at

holde indlægget. I udsendelsen blev der også oplæst et digt af Israel I. Taslitt, hvor kong Christian X blev hyldet for at gå med jødestjernen:

*Thou, too, O King, didst not escape the flood
of Evil's screaming serpent brood. Thy land,
Were Viking hearts were born, brain and blood.
Despoiled, thy people stripped of farm and field;
a "schwein" in every pair of German boot,
The super-thief who pilfers, plunders, loots –
Yet cannot make thy people's spirit yield.
For thou, O King, above despair's allure,
In grandeur risest to proclaim thy word
Of dignity and hope and strength, to gird
Thy Denmark, which forever shall endure.
We think of Yellow Badge on royal gown,
and reverence this topaz in thy crown.*³²

C.A.C. Brun var ikke mindre dramatisk i sin beskrivelse i udsendelsen, hvor han blandt andet sagde:

*Hele den danske befolkning stod fast forenet i at beskytte deres jødiske medborgere. Danske politifolk advarede jøderne i forvejen, og fortalte dem at de skulle flygte. Hver dansker åbnede sit hjem for at skjule flygtninge, der havde forladt deres hjem. De bekæmpede Gestapos patruljer i gaderne med deres bare næver og saboterede tyske skibe som var blevet sendt op til deportationerne.*³³

Den 6. april 1944 fik Danish Friends of Freedom and Democracy også sendetid på en af New Yorks største radiostationer, WMCA. Det var noget der battede for lille Danmarks image og ry. Udsendelsen fandt sted i *United Nations Information Organization* (tidligere *Inter Allied Information Center*³⁴) på 610 Fifth Avenue i Rockefeller Center på Manhattan, og blev lyttet til af millioner af mennesker. For Danmark var Caspar Hasselriis og Legationsråd C.A.C. Brun fra ambassaden i Washington mødt op. Alt var nøje indstudert. Ud fra C.A.C. Brunns efterladte papirer kan man se, at han havde nedskrevet alle svar på de spørgsmål, som han havde modtaget i forvejen. Udsendelsen var som et lille indstudert skuespil,

Fig. 9. Udsendelse om Danmark fra Inter Allied Information Center på 610 Fifth Avenue på Manhattan den 6. april 1944. Fra venstre legationsråd C.A.C. Brun fra den danske ambassade i Washington, mrs. Eleanor Kittredge medlem af the United Nations Women's Committee, John Macdonell fra Inter Allied Information Center, mediemanden, forfatteren William T. McCleery og Caspar Hasselriis. Foto Niels Gyrstings samling.

som senere blev afskrevet. For nylig er et fotografi af denne udsendelse endda dukket op (fig. 9). Her er et lille eksempel på, hvad Brun ville have svaret på med hensyn til jødeaktionen.

Spørgsmål: *Hvordan var det muligt for så mange danskere, jøder og andre flygtninge at undslippe til Sverige i de sidste dage i 1943. Lukkede de tyske embedsmænd deres øjne?*

Svar: *Kun i et meget begrænset omfang. Den væsent-*

ligste årsag var, at enhver dansker og ikke mindst de danske politifolk, følte det som sin pligt at hjælpe flygtninge med at slippe væk. Gestapo gjorde deres bedste for at søge langs kysten, men de kunne ikke forhindre flere hundrede flygtninge i at flygte i de små både hver nat. Danmark var mørkelagt, nætterne i oktober og november er meget mørke. Gestapos folk var overalt, men deres indsats var forgæves mod den danske undergrundsbevægelses velorganiserede arbejde. Hver nat samledes mængder af flygtninge i hvert af de små fiskerlejer ved kysten.

Fig. 10. Frit Danmark på plakaten på Office of War Informations udstilling på Rockefeller Plaza i New York i marts 1943. Fra højtalere ved torvet lød Roosevelt, Churchill og Chiang Kai-Sheks opfordringer hver halve time. Foto Marjory Collins 1943/Library of Congress.

De blev holdt skjult, indtil undergrundsbevægelsen rapporterede om fri bane. Så blev de bragt til Sverige af fiskerne skjult i bådenes lastrum. Der var så mange både på søen, at tyskerne umuligt kunne afgøre, hvilke faktisk var i gang med fiskeri, og hvilke transportererede flygtninge.³⁵

De danske repræsentanter blev naturligvis spurgt til jødestjernen i Danmark. Forfatteren McCleery fra *The Writers War Board* sagde til Hasselriis: Mr. Hasselriis, De kommer altid med gode historier. Har De en anden? Og mrs. Kittredge tilføjede: Da de danske jøder blev tvunget til at bære et specielt mærke, ja – eller –.

Hasselriis svarede: Kongen sagde, ”Hvis jøderne er værdige til at bære Davidsstjernen, så skal vi som brødre der deler dette samme liv, de samme lidelser, det samme håb, alle bære den.”

Hvortil McCleery ytrede, og det behøver ingen oversættelse: *The gesture becomes the name – King Christian of Denmark. More power to him.*

Da Hasselriis videre blev spurgt til kong Christian X, huskede han en god historie:

Det minder mig om en historie, jeg hørte for nylig: En vis dansker, der har været meget iøjnefaldende som en nazistisk samarbejdspartner, bad om en samtale med kongen, han ønskede at foreslå, at kongen skulle genoptage sine gamle beføjelser og tillade denne mand at danne en regering af formildere [kollaboratører].

Kongen svarede: *De synes at glemme, at mine problemer er i mit ben, der er intet galt med mit hoved!*³⁶

Her var de alvorlige konsekvenser af kongens rieduehald på Esplanaden i oktober 1942 blevet til

blot et dårligt ben. Det rigtige var, at uheldet satte kongen ud af spillet fysisk, og efterhånden også psykisk, og fremover bandt faldet fra hesten ham til en kørestol. I radioudsendelsen i New York var Scavenius-politikken stueren, men det som diplomaten Brun i mangel af nøjagtige oplysninger fortalte om, mind-er unægtelig meget om Eric Scavenius og det han stod for. Noget som en syg og træt konge følte sig bundet af og måtte bøje sig for.

Den mindre kendte historie

De førnævnte myter og fabrikerede fortællinger om Christian X og de danske jøder under anden verdenskrig, blev oprindeligt introduceret med det eneste formål at forbedre det besatte Danmarks omdømme i udlandet. Fortællingerne var derimod ikke med til at forbedre jødernes situation i Danmark. De blev heller ikke kreeret til det formål. Af de mange historier om jøderne og kongen, som læserne af blade i USA og andre lande fik serveret via krigspropagandaen, blev myten om kongen med stjernen til favoritten. Til den dag i dag har man ment dens oprindelse var relateret til den store goodwill som Danmark fik i USA for redningen af jøderne til Sverige i 1943. Men historien kom længe før redningen. Redningen fik siden myten til at flyve.

Til et held bar de fleste danske jøder aldrig den gule stjerne, som nazisterne tvang jøder til at bære i mange andre besatte lande efter 19. september 1941. De danskere, der blev tvunget til at påsy den gule stjerne, var bl.a. dem der blev deporteret til Theresienstadt i 1943, samt mange jøder født i Danmark, som i deres største nød ikke fik asyl, da de bankede på deres fødelands døre. Nogle af de danske fanger i Theresienstadt tog stjernen med til Danmark efter befrielsen. Stjernerne, som jøderne i Theresienstadt bar, var dog ikke de første af slagsen som danskerne havde set. I løbet af februar 1942 konfiskerede politiet i København trykte stjerner med nøjagtigt de mål og udseende som Reinhard Heydrich foreskrev i det tidligere nævnte dekret af 1. september 1941. Ordet ”jøde” stod med bogstaver i hebræisk stil,

sådan som ”Jude” stod på stjernerne i de tysktalende lande, ”Juif” i de fransktalende (fra juni 1942), ”J” i Belgien (fra juni 1942) og ”Jood” i Holland (fra og med maj 1942). Men kendsgerningen var, at mens kong Christian X og den danske befolkning aldrig kom til at bære stjernen som solidarisk gestus, sådan som Christian X antageligt sagde den 10. september 1941, så klæbede danske nazister Reinhard Heydrichs jødestjerner op på husmure. Politiet konfiskerede nogle af disse stjerner i februar 1942, efter at de var blevet opklæbet på jødiske ejendomme i København. De viser, at forbrydelsens jødestjerne faktisk var kendt i Danmark under besættelsen (se stjernen afbilledet på forsiden). Solidaritetens jødestjerne i Danmark var derimod, og forbliver, en myte.

Fra og med august 1940 til begyndelsen af 1944, blev 21 statsløse jødiske flygtninge, deraf tre børn, udvist fra Danmark til Tyskland – ikke fordi tyskerne forlangte det, men fordi danske embedsmænd med ansvar for flygtningespørgsmål arbejdede ivrigt for udsendelse af uønskede personer fra Danmark.³⁷ Det er kendsgerninger som desværre ikke høres så tit som skrøner om eventyrkonger og de jøder, som samarbejdspolitikken skulle have reddet. I 2010 er propagandametoder og spind stadig i brug, når der kæmpes om opfattelsen af besættelsestiden. En ny historieopfattelse er ved at vinde frem, som efterlader det indtryk, at samarbejdspolitikken var en stor velsignelse for alle i Danmark. Dette er dog stadig udelukkende en hjemlig opfattelse. Udenlands er det ikke så nemt at sælge den slags historier, når man nu, og endnu bedre end før, er klar over at dansk samarbejdspolitik eksport fodrede den tyske hær, som begik udryddelsen af jøderne. Det forekommer at være heldigt for denne nye moralistiske, historiske selvpfattelse, at regeringens protokolmester, elitehistorikeren Bo Lidegaard, er den fremmeste advokat for samarbejdspolitikken velsignelser. I Lidegaards meget læste og roste bøger om besættelsestiden er budskabet blandt andet, at jøderne i Danmark udelukkende blev reddet af samarbejdspolitikken mestre, mens der i hans

værker ikke findes et eneste ord om de jøder, som samarbejdspolitikernes regering ofrede til en forundret besættelsesmagt, som ikke forlangte dem. Denne historiefrisering står naturligvis ikke anfægtet³⁸, selvom den allerede serveres af Udenrigsministeriet som den officielle historie. Propagandaen for samarbejdspolitikken minder uhyggeligt meget om den propaganda, man så under anden verdenskrig, hvor det var bekvemt at anvende skrøner om jøderne til imageforbedringen af Danmark. Jøderne i Danmark kan tilsyneladende bruges som gidsler til enhver tid.

Dengang var det propaganda i en beskidd krig, men den lurvede hvidvaskning af samarbejdspolitikken i fredstid er da også udspekuleret politisk propaganda. Den radikale klorskylning skal nok lykkes, for naive og søde historier kan de fleste bedst lide at høre, uanset om de er sande eller ej.

Tak

Forfatteren ønsker at takke Niels Gyrsting, formand for Frihedsmuseets Venner, som har givet forfatteren tilladelse til at bruge fotografierne billeder nummer 5, 8 og 9 i denne artikel. Fotografierne er fra Niels Gyrstings private samling, men stammer oprindeligt fra C.H.W. Hasselriis' private arkiv, som blev brugt til udfærdigelsen af bogen *Danmark i USA under besættelsen*.

NOTER

¹ Congressman Gary Ackerman, U.S. House of Representatives. *Ackerman's Statement on International Relations Mark-up, Statement by Mr. Ackerman 6-6-01. H.Con.Res. 145, Condemning The Recent Order by the Taliban Regime to Require Hindus in Afghanistan to wear Symbolsidentifying them as Hindus*. Se: http://en.wikipedia.org/wiki/Gary_Ackerman.

² Den danske historiker Lone Rünitz kommenterede i 2001 erklæringen fra House of Representatives til Ritzaus Bureau og påstod, at myten om Kongen og stjernen havde sin oprindelse i USA. Ritzaus nyhedstelegram nummer 20010609:RTZ: 2939 af 8. juni 2001. Nyheden bar af en eller anden grund denne overskrift: "USA hædrer Christian X for jødeskrøne".

³ Uris, Leon, *Exodus*, Garden City 1958, s. 75.

⁴ WL: Wiener Library, London: Microfilm PC 6; Reel 156: *Jews in World War*

II. 2D.1 Denmark.

⁵ WL: Microfilm PC 6; Reel 156: *Jews in World War II. 2D.1 Denmark*.

⁶ *Ibid.*

⁷ WL: Microfilm PC 6, Reel 156. *Jews in World War II. 2D Denmark and Norway General*. Press release entitled: Danish King's Reaction to German Demand for Anti-Jewish Legislation in Denmark; Snubs Germans by Paying Ceremonial Visit to Synagogue. London.

⁸ Jens Lund (1975) skrev: "I have been unable to locate any corroborating information regarding the cartoon". Jens Lund also assumed that the Swedish daily, Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, published in Gothenburg, had published the cartoon, but was never able to find it. Lund konkluderede: "My inquiries to the Göteborg Handels- och Sjöfartstidning regarding the cartoon have not yet received any reply". Lund, Jens: "The Legend of the King and the Star", *Indiana Folklore* 8, 1975.

⁹ *The Danish Listening Post*, 15. november 15, 1942, s. 4.

¹⁰ Jespersen 2007, s. 443.; Jespersen oplyser ikke i *Rytterkongen* i hvilken dagbog kongen har indført referatet af dialogen med Buhl; Rigsarkivet har i en skrivelse af 25.8. 2010, (først modtaget 6.9.2010), nægtet at forelægge forfatterens anmodning om et billede af kongens notat fra 1941 til kabinetssekretariatet, som i sidste ende giver aktadgang til Christian Xs arkiv. Chefkonsulent Poul Olsen skrev: "Jeg kan oplyse, at i overensstemmelse med hidtidig praksis i forbindelse med tilladelse til benyttelse af kongehusets private arkiver finder jeg ikke at kunne fremme ansøgningen ved at forelægge den for Hendes Majestæts Dronningens kabinetssekretær, som den foreligger, da et illustrationsformål i sig selv ikke falder under de kriterier, der eventuelt kan betinge en imødekomme". Ved yderligere henvendelser, skriftlige såvel som telefoniske, til Rigsarkivet og Kulturministeriet, har det ikke været muligt at få fastlagt hvordan ansøgningen skal foreligge for at den kan komme i betragtning til at blive fremmet over for kabinetssekretariatet.

¹¹ Ifølge dekretet: „Der Judensterne besteht aus einem handtellergrößen, schwarz ausgezogenen Sechsstern aus gelbem Stoff mit der schwarzen Aufschrift „Jude“. Er ist sichtbar auf der linken Brustseite des Kleidungsstücks fest aufgenäht zu tragen“.

¹² Note Vilhjålmsson 2005, s. 227.

¹³ Som argumenteret af Lund (1975).

¹⁴ *Weird Tales, The Unique Magazine, June 1925*.

¹⁵ Yahil, Leni, *Et Demokrati på Prove: Jøderne i Danmark under Besættelsen. Gyldendal 1967, s. 55-57; Stræde, Therkel, Die Menschenmauer. Dänemark im Oktober 1943: Die Rettung der Juden vor der Vernichtung*. Kopenhagen 1993, s. 46.

¹⁶ Udklippet fra Washington Post findes i en personlig dagbog tilhørende en af ambassadesekretærerne ved den danske ambassade i Washington 1940-1945.

¹⁷ D.v.s. Justitsminister Thune Jacobsen.

¹⁸ WL: Microfilm PC 6. Reel 156. *Jews in World War II. 2D Denmark and*

Norway General; Nyheden blev også bragt i andre britiske aviser.

¹⁹ Christian X besøgte aldrig synagogen i København under besættelsen. Efter en brandstiftelse i synagogen i 1941, begået af en 22-årig nazist, Viggo Stærke, skrev kongen en nytårshilsen af 31.12. 1941 til rabbi Marcus Melchior, hvori han ytrede sin beklæmning, se. Melchior, Marcus, *Levet og oplevet*, Copenhagen 1965, s. 162-63.

²⁰ PRO (Public Record Office, Kew), FO 371/36787, *Situation in Denmark 1943*. På lægget som filen ligger I står der: "Situation in Denmark: Transmit copy of political Memorandum Denmark No.1 dated 30th December 1942 addressed to Political Intelligence Department discussing. ... 4) Danish Jews."

²¹ M. Popp-Madsen må være advokat Carl Popp-Madsen (1900-73), en dansk nazist og en af stifterne af den danske terrororganisation Schalburg-korpset. Han organiserede hvervningen af danskere til Wehrmacht og Waffen-SS. Popp-Madsen sad kun tre år af de ti som han blev idømt i 1946.

²² PRO, FO 371/36786, *Situation in Denmark 1943*. From Foreign Office Minute, Mr. Gallop, 2nd Feb. 1943.

²³ WL: Microfilm PC 6; Reel 156: *Jews in World War II. 2D. Denmark and Norway General*.

²⁴ Vilhjálmsson, Vilhjálmur Örn, "Vi har ikke brug for 70.000 jøder", *Rambam; Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, 1998, nr. 7, s. 47-50.

²⁵ Leif Larsen and Thomas Clausen har i deres bog *De Forrædte: Tyske Hitler-flygtninge I Danmark* (1997) argumenterer for (s. 40), at *Det Mosaiske Troesamfund* havde større held end socialdemokraterne eftersom det lykkedes troessamfundet at få 14 jødiske fanger løsladt fra Horserød-lejren 1940-41. Deres antagelse er forkert. Ud fra de eksisterende kilder om de 14 jødiske fanger i Horserød, står det klart, at det ikke var troessamfundet eller andre jødiske organisationer, som direkte medvirkede til jødernes løsladelse. Når alle tilgængelige kilde er blevet gennemgået er der god grund til at antage, at de i alt 21 fanger som blev løsladt fra Horserød i 1940-41, blev løsladt på grundlag af en beslutning taget af Justitsministeriet efter at det blev klart at besættelsesmagten ikke kunne imødekomme ministeriets ønsker om at udvise disse fanger, jøder og tyske politiske flygtninge, til Tyskland. Andre fanger var ikke lige så heldige. Men blandt de tyske fanger var der også forrædere, som efter udvisningen arbejdede for Gestapo.

²⁶ Vilhjálmsson 1998, s. 50-51; RA, Justitsministeriets 3. kontor, journalsag nr. 1120/1940.

²⁷ Kun få af de jødiske fanger i Horserød i 1940-41 var, eller havde været, politisk aktive. Dem der var det, havde været almindelige medlemmer af det tyske socialdemokratiske parti i første halvdel af 1930erne.

²⁸ Rigsarkivet, Justitsministeriet, 3. kontors kopibog for 1941. Se Vilhjálmsson 2005, s. 72-76 og 108 ff. Justitsministeren i 1940, Harald Petersen, og departementschef i justitsministeriet, Jens Herfeldt skrev, at Horserød var et sted, hvor hvor man kunne beskytte dem for tyskerne. Se Harald Petersen & Jens Herfeldt, "Retsvæsen og Politi under Besættelsen", i Aage Friis (red.) *Danmark under verdenskrig og besættelse, Vol 1*. Odense 1946, s. 49.

²⁹ Werner Best definerede forslaget som "typisk for nationalsocialisterne... i Danmark"; Yahil, op. cit., s. 161, 423-24; Direktøren for Dansk Røde Kors, Helmer Rosting, (1893-45), foreslog også at bruge jøderne som gidsler. De skulle deporteres hvis sabotageaktionen mod tyskerne i Danmark ikke blev standset.

³⁰ Den rigsfuldmægtigede i Danmark, Werner Best, afviste at modtage brevet fra kongen; Yahil 1967, s. 55-57.

³¹ C.B. Henriques' beretning til historiker Ole Barfoed ti år efter begivenheden er offentliggjort i Hæstrup (1966): Blüdnikow, Bent & Klaus Rothstein 1993 (red.) *Dage i Oktober 43*. Forlaget Centrum og Det Mosaiske Troessamfund, s. 81-82. En anden version og fortolkning af dette møde i udenrigsministeriet gives af Hans Kirchhoff i artiklen "Endlösung over Danmark", i Hans Sode-Madsen (red.) 1993. *Føreeren har befalet!* Viborg 1993, s. 90-96.

³² RA, *Udenrigsministeriet. Repræsentationer; Gesandtskabet i Washington*. Journalsag nr. 3.G.2 Legationsråd C.A.C. Brun – Karriereakter (1940-48): J.nr. 3.p.8/10. Notist af C.A.C. Brun sendt i kopi til Hasselriis d. 16.4.1944. Digtet blev også bragt i tidsskriftet *The Answer: A Non-Sectarian Approach to the Problems of the Hebrew People in Europe and Palestine*.

³³ RA, *Udenrigsministeriet. Repræsentationer; Gesandtskabet i Washington*. Journalsag nr. 3.G.2 Legationsråd C.A.C. Brun – Karriereakter (1940-48): C.A.C. Bruns tale på radiostationen WINX for Washington Emergency Committee blev holdt den 23.2.1944, s. 2.

³⁴ Se mere om denne institution og de allieredes bestræbelser for at overbevise amerikanerne om at deltage i bekæmpelsen af Nazi-Tyskland i Cull 1995, samt i Winkler 1978.

³⁵ RA: *Udenrigsministeriet. Repræsentationer; Gesandtskabet i Washington*, Journalsag nr. 3.G.2 Legationsråd C.A.C. Brun – Karriereakter (1940-48): "Grundlag for Broadcast i New York den 6. april 1944"; Brun kom dog ikke til at svare på helt den samme måde, sådan som det fremgår af afskriften fra udsendelsen, som også findes i denne samme journalsag. I *New York Times*; Radio Today, torsdag d. 6.4. 1944, oplyses at udsendelsen blev bragt kl. 22.03 om aftenen.

³⁶ RA, *Udenrigsministeriet. Repræsentationer; Gesandtskabet i Washington*: Journalsag nr. 3.G.2 Legationsråd C.A.C. Brun – Karriereakter (1940-48): "Grundlag for Broadcast i New York den 6. april 1944", samt afskrift fra udsendelsen, som også findes i samme journalsag.

³⁷ Vilhjálmsson 2005.

³⁸ Vilhjálmsson og Blüdnikow 2006; Blüdnikow 2010, s. 20.

LITTERATUR

Utrykte kilder

PRO: Public Record Office, Foreign Office: FO 371/36786, *Situation in Denmark 1943*.

PRO: Public Record Office, Foreign Office: FO 371/36787, *Situation in Denmark 1943*.

RA: Rigsarkivet, *Justitsministeriets 3. ekspeditionskontor journalsag nr. 1120/1940*.

RA: Rigsarkivet, *Justitsministeriets 3. ekspeditionskontors kopibog for 1941*.

RA: Rigsarkivet, *Udenrigsministeriet. Repræsentationer; Gesandtskabet i Washington: Journalsag nr. 3.G.2 Legationsråd C.A.C.Brun – Karriereakter (1940-48)*.

WL: Wiener Library, London: Microfilm PC 6; Reel 156: *Jews in World War II. 2D, Denmark and Norway General*.

WL: Wiener Library, London: Microfilm PC 6; Reel 156: *Jews in World War II. 2D.1 Denmark*.

Trykte kilder

Blüdnikow, Bent & Klaus Rothstein (red.): *Dage i oktober 43*, Forlaget Centrum og Det Mosaiske Troessamfund. 1993.

Blüdnikow, Bent: "De nymoralistiske historikere". *Kronik i Jyllands-Posten*, 1. sektion, 25.6. 2010, s. 20.

La Cour, Vilhelm: *Ord til os i Dag: Noter til Øjeblikket*. Birkerød. 1941.

Cull, Nicholas John: *Selling War: The British Propaganda Campaign against American "Neutrality" in WW II*. Oxford University Press. 1995.

Hasselriis, C.H.W.: *Danmark i USA under besættelsen*. Forlaget SIXTUS. 1978.

Hæstrup, Jørgen: *Til landets bedste; Hovedtræk af departementsstyrets virke 1943-45, vol. 1*. Udgiverselskabet af Danmarks Nyeste Historie, s. 128-98. 1966.

Hæstrup, Jørgen et al.: *Besættelsen, Hvem Hvad Hvor*, Politiken. 1985.

Jespersen, Knud, J.V.: *Rytterkongen. Et Portræt af Christian 10*. Gyldendal. 2007.

Kirchhoff, Hans: "Endløsning over Danmark", i Hans Sode-Madsen (red.), *"Føreren har befalet!"*. Samleren. 1993, s. 57-107.

Larsen, Leif & Thomas Clausen: *De Forråbte. Tyske Hitler-flygtninge i Danmark*. Gyldendal. 1997.

Lund, Jens: "The Legend of the King and the Star", *Indiana Folklore* 8, 1975, s. 1-37.

Melchior, Marcus. *Levet og oplevet*. H. Hirschsprung, Kbh. 1965.

Petersen, Harald & Jens Herfelt: "Retsvæsen og Politi under Besættelsen". I Aage Friis (red.) *Danmark under verdenskrig og besættelse, Vol 1*. Odense. 1946.

Stræde, Therkel: *Die Menschenmauer. Dänemark im Oktober 1943: Die Rettung der Juden vor der Vernichtung*. Tiderne Skifter. 1993.

Uris, Leon: *Exodus*. Garden City. 1958.

Vilhjálmsón, Vilhjálmur Örn: "Vi har ikke brug for 70.000 jøder", *Rambam; Tidsskrift for jødisk kultur og forskning*, nr. 7, 1998, s. 41-56.

Idem: "The King and the Star". I Bastholm Jensen, Mette & Jensen, Steven B. (red.) *Denmark and the Holocaust*. Institute for International Studies, Department for Holocaust and Genocide Studies 2003, s. 102-117.

Idem: *Medaljens Bagside, Jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*. Forlaget Vandkunsten. 2005.

Vilhjálmsón, Vilhjálmur Örn og Bent Blüdnikow: "Rescue, Expulsion, and Collaboration: Denmark's Difficulties with its World War II Past". *Jewish Political Studies Review* 18:3-4. 2006, s. 3-29.

Winkler, Allan M: *The Politics of Propaganda: The Office of War Information, 1942-1945*. New Haven, Yale University Press. 1978.

Yahil, Leni: *Et Demokrati på Prøve: Jøderne i Danmark under Besættelsen*. Gyldendal. 1967.

Københavns mosaiske menighed hjemme

Den 19. juni 1945¹ bragte Billed Bladet en række billeder fra Københavns ældste synagoge, synagogen i Læderstræde, hvis stifter, Moses Levy, blev skildret i en artikel i det seneste nummer af Rambam. Billedserien i Billed Bladet var fra den tid, den lille synagoge også husede nogle medlemmer fra menigheden i Krystalgade, efter at de kom hjem fra Sverige og Theresienstadt, indtil Krystalgade-Synagogens genindvielse skulle finde sted d. 22. juni 1945. På dette tidspunkt var synagogen i Læderstræde nøjagtigt 100 år gammel.

Rambam har af billedbureauet Scanpix fået speciel tilladelse til at mindes denne begivenhed og bringe de af billederne som er bevaret. Det er med stor tak at vi bringer dem og den tilhørende tekst fra dengang. Redaktionen har også taget kontakt med to af medlemmerne af den daværende menighed og efterkommere efter Moses Levy, som stadig er iblandt os, Bjørn Bamberger som bor på Long Island i New York samt Helene Meyer, som har kastet yderligere lys på den lille, men betydningsfulde, synagoge i Læderstræde. Billederne blev taget af fotografen A.E. Andersen, og han var også ansvarlig for teksten.

Kantor Leo Grabowsky fra Synagogen i Krystalgade leder en Forbøn for Nymaanen. Ligesom Menigheden bærer han en Tallés, et Tæppe af Silkevævning med Brokade af Sølv eller Guld. Mens Krystalgade-Synagogen er lukket, fungerer dens Gejstlighed i Læderstræde. Ingen Mand maa betræde det hellige Rum med blottet Hoved. I Pultene har hver sit Skab til Bederemme, Talles'en og Bønnebøger. Gudstjenesten begyndte Kl. 7 Morgen.

Udenfor de mattede Vinduer fløjter Cykler og Trækvogne forbi i det smalle Læderstræde. Men gennem 100 Aar, siden Juni 1945, Christian den Ottendes Enevælde, har Interiøret indenfor disse stille Vægge staaet uforandret.

Set herunder fra venstre Gartner Ruben, Königs-hoefer, Frimærkehandler Ruben, Toralæser Kami-nowitz, Lærer Kurzweil og Kantor [Eugene (Jenö)] Goldberger. [Red. manden længst til højre er ukendt].

Københavns mosaiske menighed hjemme

Den patriarkalske Herre i Baggrunden med det udslagne Skæg er Menighedens Schæchter, Rabino-witz, og foran ham sidder Kirketjeneren fra Synagogen i Krystalgade, Margolinsky. Den ortodokse Religion foreskriver sine Tilhængere daglig Guds-tjeneste. Endog under Flugt eller under Transport til Konzentrationslejre opretholdt Jøderne denne ubrydelige Tradition.

I dyb Andagt nærmer Menigheden sig Torarullen under Oplæsningen og berører dens kostelige Pergament (hvorpaa Teksten er indskrevet med Gaasepen) med Fligen af deres Tallesim, som de bagefter kysser. Naar Oplæsningen er til Ende, rulles Pergamentet atter sammen og fæstnes med broderede Baand. Derpaa iføres Rullen sit Silkeskrud og sine klokkebehængte Sølvkroner og sættes af Kantoren tilbage i Skabet, hvor seks andre staar. Moses Lewys Oldesøn, nuværende Forstander i Moses Levys Stiftelse og Synagoge, Antikvitethandler Bamberger, forelæser Bønnen. Bogen hviler på et Stykke kosteligt Brokade. – Dens Sider læses omvendt vore fra højre til venstre.

Kvinder har ikke Adgang til Synagogen under Gudstjeneste, men gennem en aabnet Dør kan de fra Synagogeforstanderens tilstødende Spisestue overvære den højtidelige Handling. I dyb Stilhed lytter de til Kantorens Bøn og Menighedens lavmælte Kor. Hverken Sang eller Musik forekommer i Rituallet. Herover to unge Damer i Spisestuen, begge Tipoldebørn af Synagogens og Stiftelsens Grundlægger Moses Lewy, Frøkenerne Helene Perlstein [til venstre] og Helen Bamberger, Datter af Synagogeforstander Bamberger.

Mens Kantoren oplæser Forbønnen, svarer Menigheden i lavmælt Kor. Ved Pulten ser vi Slagter Fischermann, Emigranten Schein og Skrædder Fischer. Bemærk det paa Panden under Hatten fastspændte Skrin med Skriftsteder fra Torarullen og Bederemmene om de hvilende Hænder.

Moses Bamberger læser.

Dette billede [herunder] blev ikke bragt i Billed Bladets artikel. Ved pultene står skrædder Fischer og slagter Fischermann, men Bjørn Bamberger ses i baggrunden. Emigranten Schein, [iført en eight-piece], afhænder Torahen til kantor Leo Grabowski mens antikvitethandler Moses Bamberger ser til. I de bagerste rum ses fem af menighedens kvinder.

Bjørn Bamberger erindrer

Jeg blev født i 1931, som yngste søn af Moses og Clara Bamberger. Jeg har to brødre, Ib og Niels, samt en søster Helen, gift Hellmann. Jeg gik på Krebs Skole i fem år og var lige begyndt på Østre Borgerdydskolen, da vi måtte skjule os, oven over en dagligvarebutik i København. Lidt senere flygtede vi til Sverige i en fiskerbåd.

Jeg husker, hvor bange jeg havde været i 1940, da tyskerne besatte Danmark, og hvor stramt jeg holdt min fars hånd, da han fulgte mig til skolen. Hver dag efter skole, gik jeg til Rabbi Wolf S. Jacobsons hus i København, hvor hans kone underviste mig i Biblen med Rashis kommentarer.

Jeg havde mange venner på begge skoler, og jeg hørte aldrig et ondt ord om jøder, og følte mig aldrig diskrimineret på grund af min religion. Jeg var bare ”en af drengene”, og blev behandlet som ligeværdig på disse drengeskoler.

I Sverige boede vi i Malmø og jeg gik på den *Den Danske Skole* i Lund. I Malmø fejrede jeg min *Bar Mitzvah*. Vi var i Sverige indtil maj 1945, hvor vi vendte tilbage til et befriet Danmark.

Da jeg og min familie pludseligt blev tvunget til at forlade vores hjem i København, onsdag eftermiddag den 29. september 1943, var min mor lige færdig med forberedelserne for den kommende *Rosh Hashanah*-fest. Bordet var blevet dækket, stearinlys anbragt i lysestagerne og det traditionelle *Challah*-brød var bagt. Da vi vendte tilbage fra Sverige i maj 1945, efter omkring 22 måneders eksil, stod alting præcis som da vi havde forladt det! Naboerne havde sørget for, at ingen kom ind i vores hjem under vores fravær.

Jeg husker tydeligt dens smukke sommerdag i maj 1945 – for 65 år siden – da fotografen fra *Billed Bladet* besøgte vores synagoge i Læderstræde 5. Han ønskede at rapportere om jødernes gudshuse i København – blot et par uger efter deres tilbagevenden fra Sverige.

Fotografen satte mig ved siden af *Torah*-rullen, og bad mig om at kontrollere rigtigheden af teksten og også at forsøge at fortælle ham om grunden til, at alle mændene dækkede deres hoveder.

Den store og storslåede synagoge i Krystalgade i København, indviet i 1834, var blevet skændet af den tyske værnemagt. Nu var den ved at blive grundigt rengjort og repareret, og skulle genindvies den 22. juni 1945

I mellemtiden blev gudstjenesterne i Moses Levys Stiftelse, den gamle synagoge som min oldefar Moses Levy Koch havde grundlagt omkring 200 år tidligere, afholdt hver morgen og aften og hver plads blev besat. Kantor Leo Grabowsky førte gudstjenesterne med stor hengivenhed og kærlighed, og menigheden sluttede sig til ham i bønner. De fleste af de danske jøder var blevet reddet fra de forhadte nazister, takket være det danske folk, og der var meget at være taknemmelig for.

Vores synagoge i Læderstræde eksisterede i yderligere 10-15 år. Det blev overordentlig vanskeligt for min far fortsat at foretage de daglige tjenester, som krævede mindst 10 mænd af jødisk tro over 13 år.

I 1955 besluttede mine forældre at flytte til USA med familien. I New York fortalte min far Lubavitcher Rebbe, Menachem Mendel Schneerson, hele historien om stiftelsen i Læderstræde og problemet med at skaffe den daglige *Minjan*. Rebben sagde, at han ville gerne have lokalerne og han sendte en ung rabbiner til København, som oprettede en *Jeshiva* i Læderstræde 5. I begyndelsen fik han mange elever fra Frankrig og England. Men huset i Læderstræde 5 var gammelt og havde brug for mange reparationer, taget var yderst elendigt, og mursten faldt ud af husets vægge, hver gang busserne kørte igennem Læderstræde. Huset var blevet fredet, men der var ingen penge i kassen og bestyrelsen besluttede at låne penge i en bank i København til de istandsættelser, som kommunen forlangte. På grund af økonomiske vanskeligheder blev huset solgt på en

tvangsauktion. Jeshiven drejede nøglen om efter et par år, hvorefter rabbineren rejste tilbage til Belgien. Rabbineren, som tjente i Læderstræde i 1950'erne, hedder Azriel Chaikin. Han er i dag overrabbiner i Ukraine.

Inventaret fra synagogen blev senere skænket til Københavns Bymuseum og *Torah*-rullerne blev opbevaret i synagogen i Krystalgade.

Helene Meyer aflægges et besøg

Da redaktøren aflagde Helene Meyer, født Perlstein, et besøg i foråret 2010, huskede hun lyslevende den dag i juni 1945, da reporteren fra *Billed Bladet* dukkede op. Helene var 23 år i 1945. Hun var uddannet som tilskærer på Tilskærerakademiet på Rådhuspladsen, som tydeligvis kan ses på hendes elegante tøjstil på billederne i *Billed Bladet*.

Helene er stolt af sin families synagoge i Læderstræde, og fortæller indgående om dens historie og om familietræet, som er stort og spredt over flere kontinenter. Hendes spisestue i lejligheden i nærheden af Krystalgade er som et lille jødisk museum. Væggene er nærmest tapetseret af billeder af anerne, der spillede en vigtig rolle for stiftelsen i Læderstræde. Der bliver også tid til at kigge på fru Meyers fremragende porcelænsmaleri over kaffen og en vidunderlig jødisk mandelkage, bagt efter en gammel familieopskrift.

Helene husker godt, hvor mange kvinder der var til stede i Læderstræde den dag og til trods for, at man kun kan se dem i silhuet på et af fotografierne, er hun sikker i sin sag, når hun ud fra tøjet og damerens statur identificerer dem prompte ved hjælp af et forstørrelsesglas. Der var Emilie Perlstein, Raisa Köningshoefer, Klara Bamberger og Betty Wertheimer.

Helenes mors familie, Emilie Perlstein, var ikke "født ind i" menigheden i Læderstræde, så Helene gik de første år af sit liv med moderen i synagogen i Krystalgade. Her har hun længe haft sin faste plads, og her kan man finde hende hver lørdag, med undtagelse af de perioder hvor hun er på besøg hos sin søn Jan, som er succesfuld advokat i staten New York.

Helene Meyer husker tydeligt, at da man vendte tilbage fra Sverige, var *Torah*-rullerne stadig på deres plads og det evige lys, *Ner damid*, ved Aron Hagogesh (*Torah*-skabet), brændte stadig. Hun husker også ganske klart, at der i det nummer af *Billed Bladet*, hvor artiklen om synagogen blev bragt, var et stort fotografi af Dronning Ingrid som stod med Margrethe i hånden. Det var en glædelig bekræftelse af at være tilbage i sit eget land efter de frygtelige år under besættelsen og eksilet i Sverige.

Fotografierne i denne artikel © Scanpix

NOTE

¹ *Billed Bladet*, Nr. 25. 19. juni (8. årg.) 1945, s. 6-9.

Afstanden var som mellem himmel og jord

Af Flemming Cohn og Magda Goldschmidt

Fugleflugtslinjen mellem København og Moskva eller Leningrad var kort, men mentalt var afstanden som mellem jorden og en fjern planet. Det første besøg i USSR rystede os virkelig. Såvel livsbetingelser som levevis var oprørende. Situationen for jøderne var ikke meget bedre end i mellemkrigstiden Tyskland.

Sovjettiden

Efter 6-dageskrigen mellem Israel og dets naboer opsagde Sovjetunionen de diplomatiske forbindelser med Israel. Samtidigt blev forholdene for jøderne stærkt forværret, hvilket førte til et stort ønske blandt jøder om at forlade Sovjetunionen.

Under det kommunistiske styre i Sovjetunionen var det ikke tilladt almindelige borgere at rejse til udlandet, med undtagelse af de kommunistiske lande. Ønsket om udrejse blev betegnet som forræderi over for styret. Sovjetstaten holdt borgerne i meget kort snor, og de, som ikke ville indordne sig under landets love og regler, blev ofte dømt til forvisning til Sibirien eller fængslet i mange år. Det var forbudt for jøderne at have forbindelse med udlandet i form af breve og telefon eller at få besøg af udlændinge. Det var også forbudt at praktisere deres jødedom.

På grund af alle restriktioner og stærk antisemitisme ønskede mange jøder at rejse til Israel eller USA, men de fleste blev nægtet dette. De blev derefter kaldt *refuseniks*, og samtidigt mistede de ofte deres arbejde, blev sat til hårde arbejdsopgaver langt under deres kvalifikationer, samt forvist til storbyernes yderdistrikter, hvor myndighederne bedre kunne holde øje med dem. Børnene blev ofte nægtet adgang til højere uddannelse, eller der blev stillet

særligt hårde krav til dem. Mange blev arresteret og dømt for den mindste forseelse.

Rygtet om de dårlige forhold for jøderne i Sovjetunionen spredtes hurtigt, bl.a. ved Elie Wiesels bog, *Tavshedens Jøder* og det gik op for os i den vestlige verden, at her måtte man gribe ind og prøve at påvirke situationen. I slutningen af 1960-erne samlede en skandinavisk gruppe i Stockholm og dannede et samarbejdsforum omkring jødernes forhold i Sovjetunionen.

I efteråret 1970, efter en appel fra jøderne i Baltikum, arrangerede overrabbiner Bent Melchior et møde, som alle jødiske foreninger stod bag. I panelet ved dette møde sad overrabbiner Bent Melchior, Per Hækkerup MF og Gert Petersen MF. Mødet samlede 400 mennesker og var det gennembrud for den jødiske menighed, som gjorde, at man nu begyndte at interessere sig for jøderne i Sovjetunionen. Herefter arrangeredes rejser til Sovjetunionen, hvor politikere og videnskabsmænd, samt andre interesserede rejste over for at støtte og opmuntre jøderne især i Moskva og Leningrad.

Senere samme år holdt overrabbiner Bent Melchior en konference med udgangspunkt i retssagen ”Leningraddommen”, hvor nogle af de anklagede blev dømt til døden for at have stjålet et fly, som de skulle bruge til at flygte ud af landet med.

Dødsdommene resulterede i en underskriftsindsamling mod disse domme og for Sovjetjødernes ret til at rejse ud af landet. Resultatet var over 25.000 underskrifter. Mange kendte danskere som f.eks. tidl. frihedskæmper Jens Lillelund var involveret i sagen. Dette skete ved juletid 1970.

Fig. 1.

De kendte politikere og videnskabsmænd dannede nu Danmarks komité for Sovjets Jøder, som arbejdede inden for lovens rammer.

Mellem jul og nytår 1970 gik en delegation bestående af overrabbiner Bent Melchior, tidl. frihedskæmper Jens Lillelund, Per Federspiel MF samt Mosaik Trossamfunds formand Leo Fischer til udenrigsministeren for at tale for Sovjetjødernes ret til at rejse. Parolen "*Let My People go*", hvilket er et citat fra 2. Mosebog, blev i Skandinavien ligesom internationalt brugt over for Sovjetregimet.

Aktionskomitéen for Sovjets Jøder dannedes derimod af folk, som var parate til at gå på gaden og demonstrere og samle underskrifter. De indsamlede 25.000 underskrifter, som en større delegation ville aflevere til Sovjetunionens Ambassade, der nægtede at modtage såvel delegationen som underskrifterne.

Efter en verdenskonference i Bruxelles 1971, hvor bl.a. Bent Melchior blev medlem af præsidiet, blev arbejdet for Sovjets jøder organiseret i mange europæiske lande.

I Danmark

Her dannedes en videnskabsgruppe, under ledelse af læge Jørgen Spärck. Den arbejdede på forskellige måder med at hjælpe videnskabsmænd i Sovjetunionen. Hvis man var en refusenik, mistede man sin stilling, blev mange gange sat til arkivarbejde og blev helt udelukket fra videnskabeligt arbejde. Videnskabsmænd fra de skandinaviske lande rejste til Sovjet og samlede deres kolleger til seminar eller foredrag i privat regi.

Danske jurister under ledelse af kunsthistoriker Mirjam Gelfer Jørgensen dannede en gruppe, der fulgte retssagerne og de urimelige domme og prøvede på at påvirke domfældelsen.

Fig. 2.

Under ledelse af Dorthe Bennedsen MF blev der dannet en parlamentarikergruppe, der i Folketinget og gennem pressen arbejdede på at påvirke forholdene i Sovjetunionen.

Aktionsgruppen for Jøderne i Sovjetunionen opfordrede også andre danske politikere til at engagere sig i de mange hårde skæbner, dels gennem at udtale sig til pressen, dels ved at rejse til Sovjet for at møde refuseniks og med egne øjne bedømme situationen.

Demonstrationer

”Dette var den mest rolige demonstration for et alvorligt emne” udtalte pressen om en af de store demonstrationer for Sovjets jøder. Den startede ved Synagogen, og man vandrede med fakler til Sovjets Ambassade, hvor der blev afleveret en protestskrivelse om jødernes forhold i Sovjetunionen. Denne demonstration og mange flere udtrykte vore krav om frihed for jøderne i Sovjet.

Andre former for demonstration, som f.eks. ”Et påskemåltid på Rådhuspladsen” 1986, (fig. 1) ville vise, at der i Sovjet sad mange mennesker, der ikke måtte holde et sådant påskemåltid. Ved det festligt dækkede påskebord sad bl.a. overrabbiner Bent Melchior og kirkeminister Dorte Bennedsen sammen med billeder af de mange jødiske *refuseniks*, der var nægtet udrejse.

Fig. 3.

Udstilling

Ved Helligåndskirken blev udstillet tegninger af børn fra Skt. Petersborg og Moskva med jødiske motiver, der illustrerede deres situation. Billederne blev til postkort, der senere solgtes på WIZO basaren i Aktionsgruppens stand og til andre interesserede (fig. 2 og 3).

Rejser

Mange mennesker ville gerne hjælpe og deltog derfor i rejser til Moskva og Leningrad. Vi rejste parvis, dels helt privat, dels på charterrejser. Det sidste kunne have sine besværligheder, idet guiden ofte var spion for myndighederne og skulle indberette, hvis der var nogle uregelmæssigheder blandt deltagerne i gruppen. Normalt blev vi i tolden gennemsoget meget nøje af de sovjetiske myndigheder, inden de slap os ind i ”paradiset”. Vi var dog mange, der slap

igennem nåleøjet med medicin, tøj, bønnebøger og blade. Gaverne var ting, der var svære at skaffe, især når man var *refusenik*.

Refuseniks havde meget dårlige leveforhold. Som jøde måtte man heller ikke praktisere sin religion eller købe de ting, der var nødvendige for at holde de jødiske traditioner. Derfor vakte det glæde, når vi kom på besøg med de eftertragtede ting.

I kufferten havde vi varmt tøj med til dem, der sad i fængsel eller var sendt til Sibirien. Hvid chokolade var populær. Den kunne nemlig indsmugles som sæbe, men betød et godt energitilskud til dem, der skulle leve af de små fængselsrationer. Med os ud havde vi vigtige oplysninger om, hvem der var blevet fængslet eller sendt til Sibirien og om livet som *refusenik*. Efter hver rejse skrev vi en rapport, et vigtigt led i at sprede kendskab til situationen for menneskene i Sovjet.

I England udkom der hver uge et lille blad, *Jews in the USSR* udgivet af *The National Council for*

Soviet Jewry of the United Kingdom and Ireland. Board of Deputies of British Jews. Det blev distribueret til hele Europa, og vi kunne deri følge med i udviklingen og forholdene for *refuseniks* i Sovjet.

Pakkeforsendelser

Der blev sendt pakker med fødevarer til Moskva og Leningrad. Disse pakker var af stor betydning, som et supplement til den fattige kost man ellers kunne få. Mange danskere opgav deres adresse som afsender. Nogle var dog bange for, at man bagefter stod i et kartotek hos KGB og ville ikke være adressat. Der blev udfyldt et lyserødt kort, hvor modtageren kvitterede for modtagelsen, og kortet blev returneret til afsenderen. Vi var dog ikke altid sikre på, at den rigtige havde signeret kortet.

Breve

Det var forbudt for *refuseniks* at modtage post fra udlandet. Alligevel lykkedes det at komme igennem en gang imellem. Når vi herhjemme havde chancen for at møde mange mennesker, stod vi med postkort, så publikum kunne skrive en hilsen. Vi ved, at

Fig. 4.

Afstanden var som mellem himmel og jord

mange af disse kort kom frem, og skabte lykke hos modtageren. Det viste, at vi tænkte på dem, der sad i en håbløs situation. Et var dog sikkert, at brevet var blevet læst af censuren, før det ankom.

Lysere tider

Efter at Gorbatjov kom til magten, kunne vi alle mærke, at det lysnede for vore venner. Flere breve nåede frem, og stemningen blev bedre, når vi var på besøg. Udrejsetilladelseerne var dog stadig svære at få, især hvis man havde haft et arbejde, hvor man kunne afsløre "statshemmeligheder". Det kunne bl.a. være arbejde i kantinen i en statsvirksomhed.

Mange rejste flere gange til Sovjet, men én, der ikke fik lov at få visum, var overrabbiner Bent Melchior. Til gengæld havde vi alle hilsener fra ham med til vore venner. Glæden var derfor stor, da Bent Melchior i maj 1989 fik visum til et besøg i Moskva. Her hørte han et børnekor, *Kinnor*-koret, fra Riga og tanken om at afprøve systemet tog fart. Det lykkedes, og som de første kunne vi invitere *Kinnor*-koret til København (fig. 4).

Overgangen ved Sovjets fald

Besøgene i 1985, men endnu mere i 1987, gav indtrykket af, at situationen var blevet lidt bedre, og der var mange *refuseniks*, der følte, at der var håb fremover.

Baltisk Jødisk Kulturfestival

I august 1991 havde man fra Riga taget initiativ til at arrangere en baltisk kulturfestival. Vi var tilmeldt 35 fra Danmark, og der skulle komme mange fra Sverige og Finland samt selvfølgelig fra de baltiske lande. Om mandagen den 18. august startede der en "revolution" i Letland, og vi var bange for, at vi ikke kunne rejse. Den næste dag sendte Bent Melchior en fax, der sagde "Vi kommer under alle omstændigheder". Denne meddelelse fik vi senere at vide, var en stor trøst for vore venner, som på det tidspunkt ikke vidste, hvordan situationen ville udvikle sig. "Revolutionen" var overstået om torsdagen, og vi rejste dagen efter, dog kun 14 personer

Fig. 5.

fra Danmark. Vi havde bl.a. over 100 brød med til *shabbat*, da man ikke i Riga kunne skaffe mel og gær til så mange brød.

Vi blev mødt i lufthavnen af *Kinnor*-koret, det jødiske børnekor, der havde været i Danmark. De sang Hatikva for os. Dette ville ikke have kunnet ske en uge tidligere.

Kulturfestivalen blev starten til samarbejdet med Baltikum fra svenskernes side og Skt. Petersborg fra vor side. På festivalen knyttede vi kontakter med mennesker, som senere kom til at organisere hjælpearbejdet i disse lande.

Sovjetunionens fald blev en realitet, og nu kunne vi på andre måder hjælpe vore venner i det nye Rusland. Grænserne blev åbnet for de jøder, der ønskede at rejse, men tilbage blev mange jøder, især gamle og syge. I deres pas stod der, at de var jøder, men de var forvirrede omkring deres jødiske baggrund, på grund af forbuddet mod at praktisere religion i sovjettiden. Man bad os i Skandinavien om hjælp. Til at begynde med var det rent materielt – mad. Det var især til de ældre, hvor pensionen slet ikke slog til. Maden var nu blevet meget dyr. Vi pakkede madpakker til familier og til enlige. Først og fremmest tørvarer, men varer der kunne stille sulten. Dette var en helt anden form for hjælpearbejde. Vi samlede tøj ind og sendte flere containere sammen med maden, og glæden var stor hos modtagerne (fig. 5).

Fig. 6.

Vort motto er: ”Vi kan ikke hjælpe alle, men alle kan hjælpe én”. Aktionsgruppen for Jøderne i Sovjet har nu skiftet navn til *Aktionsgruppen for Jøderne i Skt. Petersborg*. Da vi ikke har mulighed for at hjælpe alle i Rusland, har vi koncentreret os om Ruslands næststørste by Skt. Petersborg. For 16 år siden blev der dannet en hjælpegruppe i Skt. Petersborg ved navn *Hesed Avraham*, som stadig i dag er vor samarbejdspartner.

Leningrad / Skt. Petersborg

Mange ældre i byen har oplevet belejringen af Leningrad, hvilket har påvirket dem for resten af livet. Taler man med dem i dag, er der en ting, de altid nævner: ”Jeg har overlevet belejringen”, så kan intet blive værre, selvom mange ældre stadig lever en fattig tilværelse.

Hitlers lynkrig mod Leningrad gik i stå, og i stedet for blev byen belejret i 900 dage og nætter. Af millionbyens indbyggere var flere hundredtusinde jøder, som gjorde sig gældende på alle områder i byens liv. 650.000 af dens indbyggere omkom under den nådesløse tyske belejring. Russere, jøder og andre nationaliteter led og døde side om side. Men indbyggerne gav ikke op.

Aktionsgruppen for Jøderne i Skt. Petersborg

Vi er 7 medlemmer i gruppen, der frivilligt arbejder med at indsamle midler til hjælp for fattige og syge og mange børn i Skt. Petersborg.

Fig. 7.

Afstanden var som mellem himmel og jord

Fig. 8.

I 1990-erne sendte vi stadig mad, tøj og hospitalsudstyr i containere (fig. 6). Alt blev modtaget med glæde. Hospitalerne i Skt. Petersborg var i en elendig forfatning, og de ting vi havde samlet ind fra danske hospitaler, var med til at højne standarden (fig. 7).

Rusland i dag

I dagens Rusland kan man få alt – hvis man har råd. Aktionsgruppen er derfor gået over til at indsamle penge, der bliver brugt til mad, medicin og social hjælp.

Vor samarbejdspartner *Hesed Avraham* har opbygget en stærk organisation, der driver et dagcenter, hvor mennesker kan henvende sig. En stor del af personalet arbejder frivilligt. Her kan man få varm mad og socialt samvær. Læge, tandlæge og socialkontor står parat til at hjælpe. Børnene står i centrum. Den gravide mor bliver støttet, og mor og

barn følges i barnets første leveår. Centret har kontakt til ca. 1000 familier, som bl.a. får hjælp til deres syge børn. Er der større problemer, er der speciallæger, der gratis står til rådighed. Samtidigt formår man i dagcentret at skabe et varmt jødisk miljø.

For de, der ikke kan komme til dagcentret, sørges for *"Meals On Wheels"*, udbringning af mad, hver dag til ca. 600 personer. Endvidere ydes både hjemmehjælp og hjemmesygepleje (fig. 8).

Det sociale system i Rusland er ikke tilstrækkeligt, og trænger man til særlig hjælp, kræves der betaling, som rigtig mange ikke har råd til. Pensionen er meget lav, mange gange ikke nok til de daglige nødvendigheder, og her kan vi hjælpe.

Rusland har efter sovjettiden flere gange været gennem økonomiske kriser, og den nuværende krise gør, at man må skære ned på den socialhjælp der ydes.

Fig. 9.

I 70 år, under sovjettiden, måtte jøderne ikke holde de jødiske traditioner. Den jødiske minoritet vil i dag gerne vende tilbage til en jødisk tilværelse, og her gør vi alt for at hjælpe. *Hesed Avraham*, vor samarbejdspartner, sørger for at samle mennesker i mindre grupper, hvor man igen kan holde de jødiske traditioner i hævd (fig. 9).

Den sociale forsorg i Skt. Petersborg er langtfra tilstrækkelig til at sørge for en menneskeværdig tilværelse, når man af en meget lille pension, ud over mad og husleje, også skal betale medicin, behandling og tøj. Meget ofte bliver vi gjort opmærksom på nødsituationer, hvor personer og familier har særlig stort behov for hjælp.

Afstanden til Rusland er lige lang i dag, men situationen for befolkningen er noget bedre, især hvis man har arbejde og fast indtægt. En stor gruppe mennesker er dog stadig ladt i stikken og får ikke

del i de forbedrede forhold. Her kan vi virkelig stadig se forskellen mellem Rusland og Danmark.

Aktionsgruppen for Jøderne i Skt. Petersborg og *Selskabet for Dansk Jødisk Historie* er meget interesseret i at komme i kontakt med jer, der rejste til Sovjetunionen for at besøge *refuseniks*. Vi søger personlige beretninger og andet materiale, der for fremtiden kan fortælle historien om jødernes forhold i Sovjetunionen. Vi er ved at opbygge et arkiv i Rigsarkivet, der skal rumme materiale om forholdene frem til 1993.

Kontakt *Aktionsgruppen for Jøderne i Skt. Petersborg*: Magda Goldschmidt tlf.: 33 79 25 38, magda.gitte@youmail.dk eller Flemming Cohn tlf.: 45 42 00 07, Flemming.gitte.cohn@get2net.dk eller *Selskabet for Dansk Jødisk Historie*: Bent Blüdnikow tlf.: 33 24 19 80, bbl@berlingske.dk

Cimbrertyren

– et kort, men brutalt kapitel
af dansk-jødisk historie under besættelsen.

Af Vibeke Boolsen

I Dansk-jødisk historie er perioden forud for jødeaktionen i oktober 1943 ofte noget underbelyst. De ”højdepunkter”, der almindeligvis fremhæves, er udgivelsen af ugeskriftet *Kamptegnet*, forsøg på at genere Synagogen i Krystalgade ved at hælde maling på bygningen og smide grisefødder over hegnet, og bagvaskelsessagen mod grosserer P. M. Daell og hans jødiske privatsekretær, som i sin kerne gik ud på at en af ejerne af Daells varehus havde en jødisk privatsekretær, som fordi hun både var jødisk og privatsekretær ikke alene måtte være hans elskerinde, men også den, der bestemte i varehuset, herunder at tyskere i uniform fik så dårlig en behandling, når de handlede der. Sagen endte i Højesteret i begyndelsen af 1942 og er kendt for at være noget så usædvanligt som et eksempel på, at det var muligt i et land, som var besat af Det tredje Rige, at en jøde (og kvinde) kunne anlægge retssag for bagvaskelse og æreskrænkelse mod en antisemitisk redaktør – og *vinde den ved domstolene*. Af dette får man en formodning om, at antisemitisme i Danmark var noget, som kun sporadisk berørte jødiske kredse. Det var noget, som af og til kom op til overfladen, men i det store og hele var antisemitisme, også under besættelsen, noget, som man meget sjældent kom i berøring med.

Inden for forskning i antisemitisme skelnes der ofte mellem den ”lille” antisemitisme og dens modsætning, den ”store”. Den ”store” er voldelig antisemitisme, den ”lille” er alt andet end voldelig antisemitisme. Ved at karakterisere dem som sådan, siges det også, at hvor det kan være umuligt at overleve den

”store” antisemitisme, så er det fint muligt at overleve med den lille. Den ”store” skal endvidere direkte være vold mod mennesker, den ”lille” kan gå ud over alt andet, der har tilknytning til noget jødisk. Endvidere kan den være verbal, dvs. ”noget, der bare siges”.¹

En sådan klassifikation overser imidlertid fuldkommen noget andet: når man overlever ”den lille antisemitisme”, så skal man leve med følgerne af den resten af livet – ligesom med følgerne af al anden sadisme.² Når vi stiller det sådan op, kan vi også se, at antisemitisme, som det har været muligt at overleve, er den sadisme, der går ud over jødisk, hvad enten vi siger at det er ”noget” jødisk, eller ”nogen jødiske”.

Måske vil det gøre definitionen mere præcis, dersom vi kan finde ud af, hvad der kan tilfredsstille antisemitisme? Mit forslag er at antisemitisme er tilfredsstillet, dersom det er umuligt at opfatte noget jødisk eller nogen jødiske; at alt jødisk er så fuldstændig forsvundet fra menneskehedens historie, at det er som om det aldrig har været der. Det er sporløst forsvundet. Det vil tilfredsstille en psykologisk formel, der hedder ”død-og-borte”.³

Udstyret med dette kan vi derefter se på hvorledes antisemitisme retfærdiggør sig selv: den siger at ”det er jødernes egen skyld”, at antisemitisme går ud over dem og deres: dersom jødisk ikke havde været der, så var det ikke gået ud over dem og deres. De kan jo bare lade være med at være så jødiske.⁴

Både før, under og efter besættelsen var der antisemitisme i Danmark. Det ville være meget underligt hvis det er noget, der først er kommet til i nyere tid⁵. Der var (og er) vittterlig mennesker, der skaber sig "mening med livet" ved at være antisemitiske, og det er der konstant, også i Danmark.

I det besatte Danmark var der, som i besatte lande i almindelighed, en "dobbelt jurisdiktion", dvs. at der er to slags love, der gælder, nemlig både besættelsesloven og den danske lov. I Danmark gjorde det at man f.eks. ikke kunne sige afgjort om det var lovligt eller ulovligt at aflytte udenlandsk radio, for det var lovligt efter dansk lov, men havde f.eks. i Tyskland været ulovligt siden 3. september 1939. Og det var en illusion at regne med at tysk lov ikke skulle kunne håndhæves af dansk politi, dersom besættelsesmagten bestemte sig for det. Mørklægning var således noget, der var indført af besættelsesmagten, men som blev håndhævet af dansk politi. Ganske vist havde betingelserne ved selve besættelsen den 9. april 1940 fastslået at "Rigsregeringen [erklærer] overfor den kongelige Regering at Tyskland ikke har til Hensigt ved sine Foranstaltninger hverken nu eller i Fremtiden at antaste Kongeriget Danmarks territoriale Integritet eller politiske Uafhængighed"⁶. I maj 1938 havde Danmark indgået en ikke-angrebspagt med Det tredje Rige, men det havde Polen jo også, og den polske besættelse havde vist sig at være særdeles brutal.

Spørgsmålet var, hvad der lå i "politisk uafhængighed", og hvor langt den rakte. Ganske vist havde Scavenius fastslået at den danske regering havde en "bundgrænse" for, hvad en dansk regering ville være med til at gennemføre – ingen genindførelse af dødsstraf i dansk straffelov, og ingen jødelovgivning, men spørgsmålet var, hvor lang tid en dansk regering ville kunne modstå et pres fra besættelsesmagten til f.eks. at indføre jødelovgivning, sådan som man kendte det fra Tyskland? Var det en absolut eller en relativ bundgrænse, der var tale om? Hvad ville der ske, når noget var ulovligt efter tysk lov, men ikke efter dansk? Sådanne spørgsmål affødte

en daglig usikkerhed i Danmark blandt dem, der ville være lovlige, og ikke kun i forbindelse med aflytning af radio, det var kun ét blandt mange forhold, der var usikre. Andet var at læse de nyheder, der ikke fandt nåde for den tyske censur, men som fandtes i blade, der nu var illegale.

At der var et udstrakt samarbejde med Det tredje Riges besættelsesmagt, kunne man dog også se af både vedtagelsen af "kommunistloven" den 22. august 1941, og tiltrædelsen af Anti-Komintern-pagten den 25. november samme år. Det var altså muligt efter dansk lov at gøre noget, der ellers havde været lovligt efter dansk lov, ulovligt efter samme efter en vedtagelse i Rigsdagen, ligesom det tidligere var sket i Tyskland (hvor man dog også havde medtaget "bastard-kommunismen", dvs. Socialdemokratiet, for en sikkerheds skyld, og så alle andre partier end det nazistiske).

Og hvad havde det så med jødernes forhold i Danmark at gøre? Ikke andet end at ifølge nazistisk race-teori var "jødedom = kommunisme". Rusland var blevet til Sovjetunionen og havde erklæret, at det nu var et kommunistisk land, og straks var der en hel masse jøder, der havde fået fremtrædende poster der. Ikke engang russisk antisemitisme, der dog stod bag en lang række pogromer i det zaristiske Rusland, havde formået at stå imod den seneste bølge af "jødisk magtovertagelse", hvad udelukkende viste, ifølge den nazistiske propaganda, hvorledes jøderne var snedige og lumske, samtidig med at de uden ophør arbejdede på at overtage "verdensherredømmet", intet mindre.

I Danmark var den organiserede nazistiske antisemitisme samlet først i et parti, nemlig N[ational] S[ocialistisk] A[rbejder] P[arti]: NSAP, stiftet i 1935. Dette parti adskilte sig fra Fritz Clausens DNSAP ved netop "jødespørgsmålet" og dets løsning. Hvor Fritz Clausens parti holdt på at "jødespørgsmålet i Danmark" var så lille, at det nærmest slet ingen betydning havde, så holdt NSAP på, at det kan godt være at der ikke var særlig mange jødiske i Dan-

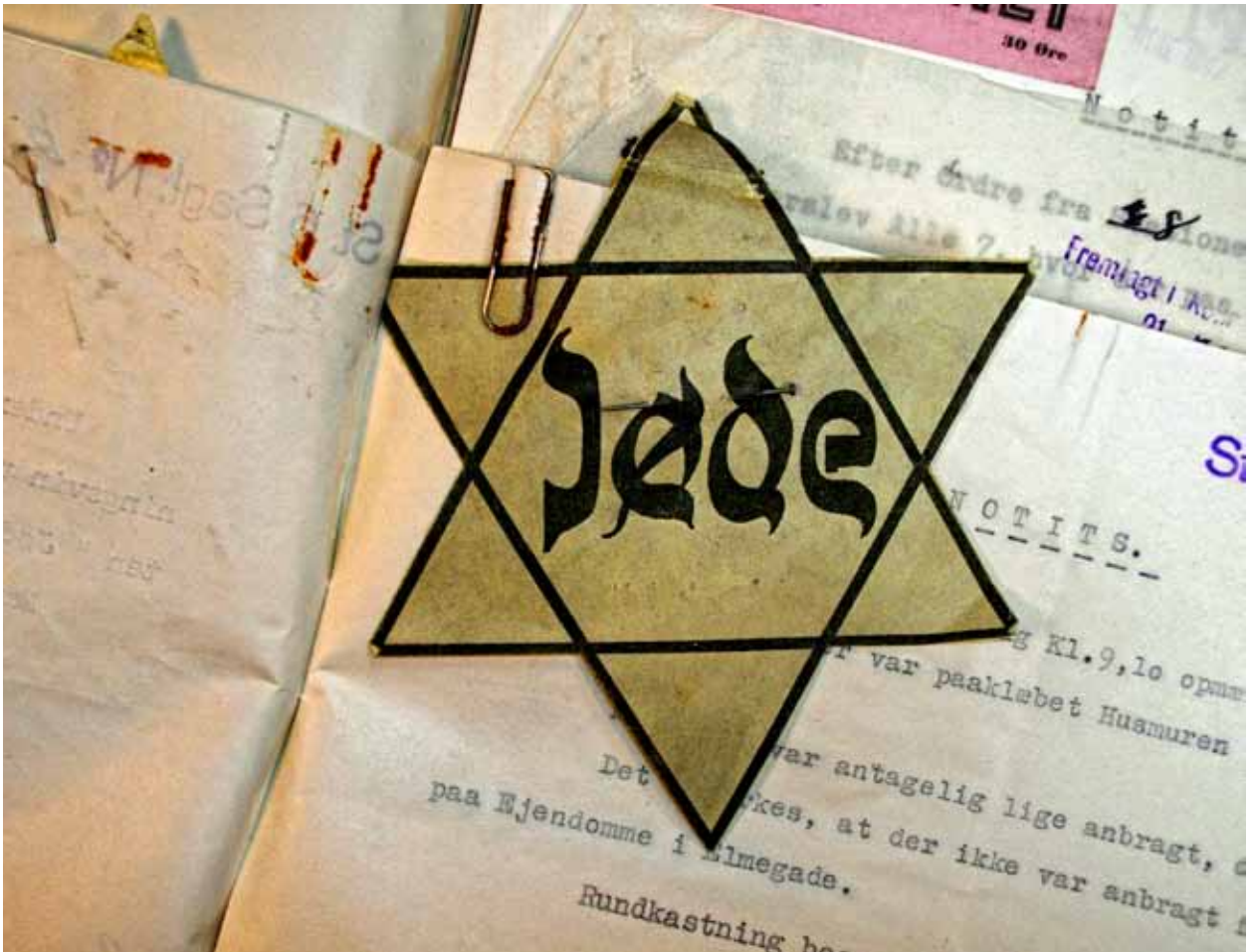
mark, men det var underordnet; bare det at der var nogle jødiske, var nok til at Danmark havde et ”jødespørgsmål” og at det derfor (selvfølgelig) skulle ”løses” efter tysk forbillede.

Det var ikke fordi partiet var stort, det havde aldrig over 500 medlemmer, men dermed ikke være sagt, at det så også var ubetydeligt. For i forbindelse med ”løsning af jødespørgsmålet” i det besatte Europa forelå der noget, der (efter tysk forbillede) nærmest var en koreograferet køreplan. Først skulle man forberede befolkningen ved ”oplysning” om, at der overhovedet var et ”jødespørgsmål”, altså ”oplyse” om jødernes farlighed og undergravende virksomhed mod ”folkelegemet”; dernæst skulle der foretages registrering af ”de jødiske”, noget, der i Det tredje Rige havde krævet indførelse af ”jødellovgivning”, og så endelig kunne man skride til at ”udrense fra folkelegemet” de jødiske, således at de i hvert fald forsvandt fra ”det offentlige liv”; i mildeste fald skulle de lære at ”kende deres plads”, der var nederst i hierarkiet, i værste fald ved ”deportation”.

På tryk, i skrift og i tale: propagandaen og agitationen fra NSAPs side var der ikke noget i vejen med. Der blev udvist en utrættelig flid, men desværre, det var ikke nogen lukrativ forretning, så derfor måtte NSAP fra forsommeren 1941 indgå i et samarbejde med DNSAP for om ikke andet, så dog at få del i det tilskud, som besættelsesmagten lod tilflyde dette parti, der dog heller ikke var vanvittigt populært og næppe på den måde kunne hamle op med den danske nationale mobilisering, der ikke var nazistisk. De to partier (*DNSAP* og *NSAP*) smeltede sammen, *Kamptegnet*, der havde været partiorgan for NSAP, blev nu obligatorisk at abonnere på for medlemmer af det samlede parti, og der blev oprettet et ”Racepolitisk Centralkontor”, der kunne udstede ”arier-attester” til de interesserede. Og op af asken af det fhv. NSAP opstod så Dansk Anti-Jødisk Liga, således at parti-virksomheden kunne fortsætte. Vellykket var partiets indsats dog ikke, selv ikke tiltrædelsen af Anti-Kominternpagten gjorde at der blev indført jødellovgivning i Danmark.

Netop det at det var de nu fhv. NSAP-ere, der stod bag *Racepolitisk Centralkontor* kan give os et fingerpeg om en anden af dette partis stærke sider i forhold til den ”køreplan”, der nævnes foroven. Når det kom til registrering, stod partiet stærkt. Det var noget, som man gik meget op i i det parti. Ikke alene var der et fyldigt ”jødekartotek” i partiets eje, opbygget siden 1936. Også partiets egne medlemmer havde kun kunnet optages, dersom de opfyldte de krav, som Nürnberg-lovene stillede for at være ”arier”. Partiet havde ikke mindre end to genealoger blandt sine medlemmer, og slægtsforskning var den teknik, som anvendtes for at finde ud af, om man blandt sine forfædre havde nogen jøder i sit stamtræ. I forbindelse med redaktionen af *Kamptegnet* blev dette ”jødekartotek” yderligere udbygget, taktet være lokale meddelere uden for København.

Antisemitisme var dog stadig i foråret 1942 noget, som mest var noget, ”man talte om”, men ”ikke gjorde noget ved”. Det skete ifølge Anti-Jødisk Liga for at tækkes systemet i Danmark, der ikke var udpræget antisemitisk, eller i hvert fald ikke antisemitisk nok. Propagandaen havde ikke gjort hvad den skulle. Ikke engang udgivelsen af Lorentz Christensens tobindsværk, 1100 sider, om jøderne i Danmark, *Det tredje Ting* gik over og blev en bestseller. Dens udarbejdelse blev endda støttet af det tyske gesandtskab i København. Da den udkom i 1941, blev den kun anmeldt i det nazistiske dagblad *Fædrelandet*, og salget gik trægt. Det var ikke noget, der kunne måle sig i popularitet med Artur Dinters roman *Die Sünde wider das Blut* (Synden mod Blodet), en roman, der kom i ikke mindre end 23 oplag mellem 1917 og 1943 i et samlet oplag på 2,3 millioner⁷ i det tysktalende område. Så nok var propagandaen i Danmark af samme kvalitet som i Tyskland, hvad måske havde en sammenhæng med, at meget af den var oversættelser af tyske originaler, men virkningen af den var noget forskellig. I Tyskland havde vedholdende antisemitisk propaganda medført, at der blev lavet jødellovgivning, men ikke i Danmark. Og denne tingenes tilstand var nok til, at Anti-Jødisk Ligas ungdomsorganisation i for-

Trykt jødestjerne af papir som nazister i København klæbde på huse tilhørende jøder og ved døre, hvor jøder boede i februar 1942. Københavns Politi konfiskerede en håndfuld af disse stjerner. Opklæbning af jødestjerner minder om nogle af Cimbrertyrens kendte chikanerier. Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm: Københavns Byret: 21. Afdeling: Straffeanke 1947: sag nr 135–139 [pakke 123]. Foto med Landsarkivets tilladelse: Vilhjålmur Örn Vilhjålmsson.

sommeren 1942 var ved at tabe tålmodigheden med al den blødsødenhed.

Denne ungdomsorganisation, der havde navnet *Cimbrertyren*, gik derfor i gang med at tage sagen i egen hånd og gengive navnlig den danske ungdom muligheden for, at det nordisk-folkelige endelig kunne være "herre i eget hus", altså dansk blod skulle bestemme hvordan der skulle være i Danmark. Ud med den skadelige jødiske indflydelse, ligegyldigt i hvilken forklædning den optrådte! Og det med det samme!

Nåja, ungdom og ungdom; af den senere retssag mod NSAP/Dansk Anti-Jødisk Ligas formand, Aage H. Andersen, fremgår det, at de medlemmer, der var ude og genere nogle jødiske, var i alderen mellem 18 og 39 år⁸, så der var altså flere blandt dem, der var ude over deres første ungdom.

Og hvad lavede de så? NSAP havde sit hovedkvarter i Gentofte Kommune, og som jo er et pænt sted, og der lavede de så følgende: "Det blev planlagt, at man skulle foretage Opklæbninger af anti-jødiske Plakater og Jødestjerner ved Jødeforretninger og Jø-

ders Bopæl, desuden Rudeknuserier og Paamaling af anti-jødiske Sentenser rettet imod Jøders Ejen- dom og Forretninger. Endvidere var det ogsaa paa Tale at fremskaffe Sprængbomber til Rudeknus- ning.” Derudover skruede man ogsaa navnepladerne af dørene på huse og lejligheder, hvor man ”vidste” at ”her bor en jøde” eller en ”jødeætling”.

Derudover sørgede man for, at dansk ungdom ikke kom i forbindelse med ”ikke-dansk musik”, såsom swingmusik, ”negermusik”, arrangeret af jøder for at undergrave det nordiske blod. Derfor opsøgte man så de steder, hvor ”swingpatterne” holdt til og dan- sede i deres hvide tennissokker og hvide gummisko til subversiv musik spillet af f. eks. Svend Asmus- sen og Børge Roger Henriksen og Leo Matthie- sen, således at der ”i hvert Fald ved to Lejligheder blev iværksat Demonstration i Kastning af Stink- bomber, nemlig ved et Møde af Swinginteresserede i Odd Fellow Palæet og i Restaurant Heidelberg”.⁹

Hvad skulle denne aktivitet til, som strakte sig over sommeren 1942? Det fremgår ogsaa af politirapport- ten, nemlig: ”Formaal(et) tilsyneladende har været at udøve en vis aktiv Terror overfor Jøder”.¹⁰

Og det lykkedes da ogsaa at jage en skræk i livet på dem, som det gik ud over. ”Vi ved hvor du bor”. Det var ikke nogen tom trussel dengang heller.

På engelsk er skræk ”terror”, så det, der blev lavet, var terrorisme. Cimbrentyren var med andre ord en terrororganisation. Sådanne holdt politiet øje med; derfor var organisationen ogsaa infiltreret af to agen- ter for politiet og modstandsbevægelsen¹¹, der meld- te tilbage til kriminalpolitiet ved to overbetjente.

Terrorvirksomheden tjente et højere politisk formål, nemlig ”Formaalet var at tilvejebringe en skarpere Kurs i den anti-jødiske Virksomhed og Anlednin- gen var vistnok en vis Utilfredshed indenfor Liga- ens Ungdomsafdeling”.¹² Denne del af terrorvirk- somheden lykkedes ikke.

Der er ikke i denne retssag bevaret noget materiale om, hvorvidt der er blevet foretaget anmeldelser til politiet af Cimbrentyrens terrorvirksomhed, men fra en anden retssag kan vi blive klar over, at f.eks. antisemitisk telefonterror i 1942 var noget, som poli- tiet i Gentofte politikreds tog lidt let på, og at det ikke nødvendigvis ledte til en efterfølgende efter- forskning.¹³ Så måtte folk altså leve med skrækken. Det er så først bagefter man kan finde ud af, at poli- tiet efterforskede disse partiorganiserede antisemi- tiske kredse og deres virksomhed. Derfor kan man sige, at der var en vis, men meget diskret, politibe- skyttelse af jødiske danskere.

Dog var denne politibeskyttelse ikke nok til at forhindre, at der forekom rudeknusning, kastning af stinkbomber, overvejelse om og anskaffelse af sprængbomber, opløbning af plakater, påmaling af jødestjerner, opsætning af anti-jødiske plakater og afskrubning af dørskilte. Den slags måtte folk virke- lig være i stand til at tåle. Og det gjorde de jo ogsaa.

For det var jo, trods alt, ”kun” en ”lille antisemitis- me”; at være klar over: ”Vi ved hvor du bor – og gør vi det, så kan vi komme og hente dig og dine”. Nok til at den del af den politiske virksomhed lykkedes. I navnlig Gentofte Kommune lykkedes det at sætte en skræk i livet på nogle. Og det var jo nok til at de ”holdt op med at være så frække”, at de ikke ”kendte deres plads” i det Danmark, der var på vej ind i ”det stortyske Rige” som dengang var under etablering.

NOTER

¹ At man kan dø af følgerne af en ”lille” antisemitisme viser f.eks. mordet på Marie Meyer i Rude skov den 20. oktober 1943. Fru Meyer blev slået ihjel bl.a. fordi hun var fremkommet med antisemitiske ord, rettet dels mod hendes mand og hans familie, dels mod jøder i almindelighed. På den baggrund var det så ”let” for dem, der slog hende ihjel, at ”bevise” at hvis hun havde sagt noget mod ”jøder”, så havde hun nok ogsaa ellers gjort noget mod dem. Der blev bl.a. udspremt et rygte om, at hun skulle have stukket den rute, som hendes egen mand var flygtet med til Sverige den 8. oktober 1943. Derudover ville rygterne vide, at hun havde omgang med tyskere hjemme hos sig selv, nu, hvor hendes mand var flygtet til Sverige. Baseret på disse rygter blev hun derfor ”selvfølge- lig” en trussel, og derfor blev hun slået ihjel af modstandsbevægelsen, dvs. folk

i hendes egen omgangskreds, der havde en (mere eller mindre) perifer tilknytning til modstandsbevægelsen. Under sagens opklaring viste det sig dog, at nok var fru Meyer fremkommet med antisemitiske udtalelser, men hun havde ikke stukket nogen transportrute til Sverige og havde ingen omgang med besættelsesmagten. Retssagen kunne dog først finde sted i 1946-47.

² Sadisme har formen "cruelty is fun". Den sætter ind lige præcis der, hvor ligegyldighed og afstumpethed holder op. Juridisk er det tortur.

³ Den nazistiske antisemitisme havde f.eks. til opgave at "fjerne jøderne fra det offentlige liv". Det er jo netop det samme som at sige, at det er umuligt at opfatte noget jødisk, og nogen jødiske, fordi der ikke er noget eller nogen. "Offentligt liv" består i at det er muligt at opfatte noget uden forhindringer, i modsætning til modstykket, "privat", der har indbygget sådanne forhindringer.

⁴ En variant af dette er formodningen om, at der er en direkte proportional sammenhæng mellem antallet af jøder og antisemitisme. Jo flere jøder i et land, jo mere antisemitisme er der. En af begrundelserne for at nægte jødiske flygtninge fra Det tredje Rige opholdstilladelse i Danmark mellem 1933 og 1939 var eksplicit at "hvis der kommer flere jøder ind i Danmark, så vil der komme antisemitisme". Dette argument er antisemitisk, fordi det siger at "det er jødernes egen skyld" at der er antisemitisme. Det er også et uholdbart argument fordi det har fundet en årsag (skyld) til antisemitisme.

⁵ Ikke desto mindre er det det, som Leni Yahil siger i sin konklusion af undersøgelsen af forløbet af den danske jødeaktion (Leni Yahil; *The Rescue of Danish Jewry: Test of a Democracy*, 1969, s. 382): "The Danish people is a normal

people", fordi der angiveligt ikke er antisemitisme i Danmark.

⁶ Siegfried Matlok 1988: *Danmark i Hitlers hånd*, Holkenfeldt, s. 29.

⁷ Cornelia Essner 2001. *Die "Nürnberger Gesetze" oder die Verwaltung des Rassenwahns 1933-1945*. Ferdinand Schöning, Paderborn, München, Wien, Zürich, s. 32-34. Hovedpersonen har navnet Herman Kämpfer (altså Kæmper), en mand hvis hele liv bliver ødelagt af jøderne, indtil han møder døden på slagmarken under 1. Verdenskrig, hvor han dør heldedøden på slagmarken af et skud gennem hjertet. Romanens knap 300 sider er meget vanskelig at læse, netop fordi den er så antisemitisk hele vejen igennem.

⁸ *Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm*: DF. 001, Københavns Byret, Retsopgøret: Straffeaakter, 21, 1947 135 – 1947 – 139. 123: Politirapport af 21. januar 1947 for Københavns Politis 2. Undersøgelseskammer.

⁹ *Ibid.*

¹⁰ *Ibid.*

¹¹ *Ibid.*

¹² *Ibid.*

¹³ *Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster og Bornholm*: DF-001 Københavns Byret, 1943-1976, Landsretssager: Nævningesager: Straffeaakter. 918, I, ØL.907: Rapport Mandagen den 25. Oktober 1943. Heri meddeler en mand at han og hans kone har modtaget anonyme telefonopringninger med antisemitiske trusler i løbet af de sidste år og at han havde meldt det både til politiet og telefonselskabet, men der blev ikke gjort mere ved det; "hvorfor ved Komparanten ikke". Han havde også bopæl i Gentofte Kommune.

En mangelfuld fortælling

Af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Af og til fortjener en bog meget mere end den sædvanlige anmeldelse med lige fordelt ris og ros. I 2010 udkom bogen *Diskret Ophold* af Lone Rünitz ved Syddansk Universitetsforlag. Dette værk var længe ventet, men det havde også været bebudet i flere år. Allerede i Rünitz' kandidatspeciale, hvis kerne blev udgivet i en bog i 2000, var der forlydende om, at hun var i gang med dette arbejde. På Dansk Institut for Internationale Studiers, (DIIS), hjemmeside kom der i mange år udmeldinger om, at Lone Rünitz arbejdede med det vigtige emne som børneflygtningene er. Historien om de mest sårbare af alle flygtninge.

I *Diskret Ophold* behandles hjælpearbejdet for jødiske flygtningebørn i Danmark, og i særdeleshed arbejdet med de såkaldte *Jugend Alijah*-børn, jødiske børn på 13-16 år, som i mange tilfælde senere blev reddet sammen med yngre børn fra den besatte del af Europa på *Kindertransporte*, som blev igangsat i slutningen af 1938.

Udgivelsen blev desværre til en stor skuffelse, eller snarere, anledning til forundring. Bogen er meget mangelfuld. Før disse mangler bliver berørt, bør det nævnes, at bogen er en ganske grundig gennemgang af arbejdet med og for *Jugend Alijah*-børn i Danmark. Bogen er velskrevet og logisk i sin opbygning. I bogen findes der ligeledes glimrende eksempler på nogle af *Alijah*-børnenes historier i Danmark. Men samtidig er der eksempler på personer, hvis navne er blevet maskeret. For eksempel fortællingen om "Kurt P". Maskering af ofres navne, som den danske arkivlovgivning i visse tilfælde påkræver at historikerne følger, er kun et påskud for myndighederne, som tilsyneladende mener de beskytter personlige

interesser ved sådanne påbud. I virkeligheden var og er formålet med afpersonificeringen, en beskyttelse af identiteten af længst afdøde embedsmænd, som forårsager at ofrene for Hitler-Tysklands vanvid og dansk samarbejdspolitik ikke kan nævnes ved sit fulde navns nævnelse. Det er en uforståelig "beskyttelse" halvfyerd's år efter at begivenhederne fandt sted og en skamplet på de myndigheder, som administrerer disse besynderlige "personhensyn" i dag.

Hård dom over børns hjælpere

Bogen *Diskret ophold* blev lanceret med denne redegørelse fra forlaget: "*Selvom kvinderne var villige til at hjælpe, havde de ikke den store forståelse for børnenes situation; man tøvede ikke med at kalde dem uhøflige og forventede en næsten umulig taknemmelighed fra dem.*"

Der bliver brugt meget skyts og krudt på denne bebrejdelse i bogen. Lone Rünitz har gjort meget ud af at de jøder og andre, der administrerede hjælpearbejdet for de jødiske teenagere i Danmark, var uforstående over for deres trosfællers situation. Alle, som måtte arbejdede under den hårde og afstumpe- de flygtningelovgivning i Danmark, samt Rigspolitiets fremmedtilsyn i Danmark, kan forekomme uforstående, hårde, kolde eller hensynsløse. Men havde de noget valg? Nogle var for en generation siden blevet lovlige borgere i Danmark, og man fulgte de love der var i landet. Hvilke alternativer var der, hvis man var jøde og lovlydig borger i et land, som ikke var mindre antisemitisk end i mange andre europæiske lande, og som vi nu ved, sendte børn i døden under besættelsen fordi flygtningeloven og attituden var ufleksibel og ubarmhjertig?

Den tradition, som Lone Rünitz lagde ud med i sin første bog om flygtninge, og har været tro lige siden, hvor hun bebrejder Det Mosaiske Troessamfund og dets underorganisationer for en hård, usentimental behandling af flygtningene, fortsætter i *Diskret Ophold*. Omend noget af kritikken måske er berettiget, simpelt hen fordi den dansk-jødiske ledelse i et og alt parerede ordrer fra de danske myndigheder, som satte dagsordenen, så kunne årsagen til dette

Fig. 1. I Danmark har man længe kunnet undret sig over at ingen historiker for alvor kastede sig over de mest forsvarsløse af flygtninge fra Hitler-Tyskland, børnene. Måske har den rette historiker manglet og de tilstedeværende måske ikke haft den store forståelse for børnene sådan som Lone Rünitz skyder nogle af Aliyah-børnenes hjælpere i skoene. Da alle organisationer som hjalp jøder var blevet forbudt, kunne ingen hjælpe lille Jacky Wassermann, her på billedet. Han blev af danske myndigheder udvist sammen med sin moder og to søskende i oktober 1942. Godt en måned senere blev han myrdet i Auschwitz.

nærsynethedsproblem for Rünitz også være, at hun ser 1930erne og 1940erne med nutidens humanitære briller, som tit mangler lidt korrektioner for kronologisk synsfejl. Dengang behandlede man generelt ikke børn som i dag. Deres rettigheder er til alt held blevet større end for 70 år siden.

Manglende viden og litteratur

I et værk, som er tænkt som en videnskabelig fremstilling af jødiske flygtningebørn under og forud for den tyske besættelse af Danmark, vækker det desuden undren, at forfatteren ikke ser ud til at kende til nogle af de mere vigtige videnskabelige fremstillinger som er udkommet i de seneste år i Tyskland og andre lande. For eksempel Gudrun Maierhofs *Selbstbehaubtung in Chaos. Frauen in der jüdischen Selbsthilfe 1933-1943*¹, som fortæller om de vilkår, hjælpende kvinder skulle arbejde under i Tyskland. Brian Amkrauts udmærkede værk *Between home and homeland: Youth Aliyah from Nazi Germany*² er tilsyneladende også ukendt for forfatteren af *Diskret ophold*.

Litteraturlisten i Rünitz' bog består faktisk af over 90% danske værker og afhandlinger. Nogle af dem kan siges at have meget lidt at bidrage til emnet med. Men litteraturlisten afspejler intentionen med bogen. Det er en ren dansk bearbejdelse.

Bogen *Diskret ophold* er næsten alene og udelukkende skrevet ud fra danske præmisser og den hjemlige synsvinkel. Bogen beskriver arbejdet med *Jugend Alyiah*-børn, uden at det i noget særligt omfang bliver sat i sammenhæng med arbejdet på resten af den europæiske scene.

Bogen ligger således i forlængelse af den tendens i dansk besættelsestidshistorie, hvor det hører til sjældenheden at man ser værker med en bredere horisont end himmelen omkring den lokale andedam, men hvor der, derimod, hersker udbredt konsensus om, at samarbejdspolitikken var den eneste løsning og det bedste der kunne overgå danskerne under besættelsen.

Den manglende forhistorie

Det ville også have været ønskeligt, at bogen dækkede en længere periode, f.eks. perioden fra 1933, sådan som Sara Katosh' bog om *Jugend Alijah* gør.³ For der var faktisk hjælpearbejde i Danmark for jødiske børn mange år før besættelsen, eller så tidligt som i 1935. Hvis tidsrammen for bogen havde været udvidet, så ville forhistorien have været dækket bedre ind, også for den hjemlige fremstilling.

På intet tidspunkt i bogen oplyses der om stiftelsen af *Den Internationale Liga for Fred og Frihed* i den Haag i Holland i 1915. I bogen får man næsten det indtryk, at denne organisation var dansk når den først introduceres på side 13-14, til trods for ordet Internationale i titlen. Der var et stort netværk i Europa af kvinder som ikke var uforstående for jødiske børns situation, stik modsat det som Lone Rünitz påstår om det danske hjælpearbejdes kvinder.

Arbejdet for *Alijah*-børnene havde sit centrum i Tyskland og mange flere mennesker end dem der nævnes i bogen, havde forbindelse med Danmark på grund af hjælpearbejdet for jødiske børn. Når Rünitz på side 20 henviser til sin første bog om jødiske flygtninge fra år 2000, hvor hun nævner at Danmark Loge har stået bag korte ferieophold i Danmark for jødiske børn for at give dem et pusterum fra forfølgelserne, fortsætter hun uden kildehenvisning: ”Børnene anbragtes i Horserød Lejren i Nordsjælland, som på det tidspunkt fungerede som feriekoloni, og de sidste ferie børn blev i overensstemmelse med den garanti, som den dansk-jødiske ledelse havde afgivet over for myndighederne, sendt tilbage til Tyskland og en uvis skæbne i sommeren 1939”.⁴ Dette må bero på en misforståelse fra Rünitz' side. Der var ingen jødiske ferie børn i Danmark i 1939. Børnene var her i 1935 og 1936 og deres ophold var muliggjort af Danmark Loge, private donationer samt det Mosaiske Troessamfund. Unge *chaluzim*, landvæsen elever, hjalp også med praktiske ting i Horserød ved disse besøg. Norbert Wollheim, (1903-1989), var fra en ung alder involveret i zionismen og fra 1933 førende i

det jødiske ungdomsarbejde i Berlin. Han kom til Danmark som koordinator af relativt store grupper af jødiske børn fra Berlin på nogle ugers ophold i Horserød-lejren, som på det tidspunkt blev anvendt som sommerlejr til københavnske børn.

Fig. 2. Norbert Wollheim i København i 1936. Her sidder han (t.v.) sammen med C. B. Henriques i midten. Manden til højre har man ikke kunnet identificere. Billedet blev taget ved en fest for de tyske børn som blev holdt på Carolineskolen. Norbert Wollheims billedalbum USHMM, Washington. Norbert Wollheim (1913-1998) var født i Berlin. Han engagerede sig tidligt i zionistisk arbejde og jødisk ungdomsarbejde, som han helligede sig helt, efter at han i 1933 som jøde fik forbud mod at læse på Universitetet. Han blev formand for Deutsch-Jüdische Jugendgemeinschaft (DJJG). Han varetog sommerudflugter for unge jøder i Berlin til Danmark, Sverige og Storbritannien og i 1938 var disse lande hans ansvarsområde ved arrangementen af Kindertransporte. DJJGs aktiviteter blev forbudt i 1937 og Wollheim og hans medarbejdere måtte arbejde i det skjulte. I 1941 var han blevet slavearbejder på en elektronikfabrik i Berlin og i marts 1943 blev han sammen med kone og barn deporteret til Auschwitz. Her blev hans kone og barn gasset ved ankomsten. Han overlevede som slavearbejder i I.G. Farbens kunstgummifabrik i Buna lejren, som han også var med til at bygge. Efter krigen levede han i 6 år i Lübeck, før han i 1951 bosatte sig i New York, hvor han studerede til revisor.

Turen gik også til Sverige. Der findes en stor samling fotos fra disse lejre, men de blev først omtalt herhjemme i 2005⁵.

Det kan undre, at sommeropholdene (Kinderlagern), forgængeren til *Alijah*-børnenes ankomst til Danmark, ikke bliver nævnt mere dybdegående i Lone Rünitz' bog. Flere af de børn som opholdt sig i Danmark i 1936, hvoraf mange gik på *Jugend Alijah* skolen i Berlin, var senere i Danmark som Alijah-børn. *Jugend Alijah* skolen i Berlin blev stiftet i 1936 og dens bestyrer, Jizchak Schwersenz, kom også til Danmark som ledsager for de jødiske børnelejrsværter. Norbert Wollheims arkiv har i mange år været tilgængeligt i USA. Hans indsats i Danmark

skulle bestemt have været en del af en bog som *Diskret ophold*.

Den hollandske helt

En af de vigtigste begivenheder i hele hjælpearbejdet med Alijah-børnene i Danmark inden besættelsen er også blevet oversat af Lone Rünitz.

Hvis Rünitz havde haft lidt mere kendskab til de førende arkiver, som opbevarer materiale om jødisk flygtningehistorie, ville det helt sikkert have bragt hende på sporet af flere spændende og centrale aspekter til sin fremstilling, end de uinteressante holdninger hun fremsætter om det danske hjælpearbejdes foregangskvinder. *Jugend Alijah* var mere

Fig. 3-6. Aktiviteter i Horslerød. 1936.

end Berlin, London og Palæstina. Kanalerne ad hvilke man bragte jødiske børn ud af Stortyskland var langt mere forgrenede end det indtryk man får i *Diskret ophold*.

I oktober 1939 udspillede der sig på den europæiske scene et drama, som var af stor betydning for *Jugend Alijah* børnene. Danmark blev til et udslningssted. En af hovedaktørerne i redningsarbejdet af børnene var den hollandske *Geertruida Wijsmuller-Meijer*, (1896-1978), en kristen kvinde, der var yderst aktiv og vigtig i hjælpearbejdet for og med jøderne. Man skønner forsigtigt, at hun har været med til, direkte og indirekte, at redde omkring 10.000 menneskers liv under Anden Verdenskrig. Hun gik ind i arbejdet for børneflygtninge i *Vereeniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap* (VVGs), pendanten til *Danske Kvinders Nationalråd*. Hun var ansvarlig for den første Kindertransport til England og så sent som den 14. maj 1940, den dag tyskerne besatte Holland, bragte hun sig selv i livsfare ved at sende den sidste Kindertransport af sted til England. Hun reddede også børn fra Riga i Letland til Sverige. Hun blev en nøglefigur og særlig liaison mellem komitede medlemmer i hjælpearbejdet i *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland* i Berlin, *Comité voor Bijzondere Joodse Belangen* (CJB) og *Comité voor Joodse Vluchtelingen* i Holland, samt kontakten til hjælpearbejdets koordinatore i København. Tante Truus, som de taknemmelige børn og jøder kaldte Geertruida, var efter krigen engageret i forskelligt humanitært arbejde og var også politiker for VVD, Hollands liberale parti. Der rapporteres ikke om, at hun har manglet forståelse for børnene, sådan som de hjælpende kvinder i Danmark bliver skudt i skøene af Lone Rünitz. Men Tante Truus måtte også mødes med karakterer som Adolf Eichmann, så hun vidste nøjagtigt hvilken situation børnene var i.

Takket være beretninger om hendes mange rejser til Berlin, hvor hun synes at have haft et særligt tag på nazisterne, kan hendes indsats for *Alijah*-børnene i Danmark også fortælles. Disse beretninger fin-

des blandt andet i en bog om Wijsmuller-Meijers indsats, *Geen tijd vor tranen*, (Ingen tid til tårer), som udkom på hollandsk i 1961⁶, men også og mere dybdegående i en skildring på tysk nedfældet efter Wijsmuller-Meijers fortælling i 1957, som nu opbevares på Wiener Library i London⁷, samt Wijsmuller-Meijers fortælling, ligeledes fra 1957, nedfældet på hollandsk for *Yad Vashem* i Jerusalem i 1957, som også findes i en afskrift på NIOD (*Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie*) i Amsterdam⁸. Den følgende beretning bygger på uddrag fra de fornævnte kilder:

Den 14. oktober 1939 blev Geertruida Wijsmuller-Meijer, med få timers varsel, sendt af den jødiske komité (*Comité voor Bijzondere Joodse Belangen*) i Amsterdam med toget til Berlin. Her skulle hun mødes med Paul Eppstein fra *Reichsvereinigung der Juden in Deutschland* og den følgende dag med Gestapo i *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) i Berlin.

Hun kom til at sidde i kupe med en ung mand, som hun kaldte Pechard, som skulle have været søn til en diplomat ved en ambassade i København, samt den tyske konsul i Paris. Toget kørte bl.a. over Osnabrück. Den tyske konsul var tydeligvis blevet sendt med samme tog for at holde øje med Wijsmuller-Meijer. Omsider ankom hun til Berlin.

Klokken fire den 15. oktober mødtes hun med Dr. Paul Eppstein på Bahnhof Zoo i Berlin. På sine hjælpemissioner rejste fru Wijsmuller-Meijer altid meget let. Hun var kendt som kvinden med paraplyen. Dr. Eppstein spurgte til hendes bagage og hun svarede, at hun kun medbragte en håndtaske med en tandbørste og nattøj. Han gik med hende hen til hotellet, men han måtte stå udenfor. Adgang var forbudt for jøder. På hotellet lød kommentaren fra receptionisten: "Nå, der har vi den første gæst af Gestapo, hvis ophold bliver betalt af jøderne."

Da hun var færdig med at tjekke ind på hotellet, mødtes hun igen med Dr. Eppstein ude på gaden.

Fig.7. Geertruida (Truus) Wijsmuller-Meijer (t.h.) modtager i 1961 et eksemplar af den bog der blev publiceret om hendes indsats for Alijah-børnene. Geertruida Wijsmuller-Meijer (1896-1978) er nok det individ, efter Raoul Wallenberg, som formåede at redde flest jøder under 2. Verdenskrig. Hun blev født i byen Alkmaar i Holland. Hun var handelsuddannet og arbejdede som ung i en bank. I 1923 blev hun gift med J.C. Wijsmuller, der nedstammede fra en velhavende skibsreder-familie. Hendes mand døde ung. Den unge, barnløse enke kastede sig efter hans død ud i hjælpearbejde for Vereeniging voor Vrouwenbelangen en Gelijk Staatsburgerschap (VVGs), senere blev hun kurer og hjælper for arbejdet med Kindertransporte og det vigtigste bindeled til de nazistiske kontorer i Berlin. Foto. ANEFO, Nationaal Archief, den Haag.

Han rådede hende til ikke at ringe til nogen, samt passe på hvad hun sagde. Fru Wijsmuller-Meijer fik at vide, at der ved komiteens møde i Berlin ville være en bisidder fra Gestapo til stede, og at hun endelig ikke skulle vise, at hun var blevet advaret om ham på forhånd. Fru Wijsmuller-Meijer købte cigaretter til Dr. Eppstein, fordi han som jøde ikke længere blev ekspederet i forretningerne. Da mødet begyndte, blev der meddelt de tilstede-

værende, at der var kommet et brev fra den danske regering til den tyske, som oplyste at Danmark var villig til at tage imod jødiske børn på gennemrejse til tredje land. Først måtte man imidlertid samle et antal børn som var parate til *Jugend Alijah* emigration. Man ønskede at fru Wijsmuller-Meijer skulle varetage denne transport. En Gestapomand, som var til stede på mødet, erklærede, at Fru Wijsmuller-Meijer ikke ville få tilladelse til at rejse gen-

nem Tyskland sammen med jødiske børn. Ved denne pludseligt opståede forhindring forlangte fru Wijsmuller-Meijer at få lov til at flyve til København. Det kunne først blive arrangeret den følgende dag. Da hun ingen penge havde på sig, lod hun receptionisten på sit hotel bestille en flyafgang, som så blev betalt af den jødiske hjælpekomite i Berlin. Senere gik hun ud for at spise med Dr. Eppstein på en kinesisk restaurant, som var det eneste sted, hvor han stadig kunne spise sammen med en udlænding.

Næste morgen hentede Fräulein Springer, som dagen før havde været til mødet i Reichssicherheitshauptamt, fru Wijsmuller-Meijer på hotellet. Da hun ankom til luftfartsselskabets kontor, fik hun overrakt en smuk orkide, og da hun forlod kontoret blev hun filmet. Fru Wijsmuller-Meijer mente, at man var i færd med at lave en propagandafilm med hende. Turen gik videre til Tempelhof-lufthavn. Flyet var meget dårligt og af krigstekniske grunde fløj det meget lavt, men den hollandske frue nåede i god behold frem til København.

Melanie Oppenheim fra *Jugend Alijah* i København hentede hende i lufthavnen. På vej til paskontrollen hørte hun ved landingen, at hollændere nu også behøvede et visum til Danmark. Hun var ved at blive sendt tilbage til Berlin. Hun kunne takke hr. de Jong⁹, *KLMs* repræsentant i Danmark, for at hun alligevel kunne komme i land i Danmark. De Jong garanterede for hendes ophold, og hun modtog et visum til et tre måneders ophold. Fru Oppenheim havde bestilt et værelse til Fru Wijsmuller-Meijer på Hotel d'Angleterre. "Hvor er så Deres bagage?", spurgte Melanie Oppenheim. "Jeg har ingen!", svarede fru Wijsmuller-Meijer. Fru Oppenheim havde rådet hende til ikke at sige noget, men påstå at bagagen var hjemme i lejligheden hos fru Oppenheim, ellers ville man aldrig give hende et værelse på d'Angleterre.

Hun aftalte nu med den danske Jugend-Alijah komité, at hun ville forsøge at bringe 56 børn fra Danmark med to *KLM*-flyvemaskiner til Amsterdam,

Fig.8. Paul Eppstein (1902-1944). Eppstein var uddannet sociolog og indeni for statskundskab fra Heidelberg, hvor han i 1925 forsvarede sin doktorafhandling. Fra 1933 sad han i Reichsvertretung der Deutschen Juden og fra 1939 i Reichsvereinigung der Juden in Deutschland. Han var den førende forhandler med Gestapo og Reichssicherheitshauptamt, en rolle som ingen kunne misunde ham. Efter uselvsk arbejde for Berlins jøder, blev Paul Eppstein selv deporteret med familien, til Theresienstadt i januar 1942. Her overtog han rollen som Lagerältester efter Jacob Edelstein, som var blevet transporteret til Auschwitz. Eppstein blev myrdet i Theresienstadt den 27. september 1944. I sin lederrolle i Theresienstadt stiftede han kendskab til de danske jøder i Theresienstadt.

og derfra videre med et tog til Paris, og herfra til Marseille. Når denne transport var fuldført, kunne Danmark, ifølge fru Wijsmuller-Meijer, få plads til den næste gruppe børn. Fru Wijsmuller-Meijer fløj nu tilbage til Berlin for at ordne sagen. Hun overnattede i Berlin og tog den næste dag hjem til Amsterdam. Hun vidste, at det ville blive svært at rekvirere visa til de jødiske børn fra Tyskland, så de kunne rejse med tog gennem Belgien til Frankrig.

I november 1939, efter at komiteen i Amsterdam havde hørt, hvad fru Wijismuller-Meijer havde foreslået *Jugend Alijah* komiteen i Danmark, bad man hende om først at påtage sig en kindertransport fra Holland. Her drejede det sig hovedsageligt om tyske jødiske børn, selvom der også var et par hollandske med i gruppen.

Hun bragte disse børn med stort besvær til Frankrig, hvorfra de med visa fra de britiske myndigheder i Palæstina kom videre i sikkerhed. I 1957 mindedes fru Geertruida Wijismuller-Meijer et ophold på et arabisk ejet "hotel" i Marseille, Hotel Terminus, hvor opholdet blev en meget ubehagelig oplevelse for børnene og hende.

På vej tilbage til Holland, arrangerede hun i Paris rejsevisa til et nyt hold børn fra Holland, samt tilladelsen for børnene i Danmark. Fra november 1939 til januar 1940, fik fru Wijismuller-Meijer med sit store engagement og gåpåmod flere Kindertransporter af sted.

I begyndelsen af januar 1940 fløj Wijismuller-Meijer således til Kastrup med 56 gennemrejsevisa i sin bagage. Hun chartrede to flyvemaskiner og gruppen fløj den 6. januar 1940 til Amsterdam. Derfra gik turen videre til Paris og Marseille, og derfra sejlede man børnene til en sikker havn.¹⁰

Man må spørge sig, hvorfor historikeren Lone Rünitz ikke kendte denne vigtige kilde om Geertruida Wijismuller-Meijers store indsats. Denne og de førnævnte mangler i *Diskret ophold*, værket om *Alijah*-børnene i Danmark, er både synd og skam. Man burde ikke skrive historie som er en del af en større sammenhæng, hvis man ikke tør eller gider umage sig med at bevæge sig ud af den lidt selvcentriske tradition i besættelsestidshistorien i Danmark, hvor alt i disse år ser ud til at gå ud på at verificere samarbejdspolitikken påståede fordele.

Ser man pressens rosende anmeldelse af Rünitz' bog, er spørgsmålet, om dele af den skrevne pres-

ses anmeldere overhovedet egner sig til at anmelde historisk faglitteratur om besættelsestiden. Men det er dog ikke altid anmelderens skyld. I 2008 publicerede f.eks. et forlag i Danmark et meget forældet værk af den nu afdøde tyske historiker Joachim C. Fest med Albert Speers erindringer¹¹. Bogen blev rost til skyerne af anmeldere og eksperter herhjemme. Tidligere var der udkommet oversættelser af andre værker om Albert Speer, hvor han blev forsøgt hvidvasket. Nogle år inden (2002) var der imidlertid i Tyskland udkommet et banebrydende værk om Speer af historikeren Susanne Willems¹².

Værket vakte international opmærksomhed, men ikke i Danmark, hvor den seneste bog udgivet om Hitlers arkitekt fremstiller Speer som en sagesløs idealist. Han var i virkeligheden en udspekuleret profitmager og medskyldig i planlægningen af masseudryddelsen af Europas jøder, sådan som Susanne Willems har påvist. Jacky Wassermann, (fig. 1), som blev udvist fra Danmark i 1943, boede i nogle uger før han blev deporteret til Auschwitz, i et kvarter i Berlin, hvis jøder blev deporteret efter ønske fra Speer, for at give plads til hans byggeplaner i Berlin. Speer var også involveret i opbygningen af Auschwitz.

Men hvad kan en anmelder gøre, når ikke engang historikerne og forlagernes rådgivere kender stoffet eller historien tilstrækkeligt?

NOTER

¹ Maierhof, Gudrun: *Selbstbehauptung im Chaos. Frauen in der jüdischen Selbsthilfe 1933 – 1943*. Frankfurt am Main. 2002.

² Amkraut, Brian: *Between home and homeland: Youth Aliyah from Nazi Germany*, University of Alabama Press. 2006.

³ Se Kadosh, Sara: *Ideology versus Reality. Youth Aliyah and Rescue of Jewish Children during the Holocaust Era, 1933-1945*. Columbia University. 1995.

⁴ Rünitz 2010, s. 20.

⁵ Vilhjálmsón 2005, s. 109. Forfatteren til denne artikel har arbejdet med identificering af billederne i Norbert Wollheims samling.

⁶ Wijismuller-Meijer 1961.

⁷ *Wiener Library, London*: "Saving of Jewish Children". Index number: EW 4 3858-3889. P.III f: G. Wijismuller-Meijer (Holland) No. 808.

⁸ Kilden tilsendt forfatteren i en e-mail fra Hubert Berkhout, NIOD, d. 22.6.2010.

⁹ Navnet har ikke kunne verificeres af KLMs arkiv.

¹⁰ Ifølge danske kilder var der 49 børn som kom af sted; Rünitz 2010, s. 99

¹¹ Fest, Joachim C.: *Speer*, en biografi. På dansk ved Tom Havemann. Høst. 2009.

¹² Willems, Susanne: *Der entsiedelte Jude: Albert Speers Wohnungsmarktpolitik für den Berliner Hauptstadtbau*. Edition Hentrich. 2002. I Danmark er værket kun erhvervet af Statsbiblioteket i Århus.

LITTERATUR

Oppenheim, Melanie: *Menneskefælden: Om livet i KZ-lejren Theresienstadt*. Fortalt til Thyra Christensen. Hans Reitzel. København. 1981.

Meyer, Beate & Herman Simon (Hrg.): *Juden in Berlin 1938-1945; Begleitband zur gleichnamigen Ausstellung in der Stiftung „Neue Synagoge Berlin – Centrum Judaicum“ Mai bis August 2000*. Philo, Berlin. 2000.

Rünitz, Lone: *Danmark og de jødiske flygtninge 1933-1940*. Museum Tusulanums Forlag, Københavns Universitet. 2000.

Rünitz, Lone: *Diskret Ophold. Jødiske flygtningebørn under besættelsen*. En indvandrerhistorie. Syddansk Universitetsforlag. 2010.

Somers, Erik: *Voorzitter van de Joodse Raad. De herinneringen van David Cohen (1941-1943)*. Walburg Pers. 2010.

Vilhjálmsón, Vilhjálmur Örn: *Medaljens Bagside: Jødiske flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*. Forlaget Vandkunsten. 2005.

Wijsmuller-Meijer, Geertruida: *Geen tijd voor tranen*. Te boek gesteld door L.C. Vrooland. VKZ Amsterdam. 1961.

Antisemitisme i nutidige danske karikaturer

Af Silke H. Cohen

Karikaturen arbejder med forenkling og anvender hyppigt gentagne og dermed udbredte opfattelser af virkeligheden i forstærket og overdreven form. En sådan "stereotypisering" reducerer en kompliceret virkelighed til let genkendelige billeder, symboler og ikoner.¹

Karikaturtegninger er gennem historien blevet brugt som redskab til at udtrykke og formidle antisemitiske holdninger. I dag er antisemitiske karikaturtegninger forholdsvis sjældne i de danske medier. Men blot fordi karikaturerne er blevet mindre almindelige, er det ikke ensbetydende med, at de er helt forsvundet. I denne artikel vil der blive givet fire eksempler på nutidige karikaturtegninger med jødiske stereotyper og dermed vise antisemitismens aktualitet i danske medier. Alle fire tegninger er trykt inden for de sidste ti år. Karikaturtegningerne er gengivet på hjemmesiden http://www.israel-online.dk/mediawatch/medier_danske_cartoons.php og/eller i *Jyllands-Posten* den 16. januar 2009² og det er blandt andet herfra, at inspirationsgrundlaget til denne artikel skal findes.

Det er karakteristisk, at Mellemøstkonflikten er et væsentligt omdrejningspunkt for nutidens stereotypificering af jøder. Internationalt er debatten mellem proisraelske og propalæstinensiske sympatisører ofte tegnet skarpt op, og de viste karikaturtegninger skal ses i forlængelse af den internationale politiske uenighed.³ Det skal med det samme understreges, at det selvfølgelig godt kan lade sig gøre at kritisere Israel og dets karakter af at være en jødisk stat i en tegning, uden at den behøver at være antisemitisk. Grænsen mellem hvad der er antisemitisme og

hvad der er konstruktiv kritik er dog ofte hårfin, og i de karikaturer der diskuteres her, er der tydelige eksempler på brugen af en antisemitisk symbolik i forsøget på at kritisere Israels rolle i konflikten i Mellemøsten. Om den antisemitiske symbolik er et udtryk for tegnerens personlige holdning eller ej, har slet ikke denne artikels interesse. De viste karikaturer behandles her som generelle eksempler, hvor tegningerne og ikke tegnerne er af interesse.

Den norske antisemitismeforsker Judith Vogt skriver om forskellige former for karikaturtegninger: *Med enkle midler kan ... naragtigheder ridses op, uretfærdigheder og absurditeter betones. Tegnerne kan åbne øjnene på vanetænkende ved at udløse deres latter og ruske tankedørse op ved at skabe en chokvirkning... Helt anderledes fremstår de karikaturer ... som ved monotont gentagne, følelseladede signaler spiller på læserens underbevidsthed. Farlige bliver disse tegninger i deres opfordring til had ...⁴*

Judith Vogt understreger, at en form for social legitimitetsgrænse kan overskrides i karikaturtegninger. Denne artikel vil fremhæve eksempler på, hvor denne grænse er overskredet, fordi der i de viste tegninger bruges en symbolik, som ikke bare appellerer til læserens følelser om henholdsvis antipati og sympati over for Israel og Palæstina som nationer, men også appellerer bredere til historiske antisemitiske stereotyper. Konflikten mellem Israel og Palæstina formidles desuden i en dikotomisk symbolik, dvs. en symbolik der fremhæver de to parter over for hinanden som absolutte modsætninger, hvor ingen forsoning synes mulig.

Fire eksempler på brugen af antisemitisk symbolik i danske karikaturtegninger

Illustration 1 viser en palæstinensisk mand, som er tilfangetaget, bundet og hængt op i en ydmygende og sårbar position, og det dramatiske scenarie omsluttet af det israelske flag, hvor davidsstjernen delvist består af pigtråd. Palæstinensereren fremstilles både som menneske og som offer, og han står i skarp kontrast til Israel, der fremstilles som abstraktion i form af et nationalsymbol.

Illustration 2 forestiller en komisk udseende, lille jødisk mand, der desperat forsøger at få en davidsstjerne i opløsning til at hænge sammen, mens den gradvist ændrer form til et hagekors.

Illustration 1. Er tegnet af Kurt Westergaard og ifølge hjemmesiden http://www.israel-online.dk/media-watch/medier_danske_cartoons.php blev tegningen første gang trykt i Jyllands-Posten den 8. december 2008. Tegningen med den "korsfæstede" palæstinenser i centrum spiller på klassisk kristen antisemitisme. En palæstinenser, der er ophængt på denne måde, henviser ikke til nogen aktuel begivenhed i Palæstina-konflikten, men udtrykker den gamle kristne fordom om, at jøderne var skyld i henrettelsen af Jesus. Helt tilbage i middelalderen har denne fordom været udnyttet som en gennemgående legitimering af antisemitisme og jødeforfølgelser i Europa.⁵

Illustration 2. Tegnet af Jannik Hastrup, og ifølge hjemmesiden: http://www.israel-online.dk/media-watch/medier_danske_cartoons.php blev den oprindeligt vist på Niels Vest Films hjemmeside i 2002.

Illustrationen understøttes af en tekst der fortæller, at "den israelske stat elsker fred", men når der forekommer opløsningstendenser i det israelske samfund, skyldes det palæstinenserne der "skal dræbes alle sammen". Israel fremstilles på den måde som et hyklerisk, dobbeltmoralsk og aggressivt samfund. Karikaturens budskab er, at Israel ikke besidder nogen form for selvkritik, og mens den israelske nation er ved at gå i opløsning, peges der fingre ad Palæstina, der er fraværende som nation og placeret uden for billedets kontekst.

Det antisemitiske aspekt ved illustration 2 er brugen af en klassisk stereotypi af en ortodoks jøde som en lille mand med stor næse, kippa og øreløkker. Sådan ser flertallet af israelere som bekendt ikke ud. Derimod var karikaturer af jøder med overdrevne og ofte groteske, fysiske træk udbredt i danske og europæiske medier før Anden Verdenskrig og Israels oprettelse. Jøder blev ofte fremstillet som fysisk af-

skrækkende væsener, hvor blandt andet den store og krumme næse bliver et stereotypet kendetegn.⁶ Illustration 2 genkalder læserens kulturelle erfaring om sammenhængen mellem jøders fysiske træk og negative egenskaber. Der er således i denne tegning tale om en etnisk eller racistisk antisemitisk symbolik.⁷

Illustration 3 er en parafrasering over et berømt fotografi fra 1943, hvor jødiske kvinder og børn fra ghettoen i Warszawa eskorteres af nazistiske soldater til koncentrationslejrene. I tegningen er nazisterne udskiftet med israelske soldater, hvis geværløb er rettet imod børn og kvinder, der delvist er iført islamiske traditionelle klædedragter. Drengen i midten, som er billedets centrale skikkelse, er dog tegnet med gammeldags, europæiske korte bukser og knæstrømper for at understrege associationen til et billede af en konflikt, hvor Israel repræsenterer en brutal militærmagt på linje med Nazi-Tyskland over for Palæstina som repræsentant for forsvarsløse og uskyldsrene kvinder og børn.

Det antisemitiske ved tegningen er at antyde, at det nuværende Israels politik over for palæstinenserne kan sammenlignes med nazisternes forfølgelser af jøderne under Anden Verdenskrig, men nu med

Illustration 3 er tegnet af Per Marquard Otzen og blev ifølge Jyllands-Posten den 16. januar 2009⁸ oprindeligt trykt i Politiken den 14. januar 2009 i forbindelse med Gaza-konflikten. Til højre et fotografi af anonym fotograf fra 1943, hvor jødiske kvinder og børn i ghettoen i Warszawa eskorteres af nazistiske soldater til en udryddelseslejr.⁹

jøderne som bødler og ikke ofre. Sammenligningen omformer Israels skyld til en generel jødisk skyld i behandlingen af palæstinenserne.

Sammenligningen er desuden historisk fejlagtig, idet konflikten mellem Palæstina og Israel primært er en territorialstrid, hvorimod nazisternes forfølgelser af jøderne var begrundet i en opfattelse af jøder generelt som undermennesker, der skulle udryddes, uanset hvor i verden de boede. Sammenligningen bliver antisemitisk; den manipulerer med læserens følelser på et misvisende grundlag og gør konflikten til et absolut sort/hvidt billede af ondskab over for uskyld.

I det hele taget bruges sammenligningen mellem Israel og Nazi-Tyskland flittigt, hvorved Israel-Palæstinakonflikten bliver løftet ud af sin nuværende politiske kontekst og gjort til en absolut modsætning, en dikotomi mellem ondt og godt. I illustration 1 kan pigtråden tolkes som en hentydning til koncentrationslejrene, og i illustration 2 falder Davidsstjernen ikke bare fra hinanden, men den bliver omdannet til et hagekors.

Illustration 4 er ifølge *Jyllands-Posten* fra den 16. januar 2009¹⁰ og er blandt andet blevet vist på dansk-tyrskiske Gülay Kocbays blog i forbindelse med Gaza-konflikten i januar 2009.

Det er også udtryk for antisemitisme og ikke bare ekstrem antizionisme at erstatte davidsstjernen i det israelske flag med et hagekors, som det er gjort i illustration 4. Hagekorset står som det ultimative symbol for systematisk udryddelse af folkegrupper, hvor udryddelsen alene er begrundet i disse gruppers herkomst. Netop fordi Israel er en jødisk stat oprettet af FN som et tilflugtssted for Europas overlevende jøder efter nazisternes forfølgelser, kan sammenkædningen af Israel med nazistisk ideologi kun opfattes som en grov beskyldning rettet mod alle jøder og ikke bare mod den israelske stat eller regering.

Nutidig jødisk identitet er i det store og hele tæt knyttet til en identifikation med Israel¹¹, og de danske jøder, der ser disse karikaturtegninger i danske medier, og hvis selvforståelse på ingen måde hænger sammen med karikaturtegningernes portrættering af jøder og/eller israelere, kan ikke undgå at føle sig diskrimineret i et eller andet omfang.¹² Men i stereotypificeringens generaliserende logik er det netop hensigten at sortere skidt fra kanel og at placere ”den” eller ”de uønskede” uden for fællesskabets grænser. Her er det karikaturer i danske medier, hvor antisemitismen reproducerer sig selv og legitimerer en anti-israelsk politisk dagsorden.

NOTER

¹ Citat af Stræde, 2009, s. 25.

² Rasmussen, *Jyllands-Posten*, 16. januar 2009, s. 6-7.

³ Gerstenfeld, 2003, s. 10-24.

⁴ Citeret fra Vogt, 1978, s. 86.

⁵ Erhman, 2004, s. 107-8.

⁶ Stræde, 2009, s. 24-31.

⁷ Gerstenfeld, 2002, s.10-13.

⁸ Rasmussen, *Jyllands-Posten*, 16. januar 2009, s. 6-7.

⁹ Rasmussen, *Jyllands-Posten*, 16. januar 2009, s. 6-7.

¹⁰ Rasmussen, *Jyllands-Posten*, 16. januar 2009, s. 6-7.

¹¹ Thing, 2003, s. 83.

¹² Det skal ikke diskuteres nærmere her, men der kan argumenteres for, at karikaturerne i lige så høj grad skaber en negativ identifikation for palæstinenserne, der også ensidigt stereotypificeres og for eksempel derigennem fratages retten til indflydelse og evnen til at handle; Liebkind, 1989, s. 47-5.

LITTERATUR

http://www.israel-online.dk/mediawatch/medier_danske_cartoons.php

Erhman, Bart D: *The New Testament. A Historical Introduction to the Early Christian Writings*. New York, Oxford University Press, 2004.

Gerstenfeld, Manfred: *Europe's Crumbling Myths. The Post-Holocaust Origins of Today's Anti-Semitism*. Jerusalem, Jerusalem Center for Public Affairs, 2003.

Liebkind, Karmela: "The Identity of a Minority", *Journal of Multilingual and Multicultural Development* 10, 1, 1989, s. 47-57.

Rasmussen, Peter Ernstved: "Ekspertter: Debatten om Israel kørt af sporet", *Jyllands-Posten*, 16. januar 2009, Indland, s. 6-7 .

Stræde, Terkel: *Jødehad i danske medier*. Odense, Danmarks Mediemuseum, 2009.

Thing, Morten: *Begreberne antikomunisme og antisemitisme og deres historie*. Roskilde, Roskilde Universitets Bibliotek, 2003.

Vogt, Judith: *Image. Antisemitisme og antizionisme i karikaturer*. København, Samleren, 1978.

Snublesten

I *Rambam* 18/2009 introducerede Selskabet for Dansk Jødisk Historie projektet *Snublesten*. Jøder, der blev deporteret og udvist fra Danmark under besættelsen, skal mindes med disse små, men indtryksfulde mindesmærker. Københavns Kommune har i 2010 givet tilladelse til at placere disse snublesten i Københavns fortove. Andre kommuner vil også blive hørt.

Indsamling til projektet blev sat i gang. Til trods for god dækning af projektet i *Jyllands-Posten*, *Kristeligt Dagblad* og *Jødisk Orientering*, samt på selskabets hjemmeside, www.rambam.dk, er indsamlingen langt fra fuldendt. Hovedbidragyderen er *MT*, som meget generøst har givet 20.000 kroner til projektet, ét fond har givet 10.000 kr., seks andre bidragydere har givet lidt over 2.000 kr.

I alt er der således indsamlet godt 32.000 kr. Projektgruppen takker hjerteligt for de generøse bidrag.

Da projektet i alt beregnes at ville koste 250.000 kr., mangler vi stadig over 200.000. Redaktionen af *Rambam* vil gerne opfordre alle sine læsere til at sprede kendskabet om snublestenene til venner og bekendte. Har man derudover ideer til finansieringskilder, kan man kontakte den ansvarshavende redaktør for *Rambam*.

Bidrag til projektet kan indbetales på bankkonto: **Danske Bank / Reg nr: 1551 Konto nr: 10665558** eller ved at sende en krosset check mærket *Snublesten ved Selskabet for Dansk Jødisk Historie*, som sendes til vores kasserer, *Torben Wallach, Gåsebjerg 5, 2820 Gentofte*.

*Fotografierne er fra Berlin 2010;
taget af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsón.*

Øresundsjudaistik før og nu

– et debatindlæg

Af Ulf Haxen

Et interview i Kristeligt Dagblad 4. juni 2006 med professor i judaistik ved Lunds Universitet, Hanne Trautner Kromann udviklede sig i sommeren 2010 til en længere meningsudveksling om fremtiden for jødiske studier (www.kristeligt-dagblad.dk/judaistik).

Fire år efter interviewet kunne Lunds universitetsavis (LUM 8:2008) imidlertid meddele, at lærestolen i Lund blev nedlagt ”med øjeblikkelig virkning” på baggrund af en international evaluering af humaniora på Lunds Universitet (RQ08), hvor de jødiske fag lod en del tilbage at ønske.

Jeg gav i to indlæg (24.6.10 og 7.7.10) udtryk for, at situationen var selvforskyldt al den stund lærestolen ved Lunds Universitet havde haft gode betingelser for at videreudvikle faget på det eksisterende vækstgrundlag i Skandinavien i almindelighed og ved Det Kongelige Biblioteks judaistiske afdeling i særdeleshed.

Siden stiftelsen af *Sällskapet for Nordisk Judaistik* ved Uppsala Universitet i 1979 var der eksempelvis afholdt regelmæssige og velbesøgte interskandinaviske judaistiske symposier og kongresser. Sällskapetets skriftrække og tidsskrift *Scandinavian Jewish Studies* var åbent for studerendes og etablerede forskeres igangværende og færdige judaistiske projekter. Lunds nye lærestol i judaistik var derfor selvskreven til at drive og videreudvikle studiet af de jødiske fag, men fravalgte successivt *Sällskapetets* fællesnordiske bestyrelsesmøder og kongresser og nedlagde det velrenommerede tids-

skrift, som professoren erstattede med et nyhedsbrev på søndagsskoleniveau. Professoren forsikrede dog (29.6.2010) at judaistik ville ”blomstre videre” ved Lunds Universitet og blev – ikke overraskende – sekunderet af direktøren for Det Kongelige Bibliotek, Erland Kolding Nielsen, der hævdede, at det jødiske fagområde på Det Kongelige Bibliotek trods nedlæggelsen af bibliotekets judaistiske afdeling i 1996 også ”trivedes og havde det godt”.

For at uddybe situationen på Det Kongelige Bibliotek skrev jeg kronikken ”*Dansk rabbi bag bjerge af bøger i Det Kongelige Bibliotek*” (9.9.2010) med historien om professor og overrabbiner David Simonsens spektakulære jødiske bogsamling og de aktiviteter, der havde udviklet sig omkring hans bogsamling efter overdragelsen af hele hans privatbibliotek (*Bibliotheca Simonseniana*) til Det Kongelige Bibliotek i 1932 og med oprettelsen af den selvstændige judaistiske afdeling i 1952.

Kronikken sluttede med at *tiden måtte være inde til at genoverveje professor og overrabbiner David Simonsens oprindelige plan om at overdrage sin uvurderlige bogsamling til kompetente brugere og professionel behandling under gunstige klimatiske forhold i Jerusalems Universitetsbibliotek frem for at deponere den som død kapital i Det Kongelige Biblioteks kælderregioner.*

Men forslaget faldt ikke i god jord.

”*Judaistisk historieforfalskning*” tordnede direktør Kolding Nielsen (16.9.2010) og hengav sig til (bort)

forklaringer, særegne påstande, tilsnigelser, falske belæg og personlige angreb uden at komme ind på kronikkens oplæg:

”Københavns Universitets seneste forslag til en nedprioritering af såkaldt smalle fag inden for humaniora vækker berettiget modstand fra både studerende og dele af erhvervslivet. Universitetets plan vil ramme de klassiske fag som græsk og latin og dermed den arv, som europæisk kultur er rundet af. Men forslaget kan måske og i bedste fald vække til en nødvendig faglig debat. En debat der udeblev, da det tredje dannelsesfag, som Vestens kultur hviler på, jødedommen, blev beskåret ind til benet på Det Kongelige Biblioteks judaistiske afdeling”.

Siden denne kronik har flere morgenaviser kommenteret de smalle fags skæbne på Københavns Universitet. *Politikens* leder skriver eksempelvis 31.10.2010 under overskriften ”Kulturkatastrofe under opsejling” om en studietradition, *der forsvinder stille og roligt. For i første omgang bliver fagene jo ikke nedlagt, de bliver bare lagt ind under større enheder. De studerende kan stadig tage kurser og tilvalg i sprogfagene, alt imens de læser noget andet. Først ad åre forsvinder fagene helt, hvis der slet ingen søgning er til dem ... udbud og efterspørgsel, ikke sandt?*

For Det Kongelige Biblioteks vedkommende var nedlæggelsen af det jødiske fagområde resultat af en banal studehandel af en historie – og kulturløs ledelse. På Lunds Universitet sker det ud fra en manglende fornemmelse for udviklingen inden for de jødiske studier i nærmiljøet og globalt.

Den afgående professor i judaistik ved Lunds Universitet afrunder debatten om fagets tragiske skæbne på universitetets hjemmeside den 21. oktober 2010 (*sic*) med sin version af judaistikens opgang og fald, der nærmest har præg af en tilbagevirkende nekrolog over *øresundsjudaistikken* www.teol.lu.se/judaistik: *Lunds universitet är det första och hittills enda universitet i Skandinavien som har upprättat*

David Jacob Simonsen (1853-1932) og Cora Caroline Simonsen f. Salamon (1856-1938). Fotografi fra Erik Henriques Bings samling.

en professur för enbart Judaistik eller Jewish (Judaic) Studies som det kallas i den engelskspråkiga världen ... , ... de områden som ... förbises täcks genom gästföreläsare och olika samarbeten med forskare och institutioner i Sverige, Israel och andra länder. Ett mål i utbildning är att ha en nutidsanknytning, därför arrangeras bland annat filmvisningar och studiebesök i synagogor, biblioteker och museer i Öresundsregionen.

Således, således går jeg glad ned i mørket, som dronning Dido sagde, før hun tog sig af dage (Æneiden 4,659).

LITTERATUR

David Simonsens liv og virke, *Rambam* 11: 2002. Bibliotheca Simonseniana, *Nordisk Tidsskrift för bok- och biblioteksväsen* 24:1937.

Gideon Greif

Vi græd uden tårer

Billeder og vidnesbyrd fra gaskamre og krematorier i Auschwitz

Oversat af Tom Havemann, med forord af Therkel Stræde
INTROITE!publishers, 2010

Af Torben Jørgensen

Gideon Greif indleder sin bog om Sonderkommandoet (eller snarere Sonderkommandoerne, for der var flere) i Auschwitz med et digt af den østrigske filosof og digter, Günther Anders (*Günther Siegmund Stern*), hvori digteren adresserer det problem, der blev prægende for disse mænd:

*Skrabede I asken af venner og slægtninge ud af ovnen?
Og trak I kærren gennem sneen
hen til asken af dem, der var blevet brændt før dem?
Blev ordene "I vil leve, så længe ovnene sender
røg til vejrs, fordi der er brug for jer" sagt til jer?
Og når I var dækket af denne aske, fortalte jeres
munde så om det,
der var sket, på barakkernes sprog?
Er den ekstra skål suppe prisen for jeres spaders møje,
og den dobbelte ration – er den prisen for jeres sved?*

Sonderkommandoet (SK) måtte deltage i drabsprocessen, i den forstand, at de var med til at "berolige" – og det vil konkret sige bedrage, med ord eller tavshed – de dødsdømte, når de trådte ind i afklædningsrummet i et af krematorierne. Det var dem, der måtte tømme gaskamrene; med stokke og remme trak de de døde fra hinanden, for siden at slæbe dem til ovnene, hvor andre medlemmer af kommandoet trak guldtænder ud og klippede hår, før endnu andre specialister fra gruppen brændte de døde – en kvinde, en mand, et barn imellem de to på båren. Hver halve time skulle ligene "røres", dvs.

vendes, for at fremme forbrændingen.¹ Så skulle ovnene tømmes, renses, og større knogler stødes til pulver, før dette slutprodukt af tusinder, reduceret til nogle kilogram, blev kørt til floden og dumpet. "Vi fodrer fiskene", sagde de ledsagende SS-vagter. Løbende blev enkeltpersoner og små grupper ført til krematorierne og skudt af SS foran ovnene. Her måtte Sonderkommandoet også deltage. I tiden før de store krematorier i Birkenau havde nogle af disse mænd arbejdet ved de første gaskamre på stedet, Bunker 1 og Bunker 2 ("det røde hus" og "det hvide hus"), primitive installationer, hvor de dræbte først blev begravet, og siden måtte graves op igen og brændes på udendørs bål. Her og der stødte medlemmer af kommandoet på familiemedlemmer, enten levende i dødens ventosal, eller efter drabet.

Men medlemskab af SK betød ofte også langt mere rigelige og lejlighedsvis endda luksuriøse rationer. SK's fanger led slet ikke i samme omfang af den sult, der prægede store dele af resten af lejren. Det betød også adgang til – efter lejrens forhold – enorme rigdomme. Guld, ædelsten, smykker og cigaretter, der igen kunne byttes i sindrige, og nogle gange særdeles dunkle forhold til SS og andre vagter, eller vigtige fanger ude i lejren. Ikke alle formåede at holde den delikate balance undervejs.

Alt dette var med til at sætte skel. I store dele af erindringslitteraturen fra de "almindelige" fangers

hånd, fremstår medlemmerne af SK ofte som dunkle figurer, halvt frygtet, halvt attrået.

Sonderkommandoet levede altså, med Greifs ord, ”midt i et morderisk helvede på den yderste rand af et lejrunivers, der i sig selv repræsenterede omvendelsen af alle værdier” (s. 90). At et sådant sted, og de mennesker, der befolkede det, er vanskelige at beskrive og fortolke for historikerne, siger sig selv. Greif anbefaler stor forsigtighed, taler om de særlige hensyn til ofrene og om et særligt sprog, der skal til for at nærme sig dette kapitel af vores, menneskenes, historie. Deri har han givetvis ret. Men grænserne for, hvad vidnerne (og dermed historikerne) kan sige om de tungere dilemmaer, som Europas forfulgte jøder stod over for, flyttes i disse år.² Her mærkes lejlighedsvis i teksten, at

den blev skrevet for femten år siden, og i den helt særlige kontekst, som det meget tætte samarbejde med de tidligere SK-medlemmer og deres familier frembragte. Greif viger lejlighedsvis tilbage, lige på tærsklen til fortællinger, der kunne have uddybet vor viden om SK-fangernes betingelser og de affødte dilemmaer. Og man kan være enig eller ikke med Greifs antagelse om, at Holocaust sætter ”et nyt præcedentstilfælde, der må vurderes på sine egne præmisser” (s. 91f). Teorien om ”*Holocaust Uniqueness*”, som det kaldes blandt faghistorikerne, synes sværere at opretholde i disse år, måske ikke mindst når spørgsmålet er disse vanskelige moralske og etiske valg, de ”valgløse valg”, som det er blevet kaldt, for de synes at forekomme i mange af de større cases af folkedrab, omend naturligvis i forskellig gestalt. Men disse akademiske spørgsmål

er under alle omstændigheder ikke bogens kerne. Det er altså i Auschwitz' allertætteste mørke, Gideon Greif kaster sit blik i denne bog. Den indledes i denne danske udgave af et forord af Therkel Stræde, der fortræffeligt trækker de store linjer op. Derpå følger et meget langt og særdeles grundigt introducerende kapitel, hvor Greif over hundrede sider detaljeret gennemgår Sonderkommandoernes historie, deres hverdag, opstanden i Krematorium IV (som i bogen kaldes Krematorium III, mere om det nedenfor) den 7. oktober 1944, navne på en række medlemmer, og meget mere. God og nærende læsning, for uden at kende den detaljerede kontekst, de konkrete rammer og betingelser, kan man næppe gøre sig noget håb om bare at kunne begynde at forstå baggrunden for de valg, disse mennesker traf. I sin oprindelige udgave var dette forord på tredive sider; nu er det nærmest en lille monografi over SK's historie. Fornemt arbejde.

Det, der følger, er bogens egentlige kerne, de syv interview med tidligere SK-medlemmer. Her finder vi SK's virkelighed, direkte fortalt, tolket og kommenteret af dem, der var der.

Og i beretningerne findes en mængde anekdoter og små erindringsbilleder, der i den grad er med til at blotlægge SK's virkelighed for læseren. Efter endt læsning er det vanskeligt ikke at erklære sig enig i slutlinjerne fra Günther Anders' digt:

*men I aner ikke, hvad der skete i det menneskes hjerte,
det kan I ikke ane.*

*Snarere retter I måske blikket mod himlen nu og
da, som om*

I tænker:

"Og hvad ville du have gjort?"

Den eneste mindre klage fra denne læser må være, at man i bogen fastholder en særlig angivelse af krematoriernes numre, der nu ellers er forladt af alle, der beskæftiger sig med Auschwitz' historie. Hvor museet, samt det meste af den moderne faglitteratur (samt i øvrigt tyskerne selv under krigen) bru-

ger numrene romertal I-V om de fem krematorier (altså inklusive det såkaldte "gamle krematorium" i *Stammlager*), skrives de i *Vi græd uden tårer* som I-IV, idet det gamle krematorium står uden for nummer. Det er faktisk rasende irriterende, at man hele tiden må sidde og trække én fra under læsningen. Det må også være forvirrende for de danske læsere, der har besøgt museet og husker, hvor de forskellige krematorier er placeret.

Greif har med *Vi græd uden tårer* skrevet en uhyre vigtig bog. Den, der vil trænge ind i dette univers, kan ikke komme uden om at læse den. Den kan varmt anbefales alle, ikke kun dem, der er særligt interesserede i jødeudryddelserne. Enhver med interesse i eksistentielle spørgsmål, det være sig det om tro under pres, det ondes natur eller menneskets tilsyneladende uendelige evne til at tilpasse sig og overleve, selv under de allervanskeligste forhold, bør læse SK-mændenes beretninger. Bogen følger sig selvfølgelig fornemt ind ved siden af Peter Langwitz Smiths Auschwitz på de danske reoler.

Og på dansk har vi tilmed fået, hvad man kun kan kalde en pragtudgave. Bogen er udstyret med et virkelig velovervejet udvalg af billeder fra Lily Jacobs album, samt en række isometriske tegninger, der her offentliggøres for første gang nogensinde, en mængde faktabokse samt planer over lejren og luftfotografier. Desuden, selvfølgelig Greifs vidunderligt detaljerede noteapparat, og et solidt indeks. Bravo, må det lyde herfra, og lykønskninger til Hans Bandman fra *INTROITE!publishers*, der har kæmpet i fire år for at kunne offentliggøre dette brag af en bog og tilmed kunnet lykkes med at gøre det i form af et overflødhedshorn af ekstra materiale. Måtte andre forlag kaste et misundeligt blik på denne bundsolide og generøse udgivelse, og tage ved lære.

NOTER

¹ Vendingen "at røre i ligene" bruges af det tidligere SK-medlem Filip Müller i Claude Lanzmans film, *Shoah*.

² Se Christopher R. Browning: *Remembering Survival*, NY 2010.

Tadeusz Borowski

Hos os i Auschwitz

Oversat fra polsk af Judyta Preis og Jørgen Herman Monrad
Forlaget Vandkunsten, 2009

Af Bodil Kruse

Forlaget Vandkunsten har taget initiativ til en oversættelse og udgivelse af polakken Tadeusz Borowskis optegnelser om sit fangenskab i kz-lejr, *Hos os i Auschwitz*.

Tadeusz Borowski (1922-1951) har en polsk baggrund, er født i Ukraine af polske forældre, der kommer tilbage til Polen i 1932. Borowski er 17 år, da de tyske tropper rykker ind i Polen, han tager studentereksamen året efter og påbegynder sine studier i sprog og litteratur i Warszawa. Han bliver arresteret af tyskerne i 1943 og kommer som 20-årig til KZ-lejren Auschwitz-Birkenau, hvor han får nummeret 119 198. Her overlever han to år, som en af de fanger, der skulle være med ved arbejde i lejrkomplekset.

I lejren bliver den unge Tadeusz sat til hårdt fysisk arbejde og han kommer senere til at arbejde i FKL (*Frauen Konzentrations Lager*). Hans arbejde består bl.a. i at være med ved ankomsten af de nye togtransporter af fanger. Togvognene skulle tømmes for personer og deres bagage, som Borowski så skulle være med til at håndtere.

Da de russiske tropper nærmede sig i efteråret 1944 blev han med mange andre sendt til en lejr i nærheden af Stuttgart. Denne lejr blev befriet af amerikanske tropper i maj 1945. Han vejede da, som nu 22-årig, 35 kg. Borowski kommer tilbage til Polen, og han begynder at skrive igen. Efter nogle få år,

i 1951, lykkes det ham at komme i unåde hos de daværende polske myndigheder, og det kunne han ikke klare. Borowski havde tidligere støttet det polske kommunistparti, men nu blev han skuffet og desillusioneret – især over arrestationen af en nær ven. Han døde som 28-årig i forbindelse med sit tredje selvmordsforsøg, kort efter at hans hustru havde født en lille datter.

Allerede før sin arrestation havde Borowski skrevet litterære tekster, og han fortsatte nu efter sin ankomst til Auschwitz i et vist omfang. Han begyndte at tage notater under sit ophold i lejren, og han fortsætter med sine optegnelser efter krigens ophør. Han beslutter sig allerede ved sin ankomst til lejren at sanse og iagttage så omhyggeligt og nøjagtigt som muligt. Han vil have alle lydene og lugtene med, alle detaljerne og alle de fortvivlede formuleringer fra fangerne. Det er dette næsten utrolige pedanteri, der gør denne bog troværdig og til et vidnesbyrd om, hvad der skete i Auschwitz. Der er en pinagtig smerte og omhu i alle formuleringerne.

Han gør sig, fortæller efterskriftet, tanker om, hvordan man skal skrive om Auschwitz, og han skriver i et essay, at ”det er umuligt at fortælle upersonligt om Auschwitz”. Derfor gør han brug af en konsekvent førstepersonsfortæller. Det er en jeg-person, der fremstiller begivenhederne. Han skriver videre, at det er nødvendigt at stille sig selv spørgsmålet: ”Hvordan gik det til at netop du overlevede? – og

at det er nødvendigt at fortælle, at ”du selv var med til alt dette”.

Bogen er bygget op som 13 selvstændige tekster, der hver beskriver en episode eller et forløb i det destruktive og skræmmende liv, der foregik i lejren. Der er følgelig ikke et sammenhængende eller kronologisk forløb. Det er sprogligt ”tætte” tekster, der ikke er umiddelbart lette at læse. Samtidig er de meget indforståede i al deres tæthed.

De 13 tekster beskriver dagligdags situationer og begivenheder i lejrkomplekset. Vi er med ved små samtaler med fangerne, der ligger afmagrede i deres beskidte køjer. Vi får beskrivelser af den elendige mad, som fangerne får serveret, eller må kæmpe om. Der er hjerteskrærende beskrivelser af de fanger, der ved ankomsten bliver drevet ud af deres togvogne.

Teksterne er ubærlige i deres beretning om menneskelig afstumpethed og grusomhed. SS-soldaterne er bestialske, men Borowski giver også mange eksempler på, hvor modbydelige de forskellige fangegrupper kunne være mod hinanden. Ind i mellem må man lægge bogen fra sig for at komme væk fra de brutale beskrivelser.

Der har i de senere år været en del film om hvad der skete i de nazistiske KZ-lejre, og det er én af

indfaldsvinklerne til, hvad der skete dengang. Her vil man få muligheden for at læse et øjensvidne, der med hele erfaringen og smerten har gennemlevet to år i disse omgivelser.

Bag i bogen (s. 165- 174) har de to oversættere formuleret et efterskrift med en kort introduktion til Borowski og hans liv. Det vil være en god idé at læse denne introduktion først, da den vil lette tilgangen.

Jeg har et par mindre indvendinger af mere praktisk art. Der mangler et noteapparat til selve teksten. Der er en del fremmedord og mange indforståede udtryk fra det særprægede ”lejrprog”, der ikke er umiddelbart forståeligt for menigmand. Endelig er der mange gloser fra sprog som polsk, tysk, græsk m.v. som den almindelige læser ikke umiddelbart kan kende. De burde være samlet i et noteapparat nederst på hver side – eller samlet bag i bogen. Endelig kunne jeg ønske mig et kort eller en skitse over lokaliteterne, så læserne kunne orientere sig i de ting, der bliver beskrevet.

Disse mindre indvendinger skal ikke afholde nogen fra at stifte bekendtskab med en væsentlig bog.

Erik Henriques Bing

Hallelujah #4

Danmarks jøder - en kronologi

Forlaget Tågaliden, 2009

Af Bent Blüdnikow

Erik Henriques Bing har i en årrække været en af de bedste kendere af dansk jødisk historie og har beriget os med artikler og bøger om emnet. Hans artikler i *Jødisk Orientering*, *Goldberg* og *Rambam* har altid forenet dyb viden og velskrevenhed på fineste måde. Hans bøger beskriver bl.a. den jødiske begravelsesplads i Møllegade, samtaler med Elias Levin og evakueringen af torah fra synagogen under besættelsen og meget andet. Han nedstammer fra de store dansk-jødiske slægter Henriques og Bing, så der er god familiemæssig baggrund for hans interesse. Erik Henriques Bing har i de seneste par år udgivet en serie, som han kalder *Hallelujah*. Første bind omfattede klummer og krøniker, andet bind sonetter og 3. bind hed *Ny jødisk quiz*. Dette nye bind er en kronologi over dansk jødisk historie fra 1619, da den første jøde fik Christian den 4s privilegium til at nedsætte sig i Glückstadt og til 2010.

Man kan spørge, hvad man egentlig skal med den slags bøger, der over 200 sider opremser alt mellem himmel og jord om de danske jøders historie. Jeg ved det ikke, men jeg kan kun sige, at vi i min familie har haft stor fornøjelse af bogen og ofte har brugt den til at slå fakta op, men også til at undre os over mærkværdigheder og morsomme oplysninger. Erik Henriques Bing har taget både væsentlige og mindre væsentlige oplysninger med og gennemgående

er det en bred skildring af dansk-jødisk historie, vi får på en lidt utraditionel måde.

Man kan altid kritisere, at visse ting er udeladt. Min moster, Perle Unterschlag, var meget tilfreds med, at hendes mor, Dora Krakowsky, var nævnt som stifter af damekoret Hasomir i 1948, men tilsvarende sur over, at hendes far, Abraham Krakowsky, ikke var nævnt for sin store indsats for jiddish kultur i Danmark. Jeg selv savnede flere oplysninger om terroranslagene mod danske jøder og var forundret over, at den såkaldte Ulla Lyngsby-sag fra 1987-1989, hvor palæstinensere i Danmark planlagde mord mod bl.a. Bent Melchior, ikke var nævnt.

Men alle vil altid kunne finde, at netop deres lille skævbenede Jacob eller Benjamin (undskyld Adam Oehlenschläger) ikke er nævnt. Hovedsagen er, at Erik Henriques Bings bog er en gevaldig morsom og kreativ måde at skrive historie på, og den kan bruges både som almindelig opslagsbog og som quizbog. Det er helt oplagt at lave en endnu mere omfattende bog med endnu flere fakta. Bogen omfatter også en god litteraturliste og et fint register. Bogen udgives af Erik Henriques Bings eget forlag *Tågaliden* og kan bestilles gennem forlaget.

Den anbefales hermed på det kraftigste.

Janina Katz

Tilbage til æblerne

Gyldendal, 2010

Af Esther Kvetny Jarlöv

I april 2010 udkom novellesamlingen *Tilbage til æblerne* af den polsk-jødiske forfatter Janina Katz (f. 1939). Janina Katz kom til Danmark i 1969, og så sent som i 50 års alderen begyndte hun at skrive lyrik, noveller og romaner. Alle på hendes nyere hvervede sprog - dansk. Hendes jødiske baggrund giver også læseren et indblik i en jødisk tilværelse i Polen og i Danmark, og hun har i tidligere udgivelser brugt dette som inspiration. Her kan nævnes *Mit liv som barbar* (1993) og *Fortællinger til Abram* (2001). Janina Katz har desuden modtaget adskillige litterære priser, bl.a. Det Danske Akademi's Beatricepris og Statens Kunstfonds livsvarige ydelse.

I *Tilbage til æblerne* får læseren indblik i Janina Katz' liv med de mennesker, der både i fortid og i nutid omgiver hende, og hvilke erfaringer hun har gjort sig. Det være sig hendes forhold til familie og venner, hendes første kys under en ferie i Syrien, et møde med en barndomsven og ikke mindst nogle meget rørende noveller om forholdet til sit gudbarn. Hendes baggrund kommer også til syne i denne novellesamling, fx i "Hvad hænderne kan fortælle".

Her er Janina Katz i selskab med en god bekendt, som fortæller en vittighed om en snu jøde. Hun bliver stødt, men det er ikke vittigheden, der støder hende, det er den måde hvorpå hendes bekendt bevæger sine hænder, når han beskriver jøden. En bevægelse som altså skulle være typisk for jøder, og derved også for hende selv: "Hvad har jeg imod, at man taler om eller viser det typisk jødiske? Prisen. Den pris, som andre folkefærd ikke har behøvet at betale for at være typiske på den ene eller den anden

måde. Den pris, som vi har betalt. Gang på gang. Den pris, som vi for så ikke længe siden har betalt en gang for meget".

Janina Katz' jødiske identitet og hendes overvejelser over, hvad det vil sige at være jøde skinner, som i denne novelle, igennem i novellesamlingen, men den er ikke altdominerende. Hun formår at skrive den gode og tankevækkende historie, som alle kan identificere sig med uanset religion.

Tilbage til æblerne er en bog, som er svær at lægge fra sig igen. Man bliver ganske enkelt meget grebet af hver enkelt novelle, der alle er meget forskellige. Styrken er, at det alle er historier, som er meget nemme at forholde sig til og man kan nemt finde sig selv i dem.

Novellesamlingen indledes med en kort digtsamling, der også hedder *Tilbage til æblerne*. Man må gå ud fra, at forlaget eller Janina Katz selv har haft en hensigt med dette, men umiddelbart er det svært at se, hvor hun vil hen med det. Digtene er ikke særlig tilgængelige, hvilket står i skærende kontrast til novellerne, der er skrevet i et simpelt og flydende sprog, hvilket afgjort også er en af årsagerne til, at det er svært at lægge dem fra sig.

Novellesamlingen står godt i sig selv, og derfor er det svært at se begrundelsen for, at denne udgivelse også skal indeholde en digtsamling. Jeg synes, det er synd, at man ikke har valgt at lade de meget smukke og rørende noveller stå alene, for det fortjener de i den grad, og de kan varmt anbefales.

Mark Roseman

Wannsee Konferencen

Beretningen om det 20. århundredes mest skamfulde dokument

Oversat fra engelsk af P. Christiani. Forlaget Broe, 2009

Af Aksel Haaning

Shoah – Holocaust er i dag etableret som forskningsfelt ved en række universiteter i den vestlige verden. Hitler og Det tredje Rige – Det nazistiske Tyskland, Folkemord – nøgleordene er mange, og flere vil komme, efterhånden som den omfattende forskning skrider frem. Et forhold, som uden tvivl er med til at sikre forskningen fremover, er at den reelt har et publikum også uden for universiteternes fagkredse. Man kan sælge bøger om krig og grusomhed, om strategi og spionage, om skæbner i kampen, portrætter af gerningsmænd og -kvinder; gode og onde, ofre og bødler. Historie med relation til Anden Verdenskrig er som beretning dramatisk, dragende og fængslende trods sin gru, og det sikrer udgivelser på kommercielle markedsvilkår. Men det stiller krav til forskerne. Netop den dramatiske eller spektakulære side af historiefaget bliver ofte udført med stor indlevelse og engagement, med nerve og nærvær, som igen stiller skærpede krav til videnskablighed, til saglighed og nuancering.

Men at der faktisk findes et publikum, åbner også for den oplagte mulighed at skrive forskningsbaseret, resultatformidlende og alment informerende på én gang. Det er præcis denne treklang, Mark Roseman har sat sig for med denne korte, saglige beretning om Wannsee konferencen, der nu er oversat til dansk. Samtidig vil han – som vi også har set herhjemme fra bl.a. Torben Jørgensen – rokke ved de gængse grundfortællinger, tidligere forskning

har fortalt. Med andre ord: afmontere det, vi tror, vi vedog vise, at virkeligheden er langt mere ubegribelig, mere omfattende og ikke mindst, at vi i forbindelse med antisemitisme og folkemordene under Anden Verdenskrig stadig savner viden om motivation og sociale drivkræfter. Vi ved efterhånden meget om, hvad der faktisk er sket, og vi ved betydeligt mere om gerningsmændene end for tyve år siden, men stadig meget lidt om årsagerne, og i den forbindelse kan selv historikerens historiske perspektiv være mærkværdig kortsigtet.

Roseman, professor i jødiske studier ved University of Indiana, USA, er uddannet ved University of Cambridge. Han kan sit kram med noter, kildepræsentation, referat af tidligere forsknings positioner og fremlæggelse af egne resultater. Dertil kommer, at bogen indeholder en fuldstændig oversættelse af det dokument, hele bogen kredser om og forsøger at belyse og forstå: *Wannseeprotokollen* eller blot ”Mødereferat Nummer 16,” af et møde afholdt den 20. januar 1942 i en villa i Wannsee, et naturskønt velhaverkvarter uden for Berlin. I dag museum – og etableret *Erinnerungsort*.

Mødet blev indkaldt af den unge Reinhard Heydrich, leder af det tyske sikkerhedspoliti, og havde 15 deltagere, dels SS-officerer og dels ledende embedsmænd, blandt dem Eichmann. Man kunne ønske, at Hannah Arendt havde skrevet en ”Eich-

mann in Wannsee” som efterfølger til *Eichmann in Jerusalem* (der også for nylig er oversat til dansk). Gad vide, hvad det ville være blevet en rapport om?

På en måde er det den, Roseman skriver. Scenen er ikke retssalen med en skudsikker glasboks i Jerusalem, men en rummelig og behagelig villa. Der er drinks, kaffe og tjenestefolk til rådighed for de indbudte i mødelokalets magelige møblement. Her samles 15 højtuddannede, de fleste med juridisk og akademisk uddannelse, indflydelsesrige, yngre mænd for at drøfte den praktiske udførelse af ”den endelige løsning på det jødiske problem,” som det hed i den velkendte jargon. Efter mødet skrives et referat, der omdeles i 30 kopier. Kun dette ene med ”Nummer 16” er bevaret for eftertiden, fundet af medarbejdere ved den amerikanske stab ved Nürnbergprocesserne i 1947 i det tyske udenrigsministerium. Som sådan er dokumentet unikt – og har fået et skær som det endelige bevis på dét ufattelige, tanken til stadighed vægrer sig ved at tænke igennem og fatte, nemlig planlægning og gennemførelse af mord på samtlige jøder inden for rækkevidde – i dokumentet opregnet til ca. 11 millioner fordelt over hele Europa. Dokumentets eksistens beviser *viljen* til magt, til konkret og praktisk gennemførelse af den vanskelige opgave. Dokumentet vidner om en realitet i selve idéen, der suppleres med vores viden om, at kun den fysiske tilstedeværelse af de russiske og de allierede soldater kunne indstille mordprocesserne mere end tre år senere, hvor halvdelen af opgaven var ”løst”.

Med dette på en gang konkrete og ubegribelige notat som omdrejningspunkt diskuterer bogen blandt andet, hvad dokumentet *ikke* er; det er ikke beslutningsreferatet for iværksættelse af folkemordet, det er ikke det *missing link* mellem fordrivelse og egentligt folkemord, aflivning af samtlige Europas jøder, mange forskere stadig søger. Og det kan slet ikke forklare hvorfor, men højst bevise at beslutningen var truffet. I alt skønner dokumentet, at der vil blive tale om ”evakuering” af ca. 11 millioner europæiske jøder. Derudover handler mødet om, hvorledes man

definerer jøde, halvjøde og kvartjøde, som det hedder i tidens pseudovidenskabelige ordvalg. Det gådefulde – ved Nürnberg-processerne, i dag og vel til alle tider – er det fravær af skrupler eller refleksion, som man ville vente af et vigtigt politisk møde i enhver europæisk kulturby. Der er derimod enighed om alt væsentligt og dertil åbenlyst beslutsomhed.

Forskningen i baggrunden for Holocaust, altså årsagerne og forsøgene på at forstå og forklare, er jævnt fordelt mellem de såkaldte ’intentionalister’ og såkaldte ’strukturalister’ – som det hedder i akademisk sprogbrug. De førstnævnte hævder, at folkemordet blev planlagt tidligt og gennemført efterhånden som mulighederne opstod, strukturalisterne derimod, at folkemordet indledes på grund af ydre omstændigheder og støttes af et bureaukratisk og autoritært system, hvori den enkelte virker uden egentligt ønske – eller intention – om at medvirke. Denne forklaringsstrategi har den fordel, at den anonymiserer gerningsmændene og ofte fører til erratisk domspraksis. Roseman vil vise personerne – hvem de var, og hvilken dagsorden de havde hver især på denne skæbnesvangre dag – og forhindre yderligere polarisering i forskningen.

Wannseeprotokollens eksistens løser ikke denne uenighed og kan ikke anvendes som bevis for det ene eller den anden grundforklaring – selv om begge dele er forsøgt. Det er nok Rosemans pointe. Tværtimod åbner den nye spørgsmål, endda de mest påtrængende også i dag, nemlig: Hvordan forstår vi tankegangen hos disse mænd, og hvilke kilder skal vi udforske for at kunne leve os ind i det tankesæt, der munder ud i beslutningerne på mødet? Kan vi overhovedet forstå motivet, kan vi som forskere, som medmennesker, leve os ind i og genskabe, rekonstruere, andres mentalitet? Det gør man faktisk, eller man forsøger, ved alvorlige, individuelle forbrydelser – kan man også på forbrydelser begået og planlagt i fællesskab?

Her kommer den historiske dimension ind. Møde-referatet, og selve Wannsee-konferencen, ”tvinger

os til at gå meget længere tilbage i historien,” (s. 13), hævder Roseman, og for ham er det femten, måske tyve år. Under overskriften ”forvarsler” gennemgår han en række ytringer fra Hitler og andre, der ser ud til at pege frem mod en politik, der har drab som løsning – ikke kun underforstået eller mellem linjerne. Overgangen til at udføre det i praksis er stadig en gåde, og den kan dokumentet som sagt ikke løse. Men antisemitismen – som tanke og besættende idé – er afgørende, også for Roseman, men han følger den ikke for alvor tilbage historisk, i hvert fald ikke til før det 20. århundrede, og han analyserer ikke dens irrationelle, ikke-rationelle og heller ikke dens religiøst betingede bestanddele, som nyere forskning er begyndt at få klarere greb om. Kun et langt dybere indblik i europæisk mentalitetshistorie formår det. Men en pointe i Rosemans fremstilling er, at de udførende, unge planlæggere i Heydrichs SS i anden halvdel af 1930'erne ikke var grebet af romantiske idealer eller modstandere af moderniteten, som man stadig kan se fremført som forklaring på mellemkrigsårenes tilslutning til nationalsocialismen; de var rationelle, oplyste, veluddannede – drevet af tro på fremskridt, teknik og en ”moderne” velfungerende stat. De foragtede gadens rå vold og overfald, og planlagde i stedet langt mere effektive og rationaliserede løsninger på det ”gamle” problem om jødernes rolle i Europa. Det var denne elitens ”løsningsmodel”, der fandt den brede tilslutning – trods enkeltpersoners protest. Og det er den gåde, der endnu ikke er løst, og som stadig beskæftiger en omfattende forskningslitteratur.

Hvad man mangler i bogen – og her kommer Roseman kritikken i møde på forhånd – er fravær af ofrene. Det forbliver ved afrundede tal og geografi. I det lange løb er det i mine øjne et problem for akademisk forskningslitteratur, også den formidlende, at analyser og ræsonnementer overdøver den virkelighed, de skal medvirke til at beskrive og forstå.

Bogen er saglig og blændende skrevet med udpræget narrative elementer. Den er meget anvendelig i gymnasieskolen og på universiteterne. Til brug i

gymnasiet er den så fremragende på grund af sine narrative kvaliteter og struktur, sin kildepræsentation og på én gang engagerede og saglige tone – og en omhyggelig oversættelse og korrektur. Også på universitetet er den oplagt: Til videnskabsteoretisk undervisning, når den refererer forskningen og klart placerer etablerede synspunkter og argumenter, deres styrker og svagheder og det omfattende noteapparat.

LITTERATUR

Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. Viking Press, 1963.

Torben Jørgensen: *Stiftelsen. Bødlerne fra aktion Reinhardt*. L&R, 2003.

Solvej Berlau og Stine Thuge

i samarbejde med Minerva Film AS

Theresienstadt – danske børn i nazistisk fangenskab

En film lanceret i 2010 af Dansk Institut for Internationale Studier / Holocaust og folkedrab

Af Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Dokumentar- og undervisningsfilmen *Theresienstadt – danske børn i nazistisk fangenskab* er en meget enkelt opbygget dokumentar. Men i al sin enkelthed er den uden tvivl en af de bedste film man har lavet over begivenheder fra Anden Verdenskrig i Danmark. Den bygger først og fremmest på seks menneskers vidneudsagn. Seks mennesker som i en meget moden alder reflekterer tilbage på den tid, da de som børn og teenagere var fanger i Theresienstadt

Interviewerne har tydeligvis været omhyggelige og givet vidnerne tid til at tale ud. Nogle af "børnene" fra Theresienstadt har gennem årene været dygtige forelæsere i skoler og foreninger og skrevet bøger om deres oplevelser. Nogle er gode fortællere fra naturens hånd. Men med filmen får vi deres oplevelser nedfældet i en solid ramme, som vil være til stor nytte i undervisningen i det danske skolesystem.

Vidnerne, som kun bliver nævnt ved deres fornavn i filmen, bortset fra til allersidst i rulleteksterne, er Salle Fischermann, Birgit Krasnik Fischermann, Bjørn Kern, Jytte Bornstein, Poul Brandt og Rachel Berkowitz, som er filmens charmerende scenetyv. Det er også nødvendigt at kunne smile undervejs i et af de sørgeligste kapitler af Danmarkshistorien.

Efter at man har set filmen, må man spørge sig selv, hvorfor der ikke var nogen der tidligere satte

sig ned med de danske jøder fra Theresienstadt og talte med dem hver for sig i to dage, sådan som filmens researchere har gjort. Man nedsatte aldrig nogen kommission omkring Theresienstadt-fangerne, sådan som man i dag ville gøre det ved langt mindre forbrydelser og uretfærdighed. Naturligvis var det ikke alle der kunne tale om tiden i lejren. Meget få havde overskud til at skrive om det selv, og endnu andre havde fået besked om, at de skulle være taknemmelige, og det endda fra deres egne trosfæller, der ikke blev taget og deporteret i 1943.

Egentlig er der udkommet meget lidt kvalitetsforskning om jøderne i Theresienstadt fra danske forskere, og de få centrale værker over jødeaktionen er spækket med fejl og unøjagtigheder, som bl.a. viser, at forskerne ikke primært var interesseret i ofrene, men først og fremmest i jødeaktionen og hvorledes visse politikere forsøgte at standse den i ledtog med en nazist, Duckwitz, hvis gode rygte overgår realiteterne. Et eksempel på den mangelfulde interesse i ofrene kan illustreres med historikeren som fortalte en Theresienstadt-fange, som desværre ikke nåede at bære vidnesbyrd i filmen *Theresienstadt – danske børn i nazistisk fangenskab*, Paul Sandfort (Bjørn Kerns halvbroder), at Paul ikke kunne være drengen på et billede, som blev taget i Theresienstadt af et schweizisk Røde Kors delegationsmedlem i lejren i 1943, selvom Paul selv hævdede, det var ham på billedet. Historikeren påstod, at børnene på billedet

I filmen Theresienstadt – danske børn i nazistisk fangenskab, fik offentligheden først gang lov til at se dele af en smalfilm fra 1943, hvor danske jøder blev filmet af en dansk nazist i Horserød i 1943 (se også s. 6 og s. 77). Filmen dukkede først op i 2009 da danske myndigheder undersøgte kilder vedrørende den ustraffede, efterlyste krigsforbryder Søren Kams påståede rolle i jødeaktionen 1943. En „historisk interesseret“ politimand, hvis rapport forbliver hemmeligholdt af Statsadvokaten for København og Bornholm samt Politidirektøren for København, havde til opgave at granske de historiske kilder i sagen. Den hidtil hemmeligholdt smalfilm, som blev undersøgt af Københavns Politi, nævnes ikke i Statsadvokatens engelske rapport over undersøgelsen foretaget af Københavns Politi, som blev sendt til The Simon Wiesenthal Center i Jerusalem i 2009. Oplysningen om smalfilmen sivede derimod ud til nogle forskere i 2009-2010. Maskeringen på billederne som bringes i dette nummer af Rambam skyldes derimod et påbud fra Landsarkivaren for Sjælland, Lolland-Falster & Bornholm, med henvisning til arkivloven, som ikke tager højde for, at ofrene for nazismen intet har at skamme sig over. Originalfilmen opbevares på Landsarkivet for Sjælland, Lolland-Falster & Bornholm: Københavns Nordre Birks Politi: XII:e: Straffeakt nr. 3379. B.

var fra Frankrig. Det må betragtes som noget af en sensation, eftersom jødiske børn fra Frankrig aldrig blev sendt til Theresienstadt.

I filmen får vi også noget helt nyt at se. To korte klip fra en 235 sekunders filmstump, som fornyligt er dukket op i forbindelse med Simon Wiesenthal Centret i Jerusalems krav om at man undersøgte

den danske SS-mand Søren Kams mulige deltagelse i jødeaktionen 1943. Politimyndighedernes undersøgelse, som har frifundet Kam, må man dog ikke få indsigt i. En historisk interesseret politimand gennemgik materialet i sin fritid, fordi hans ansvarlige kollega ikke havde forstand på det historiske. I den korte filmsekvens kan man bl.a. se nogle af de børn, som blev deporteret til Theresienstadt og

temmelig sikkert Paul Rabinowitsch (Sandfort). Man spørger sig selv, hvorfor en filmstump taget af fangerne, der skulle deporteres til Theresienstadt i 1943, først dukkede op da myndighederne fik kniven for struben i 2007. Er den blevet oversat af forskerne eller holdt væk fra dem af Justitsministeriet og arkivmyndighederne i Danmark? Man spørger naturligvis sig selv, om der er flere oplysninger som formynderiet stadig holder for sig selv, som det ikke mener offentligheden er moden nok til at få oplysning om.

Dokumentaren blev fulgt til dørs med en hjemmeside, www.theresienstadt.dk.

Projetets store minus er den ukritiske tilgang til den historiske ekspertise producenterne har indhentet til deres hjemmeside. På den kan man læse artikler om, hvordan samarbejdspolitikken var en velsignelse for jøderne i Danmark. Men var den nu det, da jøder blev deporteret til Theresienstadt og andre jøder blev udvist fra Danmark til døden i perioden 1940-43, for ikke at tale om al den danske eksport af fødevarer som fodrede Wehrmacht, som var jød-

ernes bødler i Europa? Det var ikke samarbejdspolitikken der reddede de danske jøder i Theresienstadt fra en værre skæbne, end den der overgik dem. Samarbejdspolitikken ophørte før jødeaktionen fandt sted. Jøderne kom til Theresienstadt som led i nazisternes kolde og kyniske spekulation. De kom til at optræde i en forestilling for omverdenen, som lykkedes fordi embedsmænd fra bl.a. Danmark, der besøgte lejren for en dag i 1944, var for blåøjede, eller for fascinerede af samarbejdet med besættelsesmagten, til at indse, at man havde bygget potemkinkulisser for at omverdenen skulle lade sig narre.

Filmen *Theresienstadt – danske børn i nazistisk fangenskab* bør ses af alle historisk interesserede, og det kan man gøre ved at gå ind på hjemmesiden www.theresienstadt.dk eller rekvirere filmen gratis på en dvd fra DIIS. Filmen er noget af det bedste undervisningsmateriale, som skolesystemet har fået i mange år, og kan ses og forstås af børn helt ned til 10 års alderen, hvis skolerne mener, at jøders skæbne egner sig for deres elever.

Filmen får fem *kippot* ud af seks mulige.

Klaus Wagenbach

Franz Kafka

Billeder fra hans liv

Forlaget Vandkunsten, 2009

Af Bodil Kruse

Forlaget *Vandkunsten* har udgivet et omfangsrigt billedværk om forfatteren Franz Kafka. Det er den tyske forlægger Klaus Wagenbach, (f.1930) der gennem årtier har opsøgt og eftersporet fotos, postkort, breve m.v., der kunne belyse Kafkas liv og færden. Han har stået bag en kritisk Kafka-udgave og en biografi om forfatteren.

Wagenbach skriver i sit forord, at han begyndte at samle på fotografier fra Kafkas liv i 1950 og at han har gjort det siden. Forfatteren skriver i forordet, at han har gjort bogens tekstdele så korte som muligt. Der er kun en kort indledning og så korte tekster på et par sider mellem de forskellige faser i Kafkas liv. Han henviser til sin biografi om Franz Kafka for supplerende oplysninger. Min kritik vil være, at disse tekstafsnit er lige lovlig korte.

Bogen er bygget kronologisk op med billeder af de to sæt bedsteforældre og fotos fra disses hjembyer. Begge Kafkas forældre stammede fra mindre byer i Böhmen, og de kom først som voksne til hovedstaden Prag. Senere i bogen kommer utallige billeder af forældre, søskende, lærere, studiekammerater osv. Vi får også et indtryk af det Prag, som Kafka voksede op i med billeder fra markeder, butikker, broer m.v. Prag var på dette tidspunkt ved at få et vist storbypræg, og byen var den tredjestørste i Donaumonarkiet efter Wien og Budapest.

Wagenbach har et kort tekstafsnit, hvor han beskriver den begyndende industrialisering i Böhmenområdet. Der var anlagt jernbaner, som fremmede den industrielle udvikling inden for glas, tekstil osv. Wagenbach skriver, at livet i Böhmen var præget af ”den rå konkurrencekapitalismes brutalitet”, hvis ulykker Kafka arbejdede med. Han blev som bekendt efter sin juridiske eksamen ansat ved Arbejdsulykkesforsikringsanstalten i Prag. Han kom på kontrolbesøg på fabrikkerne og læste rapporterne om de ulykker, der skete i de nye industrianlæg. Wagenbach skriver, at Kafka var den eneste ”borgerlige” forfatter, der kendte det industrialiserede samfunds underbygning.

Hvad er sigtet med en bog som denne? Wagenbach skriver i sit forord, at man kan læse den på to måder. Som en visuel skildring af de steder i det gamle Centraleuropa og de personer, der har betydet noget for forfatteren Franz Kafkas liv mellem 1883 - 1924. Det er en enkel og ligetil anvendelse, som på sæt og vis kan være udmærket.

Den anden mulighed er – skriver Wagenbach – at læse bogen som en refleksion over afstanden mellem Kafkas materielle baggrund og det litterære sprog. Wagenbach skriver meget rigtigt, at Kafkas prosa kun indeholder meget få realistiske detaljer, og at den har en ”hjemløs” atmosfære. Kafkas tekster er

meget abstrakte med kun få stedsangivelser og kun få tidsangivelser. Hvorfor Franz Kafka – tilsyneladende bevidst – har arbejdet med denne distance, må finde sin forklaring andetsteds. Læser man bogen med denne tanke i baghovedet, kunne man – måske – få en lidt bedre forståelse af Kafkas værker.

Det centrale må stadig være, hvad Kafka har skrevet af litterære værker, og hvad han har villet udtrykke i dem. Og det er jo en helt anden diskussion.

Kafka begyndte som voksen at lære sig hebraisk, han mødte det jiddische teater og han stødte på re-

præsentanter for hassidismen og hele den østjødiske verden. Denne del af Franz Kafkas liv har Wagenbach desværre ikke fundet ret mange billeder fra. Heller ikke Den nye jødiske Kirkegaard i Prag, hvor Kafka blev begravet, er kommet med.

Bogen er meget tung, omfangsrig – og interessant. Forfatteren fremlægger, hvad han har samlet sammen af billeder gennem mere end 50 år, og han har taget det hele med, også enkelte billeder, som jeg vil kalde lidt perifere.

Franz Kafka sammen med sin forlovede Felice Bauer i Budapest, 1917. Billede fra bogen.

Abstracts

Henri Nathansen's family

By Bent Blüdnikow

In June 1944, author Henri Nathansen committed suicide while living as a refugee in Lund. He was a fine Danish author whose national play *Inside the Walls* is the most frequently performed at the Royal Danish Theatre. He also wrote a number of fine novels about Jews caught between the traditional Jewish world and modern-day challenges. His own family's provincial life formed the background of several of his novels. Although his body of works calls for one, no biography exists of Henri Nathansen.

This article describes Henri Nathansen's family background from Randers, Denmark. The Jewish congregation in Randers held a strong position in the 19th century, and was, by the middle of the century, the largest outside Copenhagen. Michael Nathan Minden and his wife Krese soon acquired a large family, of which many members lived in Randers. Among the descendants was Nathan, who married Betty Dessauer and had 17 children. One of these children was Hirsch Nathansen, who became a builder and built the synagogue in Randers. Another was Michael Nathansen, who became a soldier in the Pope's army and later volunteered to fight in the war against the Germans and received the Order of the Dannebrog. In the mid-19th century, Randers became the centre for large-scale horse dealing, and this was the start of the extraordinary tale of Isaac Nathansen, the son of Nathan Minden and Krese. Isaac was married to Rosa and became a merchant and horse expert in Randers. Isaac had a dramatic life and was confined in a madhouse several times. He wrote a number of articles and books and later became a Christian.

The king more or less deported him to Brazil, where he claimed to have been appointed horse advisor to King Dom Pedro II. He returned home to his loyal wife Rosa and spent his final years in Randers. Isaac was undoubtedly of unsound mind at times, but he was also an energetic entrepreneur with many good ideas.

The integration and assimilation of the Jews into Danish society was strong, and by the end of the 19th century, the Jewish congregation in Randers was in reality disappearing. The story of actor Ludvig Nathansen, who had converted to Christianity, is illustrative. He came to a dramatic end, shooting his wife and then himself. World War II dealt a hard blow to the remaining Jews, and members of the Nathansen/Hartogsohn family were sent to the Theresienstadt concentration camp in 1943.

There is little doubt that his family background was of great importance to Henri Nathansen. The article is based on published and unpublished sources, and the pictures are based in part on a family album with photos of the family members. Part of the material was acquired with the help of Louise and Inge Merete Nathansen.

"... the street is my Vatican" – Painter Ernst Meyer in Rome

By Ulla Pedersen

Painter Ernst Meyer (1797-1861) belongs to a group of Danish artists commonly known as 'the Golden Age Painters'. Their painting techniques differ, but most of them spent periods of varying length in Rome, mostly during the 1830s and 1840s where they experienced and rendered the people and scen-

ery of Italy. Ernst Meyer was born in the Holsteini-
an city of Altona and came from a Jewish family. He
trained as an artist in Copenhagen with the help of
his cousin, the well-known merchant Mendel Levin
Nathanson, who was the driving force behind the
Jewish emancipation in Denmark. After a number
of years in the artistic milieu of Munich, Meyer ar-
rived in Rome in 1824, at a time when sculptor Ber-
tel Thorvaldsen had achieved his fame and was now
the centre of attention in the German and Danish
artistic groups.

Thanks to his Danish-German background, Ernst
Meyer was on good terms with both nationalities,
but he also acquired good contacts with the Italian
population of the small mountain villages around
Rome. Among Ernst Meyer's works, he is especially
remembered for his genre paintings depicting life
in the streets of Rome. In addition, he produced
a large number of drawings and watercolours of
landscapes and monuments. Ernst Meyer's Jew-
ish descent had little influence on his art and his
life. Only one of his paintings contains a 'Jewish'
element, being painted outside the ghetto of Rome.
Writers such as H.C. Andersen and Aron Meir
Goldschmidt, on the other hand, were significantly
affected by their meeting with the ghetto Jews of
Rome. Although Ernst Meyer, too, reflected on
his Jewish ancestry, his thoughts did not manifest
themselves in his artwork, which remained influ-
enced more by his Italian impressions than by his
Danish-Jewish background. Despite being seriously
ill, Ernst Meyer was a lively encounter for the group
of travellers to Rome all his life, but he was prone
to depression at times. Ernst Meyer seems to have
found spiritual refuge in Italy, which he sometimes
considered leaving, but never did. Apart from oc-
casional journeys to Denmark and other European
countries, Ernst Meyer remained in Italy until his
death in 1861.

King Christian X and the Jews – The main figures in Danish WWII propaganda

By Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Due to seemingly minor efforts of the Danes in
preventing the invasion and fighting the Nazi oc-
cupation of Denmark, compared to that of the
Norwegians, Dutch and Belgians, the Danes and
in particular the Danish King became the target of
criticism in parts of the allied press. Danish patri-
ots in exile, especially in the USA, actively tried to
alter this image. They launched a series of fabricated
stories, which they distributed to the press in order
to change the bad publicity. In most of these stories
the Danish king and the Danish Jews played a cen-
tral role.

The author presents an analysis of the origin of the
story about King Christian X wearing the Star of
David and other stories and myths involving the
Danish Jews. In some of these stories the Jews were
depicted as a major problem for Denmark, solvable
by interning them in a concentration camp. The
fabricated story of the King wearing the star as an
act of solidarity towards the Jews became an urban
myth.

The core of this article has been published earlier
in English, entitled "The King and the Star: Myths
created during the Occupation of Denmark", pub-
lished in: *Denmark and the Holocaust* (2003). The
article can be read in these links:

http://www.diis.dk/graphics/CVer/Personlige_CVer/Holocaust_and_Genocide/Publikationer/holocaust_DK_kap_5.pdf

or

http://postdoc.blog.is/users/3d/postdoc/files/king_and_the_star_12119.pdf

Since the English version of this article was pub-
lished, additional interesting information about the

activities of Danish interest groups in the USA has emerged and this information is the subject of the present article. An example is newly published information (Jespersen 2007) about King Christian X, which reveals that King Christian X suggested to a member of the Danish government that the Danish public should wear the Star of David, if the Germans introduced measures against the Jews in Denmark. The King allegedly expressed this view on 10 September 1941. The oddity of that information, however, is that the source of this statement was allegedly the King's personal diaries, which have not been available for research, except to one historian. While the decree ordering the yellow Star of David was not signed by the German Minister of Interior, Reinhard Heydrich, until 1 September 1941 and not valid until 19 September 1941, it might seem rather odd that the King of Denmark, a country that was not affected by the decree, was considering wearing the Star of David on 10 September 1941. The Danish National Archive, (*Rigsarkivet*), has denied this author's request for a facsimile photograph of the part of King Christian's diary of 10 September 1941.

The Star of David, as introduced by Heydrich in 1941, was not known to the general public in Denmark, until the Danish Jews imprisoned in Theresienstadt concentration camp returned to Denmark in 1943, with their stars. However, it was obviously well known to some Danish Nazis already in February 1942. They were gluing printed paper stars on the houses of Jews around Copenhagen, from where the Danish Police removed them. These stars had exactly the measures of the stars prescribed in the decree of the German Ministry of Interior, and had the word "jøde", (Jew), with Hebrew-stylized letters in the centre of the star (See photograph on the cover of Rambam).

A recent trend in Danish WWII historical research is the praise of the Danish collaboration Policy (*Samarbejdspolitikken*) with the Nazi occupants. The rescue of the Danish Jews is often portrayed as

proof of the beneficial effects and excellence of the Danish collaboration policy. This contemporary, politically determined, perception is led by Danish historian and senior government official Bo Lidegaard and followers, who, for instance, tend to overlook how the extensive Danish food exports during WWII helped feed the German army, when it was killing the Jews of Europe. The followers of this historical perception also tend to ignore the fact that the Danish government during the era of the closest Danish-Nazi collaboration 1940-43 was expelling Jewish refugees to Germany. The expulsions were initiated by the Danish authorities, who pressured the rather uninterested Nazi occupants for permission to accept expulsions of Jewish refugees from Denmark.

So, in fact, Jews are still being held hostage in Danish image making in 2010, in a manner similar to that of the creators of Danish propaganda and myths during WWII.

Copenhagen Mosaic Congregation in Læderstræde 5

From the desk of the editor

In June 1945 a photo reporter from the Danish illustrated magazine *Billed Bladet* visited the synagogue in Læderstræde 5 in the old city centre of Copenhagen. The Læderstræde Synagogue was founded by Moses Koch Levy (See Rambam 18/2009) in 1845 and was used until 1955, with the exception of the period between October 1943 and May 1945, when most of the Danish Jews were in exile in Sweden.

These unique photographs, most of which were published in 1945, are now published with the kind permission of the *Scanpix* photographic bureau. They show interesting scenes from a service in the little family synagogue on the second floor of an 18th century townhouse in Copenhagen. The *Minjan* had returned from their exile in Sweden, and members of the great Synagogue of Copenhagen

in Krystalgade were attending the Shul until the Krystalgade Synagogue reopened in June 1945. The great Synagogue had been vandalized by the Nazis during the German occupation of Denmark.

Three of the congregants seen on the photographs, which reporter A.E. Andersen took in 1945, are still with us. Bjørn Bamberger of Long Island and Helene Meyer of Copenhagen, who are both descendants of Moses Levy, the founder of the synagogue, tell us about this extraordinary service in 1945, and parts of the article in the *Billed Bladet* is also cited.

As far apart as heaven and earth

*By Flemming Cohn
and Magda Goldschmidt*

The first visits of the Danish Action Group for Soviet Jews (*Aktionskomitéen for Sovjets Jøder*) to the USSR in the 1970s left a shocking impression. The living conditions were appalling. The situation for the Jews was hardly better than in interwar Germany.

After 1967, the USSR severed diplomatic ties with Israel. Anti-Semitism and the situation for Jews in the Soviet Union worsened considerably. The desire to leave for Israel or the USA increased, but those who applied for exit permits were denied them. They became Refuseniks, and their living conditions grew even worse.

The Western World became aware of the situation, and in Stockholm, a Scandinavian group was formed, who declared themselves ready to work for the Soviet Jews.

In 1971, a world conference for the Soviet Jews was held in Brussels. It was to organize work in several European countries. The Chief Rabbi of Denmark, Bent Melchior, became a member of the presidium.

Under the management of Bent Melchior and others, two organizations were formed in Copenhagen: "The Danish Committee for Soviet Jews", who attempted to give voice to the Refuseniks in e.g. the Danish Parliament and among influential organizations.

Three groups were formed: a science group, a law group and a parliamentary group, who tried, within their separate areas, to influence the situation for corresponding Refusenik groups.

The Danish Action Group for Soviet Jews, on the other hand, was formed by people who were prepared to demonstrate in the streets, start petitions, etc. The authors of this article were active members of this group. The Danish demonstrators marched to the Soviet Embassy and attempted to hand over their petition with its many signatures. In April 1986, they arranged a demonstration in *Rådhuspladsen* in Copenhagen to raise awareness of the Refuseniks who were not allowed to celebrate Pesach with the rest of us.

Exhibitions were mounted, e.g. with drawings made by children from Moscow and Leningrad.

The desire to help steadily increased and people around Europe, including Denmark, took part in journeys to Moscow and Leningrad. The purposes of these journeys were several. First and foremost, to demonstrate a desire to help and express solidarity with the Refuseniks. With them to the USSR Danish helpers brought clothes, food, books, and other goods in great demand. Our reports from the journey, which were subsequently published in Europe through the journal "Jews in the USSR", were no less important. The purpose was to provide inspiration for further work to provide exit permits for the Refuseniks.

From Copenhagen, dispatch of packages and letters was organized, which has later proved to be of great importance.

The Baltic Jewish Cultural Festival was held in August 1991, immediately following the "Revolution" in Latvia. It seemed that conditions would now improve, and during this festival, friendships were established, which have evolved into permanent collaboration between the Baltic countries, Sweden, St. Petersburg and Denmark.

To begin with, the collaboration consisted in purely material help, such as food, clothing and hospital equipment, which was shipped in many containers. In St. Petersburg, the action group had gradually acquired a permanent partner in the organization Hesed Avraham. The best way to help was to collect money, which, aided by Hesed Avraham, could be distributed to the various programs for poor and sick elderly people as well as the many ill children and their families. The distance to St. Petersburg remains the same, but the ability to help has grown.

A short but brutal chapter in Danish-Jewish history: The Cimbrian Bull

By Vibeke Boolsen

During the German occupation of Denmark, 1940-45, the population was far from being "united in their resistance against the Nazi occupying force". Small, but very active circles tried to put pressure on the Danish government (before its resignation by 29 August 1943, that is) for the introduction of "Jew Laws", especially since Denmark had signed the Anti-Komintern Pact in Autumn 1941 (with an undisclosed annex – which therefore was publically unknown at the time).

But nothing like this happened. And in order to speed things up a bit, the Youth Organization of the Danish Anti-Jewish League lost its patience with both the government and the Danish Nazi party. Spring and summer therefore saw a series of harassments and intimidations of Jews in Denmark in the Greater Copenhagen area. Smashing windows, gluing on posters with a text saying: "Jews live here" or

"This is a Jewish business" and unscrewing nameplates of front doors were the means employed to spread terror among the Jewish population. This was to be taken as a sign of warning: "We know where you live, where your business is". That part of the activity was successful, whereas the pressure on the government was not. No "Jew Laws" were introduced in Denmark.

A story lacking in information

By Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

In 2010, the University Press of Southern Denmark published the results of historian Lone Rünitz' long-term project on the history of the Jugend-Aliyah children in Denmark in a book entitled *Diskret Ophold* (Discrete Stay). The book is mainly an account of the Danish aspects of the Jugend-Aliyah work, including interesting stories of some of the refugee children. Hardly any effort has gone into explaining the Danish contacts with the European network of the brave women and men, who engaged in the rescue of Jewish children, the *Kindertransporte* and in Zionist youth work. More than 90 % of the literature used by Rünitz in her book is Danish and many of the new central presentations on the Jugend-Aliyah seem to be unknown to her. One of the driving forces of her work seems to be a rather unjust criticism of the organizers of the Jugend-Aliyah aid and Jewish organizations in Denmark.

The book has severe gaps in its attempts to cover the history of the Jugend-Aliyah in Denmark. The *Kinderlager* in Horsørød north of Copenhagen, a summer-camp organized by Jewish organizations and the Zionist movement in Berlin with among others the B'nai B'rith in Denmark is hardly mentioned in the book. The present article is an attempt to fill these gaps. Many of the children in the Horsørød summer camps were later Jugend-Aliyah children in Denmark. The immense effort of Norbert Wollheim, the main organizer of these camps should have been mentioned in a book on the Ju-

gend-Aliyah in Denmark. However, his name and work is totally absent in *Diskret Ophold*.

Another major player in the history of the Jugend-Aliyah in Danmark was Geertruida Wijsmuller-Meijer, a Dutch woman who was one of the main organizers of the *Kindertransporte* and rescuer of Jewish Children to Palestine and Britain from 1938 to 1940. She probably rescued about 10,000 people during WWII. Mrs. Wijsmuller-Meijer is not mentioned in *Diskret Ophold*, although she travelled from Amsterdam to Berlin and Copenhagen in 1939 to 1940 to negotiate visas and travel opportunities for Jewish children in, through and out of Denmark. She arranged for the air-lift of 49 Jewish children out of Denmark in early 1940.

The story of Mrs. Wijsmuller-Meijer has, until the present article, never been told in Denmark, while the story about a Nazi, George Ferdinand Duckwitz, whose efforts for the Jews of Denmark we only know of from his own self-contradicting accounts, has been sanctified by a Danish historian using dubious historical methods (See Rambam 15/2006).

The omission of Mrs. Geertruida Wijsmuller-Meijer's name and efforts from a book on the relief work for Jewish refugees in Denmark is a continuation of the present trend in Danish WWII research, where the victims are less interesting than the motives of the Danish authorities, who victimized them. The rescue of the Danish Jews is seen as a direct consequence of the collaboration policy of the Danish authorities.

Anti-Semitism in contemporary Danish caricature

By Silke H. Cohen

The article addresses the topicality of anti-Semitism in four caricature drawings from today's Denmark. In the illustrations shown, the Middle East conflict is used as a central point to express anti-Semitic views.

Using a dichotomous symbolic language, the caricatures convey a political message about the Middle East conflict, making it attractive to sympathize with the Palestinians and unattractive to side with Israel. The anti-Israeli political agenda crosses a kind of social legitimacy boundary because the drawings appeal in a broader sense to historical anti-Semitic stereotypes. The article discusses how the stereotypes used in the caricatures can be traced back to different historical forms of anti-Semitism: religious anti-Semitism anchored in the Christian mediaeval church and ethnic anti-Semitism anchored in Nazi ideology.

Bidragydere

Bent Blüdnikow

Født i 1954 og cand. mag. fra København Universitet. Han var fra 1983 til 1994 ansat i Rigsarkivet som arkivar og sluttede som seniorforsker. I 1994 blev han ansat som debatredaktør på Weekendavisen. I 1998 blev han debatredaktør på Berlingske Tidende. Fra 2002 var han kulturjournalist og anmelder af faghistoriske bøger samme sted. Formand for Selskabet for Dansk Jødisk Historie.

Vibeke Boolsen

Født 1951, har forsket i dansk-jødisk historie 1933-50 i de sidste fem år. Hun er mag.art. i kultursociologi og cand.mag. i filosofi, og Ph.d. i Social Theories.

Silke H. Cohen

Overbygningsstuderende i religionssociologi på Institut for Tværkulturelle og Regionale Studier, Københavns Universitet.

Flemming Cohn

Født i 1934 på Frederiksberg. Salgschef hos TENSON i Danmark 1965 til 2000. Tillidsmand for Skandinavisk Jødisk Ungdomsforbund ved Verdens Zionistkongres i Jerusalem. Tidligere bestyrelsesmedlem i Jødisk Ungdomsforening og Jødisk Idrætsforening Hakoah. Præsident for familielogen *Nationallogen af 1913*. Aktivt medlem af Aktionsgruppen for Jøderne i Sovjet 1985-93. Medlem af Aktionsgruppen for Jøderne i Skt. Petersborg fra 1993.

Magda Goldschmidt

Født 1938 i Berlin, opvokset i Stockholm, gift og bosat i København siden 1963. Fil. mag. fra Lunds Universitet 1963, konverteret til en dansk cand. mag. 1972. Har undervist i geografi og historie i

Gymnasieskolen og HF i 30 år. Medlem af bestyrelsen for WIZO Danmark i 13 år, hvoraf de 10 år som næstformand. Aktivt medlem af Aktionsgruppen for Jøderne i Sovjet 1982-93. Har indsamlet og arkiveret materiale om hjælpen til Sovjets jøder under Den Kolde Krig. Materialet er nu overført til Statens Arkiver. Efter 1993 aktivt medlem af Aktionsgruppens for Jøderne i Skt. Petersborg.

Ulf Haxen

Mag.art. semitisk filologi. Seniorforsker og fhv. førstebibliotekar. Præsident for European Association for Jewish Studies 1990-94. Medredaktør af *Rambam* og formand for KKL Danmark.

Aksel Haaning

Mag.art., ph.d., lektor ved Roskilde Universitet. Han har udgivet bogen *Antikrist. Problemet om det onde. Et essay om fjendebilleder*, Forlaget Vandkunsten 2009, og formidlet Holocaustforskning i dagspressen og Danmarks Radio P1.

Esther Kvetny Jarlov

Født 1983. Har studeret retorik og historie ved Københavns Universitet. Skriver i øjeblikket speciale om Landbrugsfællesskaber i Israel i perioden 1882-1923. Har boet i Israel, hvor hun henholdsvis arbejdede på et museum i Tel Aviv og studerede på Universitetet i Haifa med fokus på jødisk og israelsk identitet. Esther er studentermedhjælper for Videnskaberne Selskab og Carlsbergfondet.

Torben Jørgensen

Cand.mag. i historie, Københavns Universitet. Underviser i Holocaust- og folkedrabsstudier ved DIS siden 2008. Ansat ved Dansk Jødisk Museum 2007-2008. Forsker ved Dansk Institut for Internationale Studier, afdeling for Holocaust- og Fol-

kedrabsstudier 2003-5, samt ved Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier 2000-3. Forfatter og medforfatter til bøger og artikler om Holocaust og andre folkedrab.

Ulla Pedersen

Født 1947. Uddannet som bibliotekar i 1972. Senere cand.mag. i kunsthistorie og spansk med speciale i romantikken og dansk kunst i 1800-tallet. Tidligere ansat som bibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek.

Vilhjálmur Örn Vilhjálmsson

Født i Reykjavík 1960. Ph.d. i middelalder-arkæologi fra Aarhus Universitet 1992. Museumsinspektør og konsulent ved Islands Nationalmuseum 1993-97. Seniorforsker ved Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier 2000-2002. Har udgivet: *Medaljenes Bagside: Jødiske Flygtningeskæbner i Danmark 1933-1945*. Vandkunsten (2005). Medlem af bestyrelsen for Selskabet for Dansk Jødisk Historie. Ansvarshavende redaktør for RAMBAM.

PRAKTISK INFORMATION

Artikler til RAMBAM på dansk, svensk eller norsk skal sendes digitalt og indeholde følgende oplysninger:

- Forfatternavn(-e)
- Titel
- Evt. uddybende undertitel
- Evt. mellemrubrikker
- Litteraturliste
- Engelsk resumé (10-30 linier)
- Evt. illustrationer med undertekster (Enten som originalfoto eller scannet i 300 dpi)
- Forfatterbiografi

Debatindlæg og forslag til boganmeldelser modtages gerne.

